

(2)

# Філософська думка

---

**1** 1978

---

## ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу слухачам теоретичного семінару, що вивчають нову Конституцію СРСР, матеріали урочистого засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зокрема, в цьому номері вміщуються статті: В. І. Тарасенко — Піднесення і зростаюче задоволення соціальних потреб людини; В. Ф. Безпальчий — Праця як головна сфера суспільного самоутвердження людини; В. В. Косолапов — Основні перспективи вдосконалення управління розвинутим соціалістичним суспільством; В. І. Мазепа — Підвищення ролі художньої культури в розвинутому соціалістичному суспільстві; В. В. Лях — Методологічна і світоглядна неспроможність буржуазних концепцій «контркультури»; В. В. Танчер — Класові функції буржуазного соціального критицизму.

В. І. ТАРАСЕНКО

## ПІДНЕСЕННЯ І ЗРОСТАЮЧЕ ЗАДОВОЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ

Дослідження соціалістичного способу життя передбачає вивчення динамічної системи соціальних потреб людини, що існують, зокрема, у формі особистих потреб. Процес задоволення останніх є водночас процесом відтворення продуктивно-творчих та споживчих здатностей індивіда як головної продуктивної сили і як члена суспільства.

Комуністична партія дбає про якнайповніше задоволення особистих потреб радянських людей, вбачаючи в цьому важливу передумову зростання ефективності виробництва і дальшого руху вперед по шляху комуністичного будівництва. Новим виявом цього піклування є накреслений XXIV і XXV з'їздами КПРС курс на подальше піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. «Партія, — відзначив на XVI з'їзді профспілок СРСР товариш Л. І. Брежнев, — висунула на перший план завдання підвищення матеріального і культурного рівня життя радянських людей. Вона перевела у площину тисяч і тисяч практичних справ наш програмний лозунг: «Все для людини, все в ім'я людини!»<sup>1</sup>.

Курс КПРС на піднесення добробуту народу, яке було і залишається найвищою з довгочасних цілей її економічної стратегії<sup>2</sup>, означає подальше зростання рівня споживання в країні. Це зростання партія пов'язує з піднесенням суспільного виробництва, підвищенням продуктивності праці, з прискоренням науково-технічного прогресу, всемірним поліпшенням якості роботи в усіх ланках народного господарства. Спожити можна тільки те, що вироблено. У зв'язку з цим особливої ваги набуває необхідність управління розвитком потреб населення в плані забезпечення гармонійної єдності останніх з суспільними можливостями їх задоволення. Важливим аспектом управління потребами особи є також формування такої їх ієрархічної структури, яка сприяла б успішному втіленню норм соціалістичного способу життя в свідомості і поведінці кожної радянської людини, спонукала б її прагнення всебічно розвиватись.

Проте ні точний прогноз змін, ні успішне виховання й вимірювання особистих потреб неможливі без знання закономірностей їх розвитку, які виявляються у переході потреб до вищого, якісно нового стану залежно від рівня розвитку суспільних продуктивних сил і характеру суспільних відносин.

Закон зростання людських потреб був, як відомо, уперше сформульований В. І. Леніним. Досліджуючи закони функціонування і розвитку ринків за капіталізму, В. І. Ленін розкрив тенденцію підвищення потреб і зростання суспільного споживання. У праці «З приводу так званого питання про ринки» він, зокрема, підкреслював, що «розвиток

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К., 1977, с. 12.

<sup>2</sup> Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 44.

капіталізму неминуче веде за собою зростання рівня потреб усього населення і робітничого пролетаріату»<sup>3</sup>. Відзначивши економічні, соціально-політичні та психологічні причини цього явища, В. І. Ленін підкреслив: «Цей закон підвищення потреб з повною силою відбився в історії Європи — порівняти, наприклад, французького пролетаря кінця XVIII і кінця XIX ст. або англійського робітника 1840-х років і сучасного. Цей самий закон виявляє своє діяння і в Росії: швидкий розвиток товарного господарства і капіталізму в пореформену епоху викликав і підвищення рівня потреб «селянства»: селяни почали жити «чистіше» (щодо одягу, житла і т. п.)»<sup>4</sup>.

У нашій філософсько-соціологічній і економічній літературі цей закон ще не дістав належного висвітлення. Спроби аналізу вичерпуються загальними зауваженнями щодо його суті, окремих рис, тенденцій виявлення<sup>5</sup>. Але механізм його діяння, знання якого є неодмінною умовою практичного використання будь-якого закону, залишається поки що поза увагою дослідників.

Під механізмом діяння соціальних законів розуміють спосіб реалізації істотних зв'язків і відношень, що їх даний закон обіймає. Цей механізм уявляють як ланцюг факторів, етапів, через які здійснюється закономірний зв'язок і які визначають просторовий і часовий порядок його здійснення<sup>6</sup>. Що ж до механізму діяння закону підвищення особистих потреб, який можна розглядати як форму вияву загальносоціологічного закону підвищення людських потреб, то він, очевидно, особливим чином виражає їх залежність від стану суспільних продуктивних сил і суспільних відносин, місця особи в системі виробництва і в соціальній структурі суспільства, способу її життя та діяльності, рівня її культурно-професійного розвитку тощо.

З ленінського формулювання закон зростання потреб постає як закон піднесення їх рівня. Мабуть, механізм його діяння можна розкрити тоді, коли буде показано, як зростає рівень потреб залежно від певних змін в суспільних продуктивних силах і суспільних відносинах та якими факторами це зростання регулюється. Те ж саме характеризує й механізм діяння закону підвищення особистих потреб.

Визначимо, насамперед, поняття «рівень потреб» і розкриємо ознаки, що конституують цей рівень.

Потреби людини існують як певна цілісність, система. Говорячи про рівень потреб, ми маємо на увазі певний ступінь розвитку цієї системи. Проте остання об'єднує в собі надто різні потреби, що мають своїх самостійних носіїв: потреби суспільства, потреби класів і груп, потреби окремих індивідів (особисті). Кожна з цих груп потреб сама виступає як цілісність, що досягла певного ступеня розвитку. І якщо взяти, наприклад, сукупність особистих потреб всіх людських індивідів певної історичної епохи, які зумовлені одним і тим самим станом суспільного матеріального виробництва і характером суспільних відносин, то можна

<sup>3</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 94.

<sup>4</sup> Там же, с. 95.

<sup>5</sup> Див.: Струмилін С. Г., Писаренко Э. Е. Социалистический образ жизни: методология исследования. — «Вопросы философии», 1974, № 2, с. 30; Левин Б. М. Социально-экономические потребности: закономерности формирования и развития. М., 1974, разд. 2; Иваницук Н. В. Закон возвышения потребностей и особенности его проявления в развитии социалистическом обществе. — «Философские науки», 1976, № 4; Печенев В. Возвышение потребностей и формирование нового человека. — «Коммунист», 1976, № 18.

<sup>6</sup> Див.: Штракс Г. М. О развитии объективных законов. — «Вопросы философии», 1961, № 7, с. 67; Приписнов В. И. Механизм действия социальных законов и субъективный фактор. Душанбе. 1972. с. 53.

сказати, що ці потреби одного і того ж рівня. Як елемент системи людських потреб, що має ієрархічну будову, особисті потреби підпорядковуються законам її функціонування та розвитку і відзначаються сукупною масою, питомою вагою і місцем в її ієрархії, способом організації в єдине ціле, соціальними функціями, структурою, динамікою тощо. Ці ознаки є інтегративними, системними характеристиками цих потреб.

Але сукупності особистих потреб як цілому притаманна ще група змістових ознак. З якісного боку вони становлять загальну, з кількісного — пересічну або сумарну характеристику потреб, які утворюють цю сукупність. Серед них виділяють: обсяг і предметний розмір, спосіб і ступінь задоволення, режим функціонування, характер, суспільну силу (значущість) та ін. Зростання рівня потреб якраз і означає підвищення їх інтегративних і змістових ознак.

Хоча сукупність особистих потреб і становить єдине ціле, все ж вона внутрішньо неоднорідна, тому що об'єднує не тільки потреби різних носіїв, а й різні види потреб. Останні й утворюють її самостійні вузлові структури, кожна з яких специфічно пов'язана з виробництвом та його результатами, а тому особливим чином функціонує і розвивається. Тим-то детальна характеристика групи особистих потреб як певного цілого, що досягло того чи того рівня розвитку, повинна враховувати її структуру та співвідношення і зв'язки між елементами цієї структури.

Які ж види особистих потреб здатні утворити ці елементи? Виділимо їх у вигляді «поверхів» системи потреб людського індивіда за ознакою об'єктивної основи кожного з них. У нашій літературі усталився погляд, що основою будь-якої соціальної потреби виступає необхідність в певних умовах життєдіяльності суб'єкта<sup>7</sup>. В світлі цього погляду потреба мислиться як форма необхідності. Однак формою якої необхідності виступають потреби особи?

Потреби особи детермінуються потребами (необхідностями) суспільства. Найбільш загальну їх основу складає необхідність збереження соціального організму, яка особливим чином реалізується через спосіб життя і діяльності особи. Ця необхідність впливає з того, що будь-яке суспільство може відтворювати себе, лише зберігаючи і розвиваючи матеріальне виробництво і його головну продуктивну силу — людину.

Але в різних суспільствах необхідність збереження і розвитку соціального організму реалізується неоднаково. У антагоністичних формаціях це відбувається, як правило, за умов дефіциту засобів до життя в трудящій людині. Обсяг цих засобів здатний лише відтворити її існування як носія робочої сили, котра й забезпечує матеріальні основи збереження соціального організму. У цих формаціях виникає і домінує серед особистих потреб група потреб існування маси індивідів, що вони є водночас і потребами розвитку людини. Отже, через задоволення таких потреб відтворюється життя і відбувається розвиток особи до рівня, достатнього для збереження життєдіяльності всього суспільства. Це здебільшого економічно-необхідні потреби, розмір, ступінь і спосіб задоволення яких нав'язуються особі.

Навпаки, у безкласовому, комуністичному суспільстві зазначена необхідність реалізується за умов матеріального достатку людей, наявності вільного часу і вільної діяльності. Це суспільство ставить перед собою мету всебічного розвитку особи і детермінує потреби цього розвитку.

<sup>7</sup> Див.: Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972, с. 21—23.

Зауважимо, що потреби розвитку особи теж зумовлені економічною необхідністю. Але це вже вищий ступінь необхідності, для реалізації якої недостатня система потреб, що відтворює існування і розвиток людини головним чином як носія здатності до праці. Ця необхідність вимагає потреб її всебічного розвитку як «багатої людини» (К. Маркс).

Отже, взявши за критерій поділу системи потреб індивіда їх об'єктивну основу — необхідність збереження і розвитку соціального організму та специфіку її реалізації через спосіб життя і діяльності особи в різних суспільствах, ми виділили два «поверхи» цих потреб: «поверх» економічно-необхідних потреб (базисних), або потреб існування (нижчий); «поверх» потреб розвитку (вищий). Ці «поверхи», розташовані один над одним, утворюють «драбину» ієрархії не тільки особистих потреб індивіда, а й усієї їх сукупності в суспільстві.

І потреби існування, і потреби розвитку завжди відповідають певному станові суспільних продуктивних сил і опосередковуються всією сукупністю суспільних відносин, які надають їм специфічних рис у тому чи тому суспільстві. Зокрема, коло цих потреб відзначається насамперед тим, що протягом усієї людської історії, аж до появи соціалістичного суспільства, воно об'єднує в собі переважно економічно-необхідні потреби людей, тобто існує як сукупність базисних потреб. Що ж до потреб розвитку особи, то вони, будучи нечисленними, в класово-антагоністичних суспільствах зорієнтовані головним чином на репродуктивну та ідеологічну функції. Маніпулювання людськими потребами, яке стало складовою частиною маніпулювання людиною, є однією з характерних особливостей буржуазного способу життя, одним із виявів його антигуманної суті.

В кожному суспільстві економічно-необхідні потреби особливі. Зокрема, в первісній общині, де виробництво обмежене фізичними потребами, а суспільні відносини нерозвинуті, вони вичерпують всю сукупність соціальних потреб індивідів та суспільства, є водночас потребами суспільства і кожного його члена, спонукають носіїв як до споживання, так і до праці. Отже, за своїм характером вони є не тільки споживачькими, а й виробничо-продуктивними.

Внаслідок зростання продуктивності праці виробництво долає межі фізичних потреб, а з появою приватної власності, класів і груп єдина система соціальних потреб суспільства та індивідів диференціюється на відносно самостійні підсистеми: потреби суспільства, потреби класів і груп, особисті потреби. Тепер уже група особистих потреб виступає одним з її структурних елементів. Виділившись, вона одразу ж поляризується за класово-виробничою ознакою, а її потреби розпадаються на абсолютні («вічні» ідеальні нужди людини, які, будучи зумовлені її максимально розвиненими в тому чи тому суспільстві споживчими здатностями і можливостями, вимагають задоволення без зовнішнього обмеження, а тому не можуть бути задоволені там, де не створено достатку для всіх) і відносні (дійсні, економічно-необхідні для певного періоду і нав'язані за своїм розміром та ступенем задоволення індивідові ззовні). Невідповідність між названими потребами зберігається доти, доки розмір і ступінь задоволення відносних потреб не співпадуть з такими ж параметрами абсолютних. А це можливе тільки в комуністичному суспільстві, де якраз і передбачається розподіл за потребами, без зовнішнього обмеження. Проте й у цьому суспільстві регулюватиметься процес задоволення особистих потреб, щоправда, не шляхом обмеження предметів споживання, а шляхом виховання розумних потреб.

Оскільки в антагоністичному суспільстві є трудящі і нетрудящі (експлуататори), протилежні як за своїм місцем в системі виробництва

і соціальній структурі суспільства, так і за ролями в ньому, то сукупність особистих потреб зовнішньо роздвоюється на дві протилежні групи. Потреби трудящих, через задоволення яких відтворюється існування й розвиток індивідів переважно як живих елементів виробництва, і потреби експлуататорів, котрі виникають, функціонують і задовольняються в умовах розкоші. Ці дві групи потреб цілком різняться між собою, однак далі ми проаналізуємо тільки першу з них.

У зв'язку з принциповою зміною соціально-економічної ролі трудящого в антагоністичному суспільстві, який змушений займатися не тільки необхідною, а й додатковою працею, особисті потреби виробників зазнають кардинальних метаморфоз і стають відчуженими. Передусім змінюються їх характер, сукупна маса, внутрішня структура, розмір і регулятивні функції. Оскільки трудящий не володіє засобами виробництва як власністю, то з кола його потреб вилучаються виробничі, а ті, що залишаються, набувають виключно утилітарно-споживацького характеру. Індивід усвідомлює і переживає їх скрізь призму необхідності самозбереження, споживання, а тому вони спонукають його до праці остільки, оскільки це йому необхідно для виживання в конкретній соціальній організації. Це означає, що потреби втрачають функцію спонуки свого носія до суспільно-необхідної праці. Однак остаточній втраті цієї функції перешкоджають ті ж самі відносини, що й зумовили її відчуження, бо вони діють на індивіда як особливий механізм тиску, примусу до праці.

Одним з елементів цього механізму виступає зведення життя трудящої людини до стану нужденного існування. Стан нужденності, що виникає через обмеження споживання, означає низький ступінь задоволення особистих потреб, і це робить їх актуальними для носія, посилює їх спонукальну силу. Збуджену такими потребами людину легше примусити перейти у праці межу власних необхідних потреб. Проаналізувавши всі історично конкретні форми соціального примусу, К. Маркс зазначив, що примус капіталу над працею є найбільшим<sup>8</sup>.

Він виявляється у притаманному капіталістичному суспільному виробництву антагоністичному, антигуманному механізмі задоволення особистих потреб трудящих. У чому ж полягає цей механізм? Насамперед треба відзначити, що у сфері задоволення особистих потреб майже всяка річ, цінність, благо не можуть бути спжиті без їх попереднього привласнення чи освоєння. Засіб привласнення чи освоєння становлять форми діяльності, предмет або їх сукупність, з допомогою яких об'єкт потреби, що перебуває у власності суспільства чи окремого індивіда, здобувається її суб'єктом. Таких засобів багато: праця, пізнання, сила, гроші тощо, але головними в умовах товарного виробництва є праця і гроші. Кожен з них має свій масштаб (міру), який дозволяє індивіду оволодіти лише певною кількістю предметів споживання. Наприклад, масштаб привласнення через гроші, яке, за словами К. Маркса, є універсальним<sup>9</sup>, завжди дорівнює сумі, одержаний трудівником у формі зарплати або в інших формах грошового доходу. Саме ця сума визначає обсяг його засобів до життя, а отже — й сумарний суспільно-необхідний предметний розмір потреб та ступінь їх задоволення. Зрозуміло, що із збільшенням цієї суми зростає їх обсяг, зменшення ж її знижує ступінь задоволення потреб.

Розвиток суспільного виробництва лише в кінцевому підсумку детермінує зміну рівня потреб, який автоматично не залежить від нього.

<sup>8</sup> Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Соч., т. 47, с. 252.

<sup>9</sup> Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 573.

Діяння виробництва на потреби опосередковується багатьма факторами, кожен з яких передає його по-своєму. Зокрема, масштаб засобів індивідуального привласнення і освоєння трансформує це діяння через заданий конкретно і регульований суспільством обсяг матеріальних і духовних благ, а тому прямо впливає на динаміку потреб. Так, за умов простого натурального виробництва, коли виробник виступає власником як засобів виробництва, так і його продуктів, ручна праця відзначається незначною продуктивною силою і масштабом привласнення. Внаслідок цього виникає адекватна їй за кількістю і якістю група особистих потреб. З одного боку, вона об'єднує потреби як суттєві відношення індивіда до багатства речових натуральних форм, які всебічно його розвивають<sup>10</sup>. З другого боку, вона є обмеженою, замкненою в собі групою, яка опредмечується на такому ж обмеженому і замкненому виробництві. Останнє не дозволяє людині виробити, протиставити і привласнити собі всю множину суспільних відносин, розвинути всю багатогранність власної сутності творця і споживача. Тому особисті потреби, рівень розвитку яких ґрунтується на простому натуральному виробництві, відзначаються незначною сукупною масою і питомою вагою, обмеженим обсягом і простою внутрішньою структурою. Частка духовних потреб, зокрема, серед них мала.

З переходом до машинної праці підвищується рівень виробництва, збільшується матеріальне багатство суспільства, що зумовлює дальше зростання рівня особистих потреб трудящих. Але водночас з'являються фактори, які по-новому впливають на процес підвищення потреб, а отже — і на їх рівень. По-перше, змінюється спосіб життя і діяльності, а також місце робітника в соціальній структурі буржуазного суспільства. Внаслідок поділу праці на фабриці він стає «частковим» виробником, а внаслідок відчуження від нього засобів виробництва і політичної влади — найбільш експлуатованим. По-друге, праця в умовах виробництва на основі мінові вартості втрачає функцію засобу привласнення, бо продукт праці робітника безпосередньо не є його власністю і предметом задоволення потреб. Щоб стати цією власністю і цим предметом, він повинен пройти сферу розподілу і обміну. Праця за цієї умови служить засобом добування дійсного засобу привласнення — грошового еквіваленту. Вона стає працею заради заробітку<sup>11</sup>.

Відчуження власності від робітника і переведення його виключно на грошовий спосіб привласнення вплинуло на внутрішню структуру і форму особистих потреб, які, перш ніж стати його бажаннями і прагненнями до натурального предмета, цінності, блага, набувають форми пристрасі до грошей, за які їх можна придбати. Вся група потреб опосередковується цією пристрасю, яка різко посилює своє значення саме в буржуазному суспільстві і виступає як загальна психологічна форма людських потреб, а потреба в грошах — їх загальною соціально-економічною формою.

Разом з тим кожна особиста потреба робітника, незважаючи на те, що виробництво розвиває його однобічно, стає багатогранною як за своїм предметом, так і за способом задоволення. Вона опредмечується не на тому виробництві, де працює її носій, а на всьому суспільному виробництві. Навіть найелементарнішу з них неможливо задовольнити без залучення його численних галузей (сировинної, машинобудівної та ін.), сукупним продуктом яких виступає предмет потреби. Ці ж галузі ство-

<sup>10</sup> Специфіка володіння натуральною формою багатства, як зазначав К. Маркс, полягає в тому, що індивід оречевлює в ній і суттєво розвиває якусь сторону своєї індивідуальності. — Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 166.

<sup>11</sup> Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 42, с. 27—28.

рюють також безліч способів її задоволення, бо для кожної з них предмет потреби виступає особливим чином — як сировина, напівфабрикат, готовий продукт тощо. В результаті група особистих потреб «замикається» на всьому суспільному виробництві, на всьому суспільстві. Її маса, питома вага в системі людських потреб, обсяг і суспільний предметний розмір зростають, а структура перебудовується. В ній, зокрема, швидко формуються ті «вузли», які утворені з духовних потреб. Кількість цих потреб різко збільшується внаслідок посилення і висунення нових вимог виробництва до професійно-культурної підготовки робітника.

Проте розвиток особистих потреб трудящих в капіталістичному суспільстві гальмується тим, що капітал постійно прагне до зниження заробітної плати робітника при підвищенні продуктивності й ефективності його праці, отже, до звуження масштабу грошового способу привласнення. З цим пов'язана тенденція зниження розміру і ступеня задоволення особистих потреб. Як наслідок її діяння, загострюється і поглиблюється суперечність між абсолютними і відносними потребами. Тільки завдяки боротьбі робітничого класу за поліпшення свого економічного становища діяння зазначеної тенденції обмежується і рівень базисних потреб може перевершувати прожитковий мінімум, зростати. Отже, коливання чи стабілізація цього рівня визначається не тільки спадом чи піднесенням виробництва, економічною кон'юктурою, але й боротьбою робітничого класу.

Вирвавши у ході непримиренної класової боротьби з капіталістами після другої світової війни певні економічні поступки, робітничий клас розвинутих капіталістичних країн тим самим певною мірою перевів економічно-необхідні особисті потреби з режиму нужди й крайньої нужди (як це було всередині 30-х років, у період глибокої світової кризи капіталістичної економіки, і у воєнні роки) в режим номінальних потреб, знизивши їх стихійну спонукальну силу. Зафіксувавши цей факт, Г. Маркузе та інші ідеологи лівого радикалізму намагаються довести, що робітничий клас внаслідок цього перестав, немовбито, бути революційним. Щоб повернути втрачену революційність, йому, мовляв, слід виробити нові, «критичні» щодо капіталістичної системи потреби<sup>12</sup>.

Маркузе та його прихильники спотворюють дійсний стан речей. Потреби, про які йдеться, не втратили революціонізуючої сили, тому що, як і раніше, без боротьби робітників за нові економічні поступки не може бути й мови про нормальний або високий ступінь задоволення цих потреб. Вони потенційно залишаються нуждами, бо, як і раніше, в буржуазному суспільстві діє тенденція зниження реальної заробітної плати і підвищення вартості життя. Наприклад, протягом 1963—1972 рр. в Англії тільки підвищення цін «з'їло» 70 процентів приросту номінальної заробітної плати, у Франції — 68, в Італії — 67, у США — 60, в Японії — 53 проценти. На фоні прогресуючої інфляції, яка охопила капіталістичний світ, реальна заробітна плата трудящих відстає від прожиткового мінімуму. Так, у США за даними міністерства праці середньомісячна заробітна плата робітників у 1972 р. була нижча від не те що за «середній», а й за мінімальний прожитковий рівень. Тільки з січня 1973 р. по червень 1974 р. у робітників обробної промисловості США вона знизилась на 4,4 процента, Англії — на 10,1, ФРН — на 0,8 процента<sup>13</sup>. Отже, і сьогодні робітничий клас своєю

<sup>12</sup> Див. критику цих поглядів у кн.: Штейгервальд Р. «Третій путь» Герберта Маркузе. М., 1971; Баталов Э. Я. Философия бунта. М., 1973.

<sup>13</sup> Див.: Современный капитализм и рабочий класс: критика антимарксистских концепций. М., 1976, с. 102.

організованою боротьбою повинен протистояти тенденції зведення особистих потреб до стану нужди.

Ця ж боротьба забезпечує поступове посилення регулятивних функцій політичних, культурних і моральних потреб в житті робітничого класу. Революціонізуюча роль цих потреб зростає завдяки підвищенню ступеня їх актуальності в умовах науково-технічної революції, розвитку світової системи соціалізму, прогресу пролетарської моралі, розгортання політичної боротьби комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, підвищення рівня організованості і класової свідомості робітників. Саме ці потреби залишаються постійно незадоволеними в світі, де робітник відчужений від влади і культури. Тому їх напруга і спонукальна сила зростають.

Таким чином, діяння закону піднесення особистих потреб в капіталістичному суспільстві зазнає протидіяння тенденцій, які стримують зростання їх рівня. Процес розвитку цих потреб суперечливий і нерівномірний. Відбувається їх розшарування, зміна режиму функціонування, форм вияву, регулятивних функцій.

У розвинутому соціалістичному суспільстві рівень особистих потреб теж зумовлюється станом суспільних продуктивних сил і характером суспільних відносин, але цим потребам притаманні інші тенденції, серед яких найчастіше виділяють їх урізноманітнення та уніфікацію, зближення рівнів їх розвитку у представників різних соціальних груп<sup>14</sup>. Панування суспільної власності на засоби виробництва, засвоєння трудящими комуністичного світогляду, подолання пережитків власницької моралі в свідомості людей, утвердження соціалістичного способу життя в нашій країні зумовили передусім зміну характеру базисних потреб. Якщо в капіталістичному суспільстві потреби мають *«егоїстичну природу»*<sup>15</sup>, то після скасування приватної власності відбувається їх емансипація від почуття володіння, корисливо-споживачього ставлення особи до світу. Тому в соціалістичному суспільстві вони відтворюють не власницький, а *«людський»* (Маркс) її інтерес до речей, який передбачає відношення особи до цих речей як до засобів реалізації життєдіяльності, утвердження індивідуальності. Разом із зміною свого характеру базисні потреби не тільки повертають собі втрачену функцію спонуки носія до суспільно-необхідної праці, а й посилюють її. Це посилення відбувається завдяки докорінній зміні характеру самої праці, зростанню в ній творчого начала, вихованню комуністичного ставлення до неї, застосуванню матеріальних та моральних стимулів.

«Мета соціалізму, — вказується в Програмі КПРС, — все повніше задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб народу шляхом невинного розвитку і вдосконалення суспільного виробництва»<sup>16</sup>. В результаті корінних змін в продуктивних силах і характері суспільних відносин за соціалізму, неухильного зростання добробуту трудящих, поступового стирання істотних відмінностей між містом і селом, фізичною і розумовою працею збільшується маса і загальний обсяг базисних потреб в системі особистих потреб, росте їх предметний розмір, розширюється обсяг і підвищується ступінь задоволення.

Особливо помітна залежність потреб існування від зміни масштабу засобів індивідуального привласнення і освоєння, який зростає як шляхом прямого підвищення доходів населення, так і завдяки збільшенню

<sup>14</sup> Див.: Миженская Э. Ф. Личные потребности при социализме. М., 1973, с. 44; Симуш П. И. Социально-экономические проблемы развития колхозов. М., 1973, с. 94—95.

<sup>15</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 550.

<sup>16</sup> Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 13.

можливостей споживання із суспільних фондів. За минулі п'ятнадцять років, наприклад, реальні доходи на душу населення зросли в нашій країні приблизно вдвое, а загальний обсяг матеріальних благ і послуг — приблизно в 2,4 раза. На 40 процентів зросли в минулій п'ятирічці виплати і пільги із суспільних фондів споживання. У десятий п'ятирічці намічено середню заробітну плату робітників і службовців збільшити на 16—18 процентів, а доходи колгоспників від громадського господарства — на 24—27 процентів. Виплати і пільги населенню за рахунок суспільних фондів споживання зростуть на 28—30 процентів<sup>17</sup>. Підвищення доходів дає змогу населенню більше привласнювати (тобто купувати) і споживати речей, цінностей, благ. Це спричиняє розширення суспільного предметного розміру базисних потреб, який за своєю величиною дедалі більше наближається до величини розміру абсолютних потреб. Зменшується, отже, суперечність між цими потребами. В перспективі, коли буде створено повний матеріальний достаток, абсолютні і відносні потреби радянських людей сягнуть цілковитого збігу.

Крім того, зростання масштабу засобів привласнення і освоєння впливає на перебудову структури базисних потреб таким чином, що в ній актуалізуються ті потреби, засоби задоволення яких раніше розглядалися як предмет розкоші. Тепер ці потреби та їх об'єкти стали масовими, перетворившись в атрибут життєвого стандарту людей. Так, аналіз структури доходів і витрат середньої сім'ї робітника промисловості СРСР і середньої сім'ї колгоспника за 14 років (1960—1973) засвідчує, що поміж особистих та групових (сімейних) потреб домінують потреби у предметах тривалого користування (меблі, побутова техніка, автомобілі, мотоцикли, велосипеди та ін.), у предметах розвитку (книги, музичні інструменти, спортивний інвентар тощо), потреби в культурно-побутових послугах<sup>18</sup>.

Завдяки розширенню виробництва товарів для народного споживання та підвищенню доходів населення в нашій країні досягнуто високого ступеня задоволення особистих потреб. Цим забезпечено їх функціонування, як правило, в номінальному режимі. У Постанові ЦК КПРС «Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» зазначається, що в нашій країні «назавжди знищено такі властиві капіталізові соціальні болячки, як голод і злидні, безробіття і неписьменність, соціальний і національний гніт»<sup>19</sup>. Це означає, що в СРСР знищено соціальні причини, які можуть зводити особу до стану нужденного існування, робити відчуженими її базисні потреби.

Досягнення соціалізму в усіх сферах суспільного життя забезпечують швидке піднесення і високий рівень задоволення таких соціальних потреб населення, як побутові, культурні, потреби в освіті і охороні здоров'я, у забезпеченні по старості тощо. Послідовно розв'язується поставлене партією завдання — забезпечити кожну радянську сім'ю окремою квартирою. Майже п'ята частина всіх капітальних вкладень у народне господарство йде на житлове будівництво. За роки дев'ятої п'ятирічки поліпшили свої житлові умови 56 мільйонів чоловік. В десятій п'ятирічці буде споруджено 550 мільйонів квадратних метрів житлоплощі. За останні роки дев'ять із десяти сімей новоселів одержали ізольовані квартири. В результаті 70—75 процентів сімей, що займають суспільний житлофонд, мають ізольовані квартири, причо-

<sup>17</sup> Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 40, 45.

<sup>18</sup> Див.: Рабочий класс СССР и его ведущая сила в строительстве коммунизма. М., 1975, с. 281.

<sup>19</sup> Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 7.

му із 100 квартир 88 мають газ, 87 — водопровід, 80 — центральне опалення, 74 — ванні кімнати<sup>20</sup>.

Радянська держава бере на себе турботу про здоров'я людей. «Серед соціальних завдань, — говорив на XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, — немає важливішого, ніж піклування про здоров'я радянських людей»<sup>21</sup>. Асигнування на охорону здоров'я постійно зростають. Тільки в дев'ятій п'ятирічці їх сума становила 52 мільярди карбованців.

В СРСР 46 мільйонів пенсіонерів. Розмір пенсій, як правило, перевищує половину попереднього заробітку пенсіонера, а у багатьох категорій робітників, з урахуванням надбавок, він досягає ста процентів його. У минулій п'ятирічці чотири рази підвищувались пенсії різним категоріям пенсіонерів, а сім'ям загиблих воїнів — двічі. Отже, ступінь задоволення потреби у забезпеченні по старості невинно підвищується.

Зростанню культурних потреб і підвищенню рівня їх задоволення сприяють грандіозні досягнення нашої країни в галузі науки і культури. До послуг трудящих — 350 тисяч бібліотек, книжковий фонд яких налічує понад 4 мільярди книг і журналів, 135 тисяч клубів і будинків культури, 570 професійних і сотні народних самодіяльних театрів. Запровадження обов'язкової середньої освіти дає змогу кожному прилучатися до багатющої скарбниці знань.

КПРС і Радянська держава ставлять завдання виховання потреб радянських людей і накреслюють шляхи їх розв'язання. Вони виходять з того, що, як зазначав на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький, у розвитку радянського способу життя «дуже актуальним є завдання формування і пропаганди розумних і здорових потреб, які роблять життя людини цікавішим, змістовнішим, активно сприяють розкриттю її здібностей і обдаровань»<sup>22</sup>. Розумні потреби особи — це виховані за мірками суспільних можливостей задоволення, співвіднесені з обов'язками громадянина потреби, які сприяють розкриттю її здібностей і обдаровань. Через ці потреби відбувається утвердження в поведінці людей нових принципів і форм споживання, вони гармонійно співвідносять інтереси суспільства і особи. Саме на основі задоволення розумних потреб можливий всебічний розвиток особи.

Коло особистих потреб змінюється нерівномірно. Найшвидший, лавиноподібний ріст притаманний духовним потребам. Сучасне виробництво ставить посилені вимоги до працівників, вносить ґрунтовні зміни в їх кваліфікацію та професійний склад. Комплексна механізація і автоматизація виробництва, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, ускладнення технологічних процесів, тенденція універсалізації основних виробничих функцій робітника, інтелектуалізація праці — все це вимагає від працівника уміння орієнтуватися в різних галузях знань, фундаментальної професійної підготовки, високого рівня загальної культури. Формується виробничник нового типу, в якому

<sup>20</sup> Див.: «Під прапором лєнінізму», 1977, № 9, с. 32—33.

<sup>21</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 46.

<sup>22</sup> XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», яка відбулася в м. Києві 18—20 травня 1977 р. — «Комуніст України», 1977, № 6, с. 35.

«дедалі гармонійніше поєднується фізична і розумова праця. Це люди, на з широким професійним кругозором і майстерністю, з глибоким знанням політехнічних основ сучасного виробництва, здатна швидко освоювати найновіші машини і технологічні процеси»<sup>23</sup>. Ядро духовних виробничих потреб такого працівника складають потреби у розширенні спеціальних знань та умінь, підвищенні кваліфікації, здобутті ґрунтовної спеціальної та загальнокультурної підготовки, у здоровому психологічному кліматі на виробництві.

У цього працівника виникають потреби розвитку особи, спрямовані на досягнення не матеріального, а духовного багатства. Їх реалізація приносить людині моральне та естетичне задоволення. Потреби розвитку формуються мірою створення достатку, ресурсів вільного часу і вільної діяльності, але остаточно сформуються як цілісність за повного задоволення економічно-необхідних (відносних) потреб людей, коли вони зрівнюються з абсолютними. Масова поява та швидке утвердження потреб розвитку є найбільш характерною ознакою для системи особистих потреб в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Появу потреб розвитку особи передбачали класики марксизму-ленінізму. Так, Ф. Енгельс в листі до П. Л. Лаврова від 12—17 листопада 1875 р. писав: «Отже, людське виробництво на певному ступені досягає такого рівня, що можуть бути вироблені предмети не тільки для задоволення необхідних потреб, а й для задоволення потреб у розкоші, спочатку, правда, тільки для меншості. Боротьба за існування, — якщо ми на момент залишимо тут у силі цю категорію, — перетворюється, таким чином, у боротьбу за втіхи, у боротьбу не за самі тільки засоби існування, але й за засоби розвитку, за суспільно-вироблювані засоби розвитку, а до цього ступеня категорії з тваринного світу вже не можуть бути застосовані»<sup>24</sup>.

В суспільстві розвинутого соціалізму, яке характеризується поєднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, якісно новим рівнем і масштабами виробництва, розвитком радянської демократії, культури, комуністичної моралі, турбота про розширення реальних можливостей для всебічного розвитку особи стає безпосередньою метою всієї держави. «Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх», — записано в статті 20-й нової Конституції СРСР, — держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»<sup>25</sup>. Створення і розширення цих можливостей і виступає як детермінуючий фактор виникнення і утвердження потреб розвитку. Про їх швидкий прогрес в нашому суспільстві свідчить поширення в сьогоденному побуті радянських людей непрофесійної творчої діяльності і різних форм аматорської праці художньої і технічної творчості, раціоналізації, участі в гуртках, клубах, секціях, заняття спортом, музикою тощо<sup>26</sup>. Особливо масовими стають спорт, художня самодіяльність і технічна творчість.

Потреби розвитку — це принципово нові відношення людини до суспільного середовища, світу і до себе, бо в основі способу їх задоволення лежить не споживання, а творення. Тому ядром цих потреб вис-

<sup>23</sup> Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 43—44.

<sup>24</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 136.

<sup>25</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11—12.

<sup>26</sup> Див.: Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы. М., 1972, с. 201—208; Культура и творчество масс. Свердловск, 1976.

тупає потреба у творчій праці, якою дедалі ширше наповнюється зміст життя соціалістичної особи. Дані потреби виникають із внутрішньої необхідності особи реалізувати себе в адекватній своїм здібностям самодіяльності. Їх розмір, ступінь і спосіб задоволення індивідам не нав'язуються. В цьому розумінні вони вільні і виявляють себе як функціональні.

Утвердженню потреб розвитку сприяє збільшення резервів вільного часу радянських людей. Як показує аналіз структури витрат цього часу, в житті кожної людини зростає актуальність потреб розвитку. Вони набувають особливого смислу і значення. Серед них домінують потреби в освіті і самоосвіті, читанні, участі в громадській діяльності, художній і технічній творчості, фізкультурі і спорті. Якраз задоволення цих потреб забезпечується змістовне використання вільного часу, корисне як для особи, так і для суспільства. Порівняльним дослідженням бюджету часу населення ряду соціалістичних і капіталістичних країн виявлено, що структура видів і форм діяльності трудящих СРСР у вільні години значно багатша, ніж у США. Там населення, яке працює, свій вільний час витрачає головним чином на відпочинок і розваги, причому майже половину його поглинають перегляд телепередач і спілкування (відвідування друзів і настільні ігри)<sup>27</sup>. В Радянському Союзі трудящі свій вільний час присвячують не тільки відпочинку і розвагам, а й інтелектуальному та фізичному розвитку. В СРСР одна людина витрачає на навчання в середньому в шість разів більше часу, ніж у США. А на читання художньої літератури, газет, журналів чоловіки витрачають в СРСР в середньому 8,4 години на тиждень, жінки — 5,6 години, тоді як у США відповідно 6,3 і 4,9 години, тобто менше на 25 і 12,3 процента<sup>28</sup>.

Для реалізації регулятивних функцій потреб розвитку не потрібен особливий механізм соціального примусу. Вони опосередковані процесом самоактивізації індивіда до суспільно-корисної діяльності. Саме тим, наскільки він здатний активізувати себе у згоді з суспільним інтересом, визначається ступінь їх задоволення. Це означає, що міркою потреб розвитку безпосередньо виступає не суспільство, а сам їх носій, якому властиві певні творчі потенції, здібності, стан здоров'я тощо. Конкретними характеристиками цих властивостей зумовлюються параметри потреб (скажімо, потреба у художній творчості індивіда настільки «велика» за розміром, наскільки він придатний до цього виду творчої діяльності, і вона настільки ним задовольняється, наскільки це дозволяють його ж здібності, здоров'я, схильність до художнього сприйняття дійсності тощо).

Оскільки потреби розвитку виявляються як функціональні, що належать до внутрішньої необхідності людини, то вони з самого початку дані як нужда, яку терпить всебічно розвинута, «багата» людина. К. Маркс писав: «Багата людина — це в той же час людина, яка *терпить нужду* в усій повноті людських проявів життя, людина, в якій її власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як *нужда*»<sup>29</sup>. Потреба розвитку як нужда має високий рівень напруги, ступінь інтенсивності, актуальності і настійності. Зрозуміло, що носій таких потреб має відзначатися підвищеною активністю, пристрасністю, енергією.

Історично потреби розвитку виникають на фундаменті базисних потреб, поступово перехоплюючи у них істотні ознаки і функції і водно-

<sup>27</sup> Див. Международное сравнительное исследование бюджета времени. Новосибирск, 1969, с. 21.

<sup>28</sup> Див.: Болгов В. И. Бюджет времени при социализме. М., 1973, с. 209—210.

<sup>29</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 554.

час доповнюючи їх новими. Але мірою зростання їх сукупної маси і питомої ваги вони становитимуть найбільш масивну і динамічну частину системи особистих потреб, якою й характеризуватимуться потреби особи комуністичного суспільства. У зв'язку з цим слід відзначити ще дві тенденції розвитку групи базисних потреб, які поки що перебувають у стані зародження, але мірою просування до комуністичного суспільства, коли група потреб розвитку ставатиме дедалі масивнішою і значущішою, реально заявлятимуть про себе. Це — зменшення питомої ваги базисних потреб у системі особистих потреб і втрата ними однобічної функції відтворення продуктивної сили праці. Обидві ці тенденції були передбачені К. Марксом, коли він писав, що вільний час і вільна діяльність в комуністичному суспільстві перетворюються в умову повного розвитку індивіда, і сам цей розвиток, як велика продуктивна сила, зворотньо діятиме на продуктивну силу праці<sup>30</sup>. Зрозуміло, що за цієї умови вирішальна функція у відтворенні продуктивної здатності до праці належатиме потребам розвитку особи.

Таким чином, діяння закону піднесення особистих потреб трудящих у розвинутому соціалістичному суспільстві має важливі наслідки: 1) виникають і швидко формуються в окрему групу потреби розвитку особи, 2) базисні потреби остаточно позбуваються суперечностей, властивих їм в класово-антагоністичних суспільствах, і виступають основою формування потреб розвитку. Ці дві групи потреб, які невпинно розвиваються, і становлять сукупність соціальних потреб радянських людей.

Отже, піднесення соціальних потреб людини та зростання ступеня їх задоволення відбувається в залежності від стану суспільних продуктивних сил і характеру суспільних відносин. Суть закону підвищення цих потреб полягає в тому, що новому ступеню (або рівню) продуктивних сил і характеру суспільних відносин відповідає новий рівень особистих потреб. Закон цей виявляється у переході від нижчого до вищого рівня розвитку потреб, а характер його діяння визначається механізмом реалізації. Цей механізм зумовлений передусім формою власності на засоби виробництва.

\* \* \*

При изучении социалистического образа жизни важное значение имеет исследование закона возвышения социальных потребностей личности. Он выражает зависимость этих потребностей от уровня производства, характера общественных отношений и степени развития культуры. Закон проявляет себя как возрастание уровня потребностей личности, то есть как переход их от низшего к высшему качественному состоянию, способу организации и степени удовлетворения. При этом увеличивается общая масса и удельный вес личных потребностей в системе социальных потребностей человека, а сами потребности приобретают новые формы и регулятивные функции, изменяются способы их удовлетворения, качественные и количественные признаки.

В развитом социалистическом обществе действие закона возвышения социальных потребностей личности приводит к быстрому росту не только потребностей существования, но и потребностей всестороннего развития человека. Эти последние формируются по мере создания изобилия, накопления ресурсов свободного времени, превращения труда в самодеятельность.

<sup>30</sup> Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 221.

## ПРАЦЯ ЯК ГОЛОВНА СФЕРА СУСПІЛЬНОГО САМОУТВЕРДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Шістдесят років існування і розвитку Радянської країни яскраво продемонстрували, на що здатні люди праці, які взяли в свої руки політичне керівництво суспільством, прийняли на себе відповідальність за долю держави. Весь історичний досвід нашої країни свідчить, що без влади трудящих, без соціалістичної державності шляхів до соціалізму не було і не може бути.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції перед людьми праці вперше в історії відкрилась можливість покінчити з експлуатацією та гнобленням, вирватись з полону економічної стихії. Ця ключова проблема суспільного прогресу була розв'язана на основі ліквідації приватної власності і заміни її власністю суспільною. Анархія виробництва поступилася місцем науковому, плановому управлінню економікою і народним господарством.

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, підсумовуючи шістдесятирічний шлях розвитку Радянської держави, відзначив: «Гігантське економічне зростання першої в історії країни соціалізму — це результат визволення праці, результат праці людей, які усвідомлюють, що вони працюють на себе, на загальне благо»<sup>1</sup>.

Сумлінна праця, висока громадянськість, ідейно-моральні якості — ось ті показники, якими визначається становище і престиж людини в нашій країні. Все це знайшло своє законодавче втілення в новій Конституції СРСР — хартії розвинутого соціалізму. Вельми показово, відзначив товариш Л. І. Брежнев, що найбільша кількість пропозицій, які надійшли до Конституційної комісії під час всенародного обговорення проекту нової Конституції СРСР, стосувались такого корінного питання, як «роль праці при соціалізмі»<sup>2</sup>. Їх автори пропонували яскравіше показати в Конституції характер нашого суспільства як суспільства трудящих.

Радянське суспільство складається тільки з трудящих класів і соціальних груп. Нова Конституція СРСР підтвердила і законодавчо закріпила, що всі перетворення, всі зміни в нашій країні спрямовані насамперед на забезпечення трудящим справді людських умов життя. Нову Конституцію справедливо називають Законом соціалістичного способу життя.

Соціалістичний спосіб життя є одним з найважливіших історичних завоювань радянського народу. Він докорінно відрізняється від усіх попередніх суспільних типів людської життєдіяльності своїми соціально-

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 року. К., 1977, с. 6.

<sup>2</sup> Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977, с. 6.

економічними і політичними основами, структурою, внутрішніми підйомними розвитку. Характеризуючи його, товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові КПРС відзначив: «Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»<sup>3</sup>. XXV з'їзд КПРС накреслив конкретну розгорнуту програму дальшого розвитку соціалістичного способу життя, висунув комплекс важливих завдань, успішне розв'язання яких стане значним етапом на шляху побудови комуністичного суспільства. Ефективність в реалізації соціально-економічної та ідейно-політичної програми десятиї п'ятирічки, дальше удосконалення соціалістичного способу життя, як неодноразово підкреслювалось на XXV з'їзді КПРС, значною мірою залежить від самовідданої праці радянського народу і насамперед таких її показників, як ефективність і якість.

Праця є фундаментом усієї діяльності суспільства, найважливішим засобом створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення людських потреб, вона є вирішальним чинником суспільного розвитку, невід'ємною складовою становлення, формування і розвитку особистості самої людини. «Саме праця завжди була і буде основою і вирішальним фактором усього людського життя. Тільки в праці і за допомогою праці задовольняються людські потреби, створюється національне багатство, формуються суспільство і сама людина»<sup>4</sup>, підкреслював товариш В. В. Щербицький. Ось чому розвиток соціалістичного способу життя слід осмислювати в нерозривному зв'язку з характером і найістотнішими соціальними умовами реалізації праці в соціалістичному суспільстві.

К. Маркс і Ф. Енгельс, аналізуючи в «Німецькій ідеології» фундаментальні основи діяльності суспільства, показали, що «спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*»<sup>5</sup>. Спосіб виробництва — головний елемент будь-якого способу життя людей. Він реалізується передусім працею людей як його найактивнішим елементом. Отже, саме праця в її конкретно-історичних суспільних формах є основою функціонування будь-якого способу життя, внутрішньою підйомною всіх його проявів, оскільки вона так чи інакше впливає на специфіку основних різновидів діяльності людей, з яких складається їх реальний спосіб життя — виробництво, розподіл, споживання і спілкування. Відповідно до цього зародження і утвердження нового способу життя детермінується насамперед суспільними умовами реалізації праці, виникненням її нових форм, зумовлених сутністю нових виробничих відносин.

Історично соціалістичний тип способу життя людей зародився і зміцнів внаслідок звільнення праці, революційного перетворення виробничих відносин. В наш час він неухильно удосконалюється завдяки утвердженню соціалістичного суспільного характеру праці, на основі постій-

<sup>3</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 98.

<sup>4</sup> XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

<sup>5</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 19.

ного розвитку в умовах розвинутого соціалізму усіх її характеристик в процесі здійснення наукової організації праці, утвердження нової свідомої трудової дисципліни, нового ставлення трудящих до праці тощо. Справді гуманістична природа соціалістичного способу життя, праці в умовах соціалізму визначається людяністю нових суспільних відносин, вільних від експлуатації і гноблення, відсутністю антагонізмів між метою індивідуальної і суспільної діяльності, революційним знищенням соціально-економічних причин відчуження і самовідчуження праці.

Величним завоюванням соціалізму є докорінне перетворення ролі і значення праці в житті людей, її місця в структурі їх суспільної життєдіяльності, сутнісна зміна всіх характеристик праці, утвердження нового ставлення до неї, як до вищої цінності життя. Соціалізм перетворив працю на головне і вище мірило громадської цінності і гідності людини. «Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві. Держава, поєднуючи матеріальні і моральні стимули, заохочуючи новаторство, творче ставлення до роботи, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини», — записано в статті 14 Конституції СРСР<sup>6</sup>. Загальна, обов'язкова, рівна, вільна, свідомо праця на благо кожного і всього суспільства, в ім'я перемоги комунізму — основа радянського соціалістичного способу життя, головний чинник усіх наших досягнень.

Соціалістичний спосіб життя докорінно, усіма своїми показниками відрізняється від капіталістичного. Ці відмінності стосуються передусім суспільних форм реалізації праці, ставлення до неї агентів трудової діяльності в протилежних соціально-економічних системах. В умовах сучасного капіталізму соціально-економічні і політичні антагонізми, властиві цій суспільній системі, доповнюються суперечністю між розвитком промислово-технологічних, матеріально-технічних, знаряддєвих основ праці і її суспільним характером, тобто розривом між безпосереднім змістом праці і суспільними формами її реалізації. Підневільний характер праці і приватновласницьке відчуження її результатів значною мірою визначають антигуманну сутність капіталістичного способу життя.

Звичайно, і за капіталізму праця є основою суспільного багатства. В цьому розумінні вона має загальноісторичне значення як основа функціонування будь-якого суспільного організму. Проте, і в цьому суть справи, в умовах капіталізму суспільне багатство, створюване працею, не є багатством усього суспільства, всіх його членів однаковою мірою. Основна суперечність капіталізму — між суспільним характером трудової діяльності, тобто виробництва і приватновласницьким способом привласнення її результатів — виявляється в умовах нинішнього етапу загальної кризи капіталізму з особливою силою, руйнівно впливаючи на всі сфери суспільної діяльності сучасного буржуазного суспільства. Антагонізм суспільних виробничих відносин породжує антагонізм соціальних умов реалізації праці, зумовлюючи непримиренні суперечності способу життя капіталістичного суспільства.

В даному випадку відсутня потреба ґрунтовно описувати суперечності суспільних умов реалізації праці в сучасному капіталістичному суспільстві. Але, кажучи про буржуазний спосіб життя і місце в ньому відчуженої праці, слід звернути особливу увагу на згубний, деструктивний вплив капіталістичного відчуження стосовно особистості. Щодо трудящих вся система капіталістичних суспільних відносин виступає перепорою для більш-менш гармонійного розвитку, є об'єктивною основою

<sup>6</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 10.

для культивування в них споживацької психології, негативного ставлення до праці. Сутність відчуженої праці в умовах капіталістичного суспільства розкрив К. Маркс, відзначаючи, що «робітник тільки поза працею почуває себе самим собою, а в процесі праці він почуває себе відірваним від самого себе... Через це його праця не добровільна, а вимушена: це — *примусова праця*. Це не задоволення потреби в праці, а тільки *засіб* для задоволення інших потреб, ніж потреба в праці. Відчуженість праці ясно виявляється в тому, що, як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці тікають як від чуми».<sup>7</sup>

Сучасний капіталізм не змінив своєї соціально-економічної природи, не змінив і структури відчуження в цілому, відчуженого характеру праці. В умовах сучасного буржуазного суспільства дегуманізація, відчуження і бездуховний характер праці досягають крайніх меж. Все більше зростає невідповідність і загострюється суперечність між суспільними формами реалізації праці й іншими різновидами діяльності капіталістичного суспільства, зокрема його промислово-технологічним потенціалом. Праця для людини втрачає тут будь-яку привабливість, вона детермінується тільки зовнішніми спонуканнями і мотивами, неіманентними сутності людини, дисципліною голоду. Капіталізм виключає свободу трудової діяльності, можливість вільного вибору її змісту і місця прикладання, які відповідали б бажанням, інтересам, можливостям, прагненням і уподобанням людини. Вибір сфери прикладання і змісту праці тут визначається зовнішньою економічною необхідністю, кон'юктурою капіталістичного попиту на робочу силу, страхом безробіття та ін. Для більшості трудящих в капіталістичному світі праця є лише засобом отримання засобів до життя і ні чим іншим. Тим самим втрачається будь-який інший інтерес до праці, а сама вона не виступає самодостатньою цінністю, сутнісною потребою людини, засобом її самовираження, утвердження і розвитку. Цінність праці при капіталізмі для людини, розвиток якої лімітується антагоністичними умовами капіталістичного суспільного поділу праці, визначається не її змістом, не її суспільною значущістю, не тим, якою мірою вона відкриває простір для гармонійного і всебічного розвитку, а лише утилітарними мірками матеріальної винагороди за неї.

Суспільні умови, весь уклад життя, пануюча система цінностей капіталізму орієнтує людей на те, щоб отримати якомога більше життєвих засобів, докладаючи якомога менше трудових зусиль і часу. Час, затрачений на працю, вважається втраченим для життя. Все це породжує в умовах капіталізму таке становище, коли інтереси людини все більше зосереджуються в позавиробничих сферах — на побуті, відпочинку, розвагах, споживанні, а інтерес до творення як засобу самоутвердження людини убивається в зародку самими суспільними умовами буржуазного суспільства, кодексом його цінностей. Проте бідна за своїм змістом, одноманітна, суперечлива в плані суспільних умов своєї реалізації праця за умов капіталізму не здатна породити справжнього багатства інтересів і стосунків з іншими людьми й у сфері споживання та спілкування. Отже, самими своїми соціально-економічними основами капіталізм формує непримиренну суперечливість між сферами виробництва і споживання, праці і дозвілля, яка все більше загострюється мірою його історичної еволюції, породжуючи антагонізми буржуазного способу життя.

Успіхи науки і техніки, розвиток техніко-технологічної оснащеності матеріальних засобів праці в епоху науково-технічної революції поси-

<sup>7</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 524.

люють дегуманізацію трудової діяльності при капіталізмі. «Виробничі відносини капіталізму надто вузькі для науково-технічної революції»<sup>8</sup>, — підкреслюється в Програмі КПРС. Ця вузькість, зокрема, виявляється в тому, що досягнення науково-технічної революції використовуються буржуазією для отримання максимальних прибутків через інтенсифікацію праці, посилення експлуатації. Пресловуте суспільство «масового споживання», розрекламоване буржуазними ідеологами в апологетичних цілях на основі абсолютизації досягнень науково-технічної революції, неправомірного відриву цього суспільного явища від базисних соціально-економічних чинників життєдіяльності суспільства, які детермінують спрямування і характер використання науково-технічних досягнень, в дійсності обертається посиленням розриву між виробництвом і споживанням, працею і дозволами. Цьому суспільству властиве культивування споживацьких настроїв, примітивних смаків, приниження творчої діяльності, інтелектуальна деградація, моральне падіння, конформізм, бідність структури діяльності. Не знаходячи себе в праці, тікаючи від неї, «як від чуми», людина перестає бути творцем, активним суб'єктом історичного процесу, втрачає головний спосіб і сферу свого вдосконалення. Буржуазне суспільство і його спосіб життя, позбавляючи тим самим людину будь-яких перспектив і внутрішніх стимулів до розвитку, орієнтуючи її на пасивне споживання готових шаблонів «масової культури», об'єктивно сприяють деградації людини, утвердженню цинізму, загальному занепадові.

Необхідні умови для гармонійного розвитку суспільства, для забезпечення відповідного сутності людини способу життя відкриває соціалістична революція, яка започатковує утвердження гуманних суспільних, передусім виробничих, трудових, відносин. «Соціалізм, — відзначає товариш В. В. Щербицький, — докорінно змінив характер праці, вперше проголосив і на практиці реалізував принцип її загальності, перетворив працю у вільну діяльність, головну сферу суспільного самоутвердження особи... Саме в праці проходить найбільш активна, творча частина життя людини»<sup>9</sup>.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін до першочергових завдань нової соціалістичної держави відносив необхідність виховання серед трудящих нової дисципліни праці, нового комуністичного ставлення до неї. Проголошення праці на благо всього суспільства вищою життєвою цінністю, забезпечення об'єктивних основ для ліквідації експлуатації і гноблення сприяло перетворенню праці із зовнішньої необхідності на вільну, по-справжньому творчу діяльність. В цьому В. І. Ленін убачав вирішальний засіб перетворення способу життя людей на соціалістичних засадах.

Радянський народ, керований Комуністичною партією, виконав заповіти великого Леніна, завершив звільнення праці, створив нове суспільство, де вона стала всезагальною сферою діяльності людей. Соціалізм забезпечує умови для нової, добровільної, свідомої дисципліни праці, перетворює її на головний засіб всебічного і гармонійного розвитку особи, реально утверджує в загальносуспільному масштабі не бачене раніше в історії нове ставлення до праці, докорінно змінює структуру її стимулів і підойм. Для більшості трудящих в розвинутому соціалістич-

<sup>8</sup> Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1976, с. 24.

<sup>9</sup> XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

ному суспільстві праця стала головним осередком діяльності, сенсом життя. Весь радянський соціалістичний спосіб життя ґрунтується на вільній творчій праці, яка впливає на всі його основні елементи і є основою їх розвитку.

Основні різновиди суспільної активності людей, які формують їх спосіб життя в розвинутому соціалістичному суспільстві — виробництво, споживання, спілкування — реалізуються на основі праці чи в процесі її безпосереднього здійснення. Свідома праця робітників, селян, інтелігенції на благо соціалізму забезпечує постійне збагачення матеріального, предметного середовища життєдіяльності індивідів, виступає основою вдосконалення суспільних відносин, прогресу духовного життя, розвитку науки, мистецтва, культури. На основі праці в умовах соціалізму відбувається збагачення структури, форм і різновидів суспільної діяльності індивідів. Це в свою чергу відкриває нові сфери і горизонти для застосування праці.

Зміст і суспільні форми реалізації праці впливають на становлення і розвиток людини як творця матеріальних і духовних цінностей і водночас як їх споживача, на її громадсько-політичні, етичні, естетичні і всі інші якості, які утверджуються в її діяльності. Новий етап в розвитку праці і особливо гуманізація її суспільних визначеностей при соціалізмі є важливим чинником становлення гармонії в структурі інтересів, потреб, життєвих орієнтацій та цінностей всього радянського народу. Розмаїття можливостей, які соціалізм породжує для самоутвердження людини в будь-якому різновиді суспільної діяльності, зростання привабливості праці, її насиченість інтелектуальним змістом, усвідомлення людиною соціалістичного суспільства високої соціальної значущості продуктів трудової діяльності, високий авторитет і престиж людини праці за соціалізму максимально сприяють породженню у людини широкого кола різноманітних життєвих інтересів, орієнтуючи її не на пасивне споживання предметів і послуг, які задовольняють вузьке коло запитів, не на міщанське нагромадження матеріальних благ і життя лише заради їх споживання, а на активну творчість в ім'я суспільних ідеалів, на цілеспрямоване перетворення природної і соціальної дійсності, з метою найбільш повного і всебічного задоволення матеріальних і духовних потреб. Праця в умовах соціалізму, отже, формує гармонійно розвинуту особистість, на її основі збагачуються людські інтереси і потреби, вона докорінно впливає на всі різновиди і сфери діяльності людей, на форми і зміст спілкування, в яких практично реалізується їх спосіб життя.

Різні типологічні форми і елементи праці певним чином взаємодіють з тими чи іншими складовими способом життя. Виробнича продуктивна діяльність, як базисна у соціалістичному способі життя, безпосередньо залежить від соціальних умов реалізації трудової активності людей в соціалістичному суспільстві. Діяльність у сфері споживання, побуту, послуг, дозвілля, відпочинку, як складових способу життя суспільства, детермінується принципами розподілу матеріальних і духовних цінностей, які, в свою чергу, зумовлені соціально-економічним базисом і виробничими відносинами соціалізму. Структура активності людей у сфері виробництва і споживання охоплює і становить найістотнішу частину діяльності спілкування. На всі інші типи людської активності, які здійснюються за їх межами, в інших сферах, праця впливає опосередковано, через основні різновиди діяльності. Спинимось докладніше на головних параметрах впливу праці на спосіб життя в умовах соціалістичного суспільства.

Працю в соціалістичному суспільстві В. І. Ленін розглядав як перший етап становлення комуністичної праці, оскільки вона ґрунтується

на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, вільна від експлуатації і гноблення, організована і планується в масштабах всього суспільства і здійснюється в інтересах всіх його членів на основі братерства, дружби і взаємодопомоги трудящих. В. І. Ленін показав, що докорінне якісне перетворення всіх суспільних характеристик праці спрямоване на неухильне підвищення продуктивності праці, як основний фактор побудови комунізму. Воно передбачає вдосконалення техніки і широкое використання науки в усіх галузях суспільного виробництва.

Сучасна науково-технічна революція має своїм безпосереднім, найближчим наслідком підвищення продуктивності праці. Проте лише соціалізм здатний забезпечити її найефективніший дієвий вплив на суспільно-економічний і політичний розвиток, на соціальну структуру суспільства і особистість людини, на весь комплекс чинників, які формують соціалістичний спосіб життя. «Ми, комуністи,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство».<sup>10</sup> Науково-технічна революція, породжуючи якісні зрушення в структурі продуктивних сил і органічно поєднуючись з перевагами соціалізму, є за сучасних умов основою утвердження комуністичної праці і тим самим розвитку соціалістичного способу життя. Вона сприяє такому перегрупуванню суб'єктивних і об'єктивних умов праці, її професійного і функціонального змісту, за якого виникають найбільш сприятливі умови для послідовного проведення наукової організації праці і становлення її якісно нових форм через зближення професійної структури фізичної і розумової праці, відкриваючи, зрештою, перспективу їх органічного поєднання. Зміна характеру і змісту праці і вплив через них на ефективність суспільного виробництва загалом є водночас одним із найважливіших каналів, через які науково-технічна революція впливає і на розвиток соціалістичних суспільних відносин та органічну структуру соціалістичного способу життя. Науково-технічна революція створює об'єктивні передумови для удосконалення соціальної структури суспільства, зближення класів і соціальних груп, усунення професійних відмінностей між людьми, зайнятими в різних галузях суспільного виробництва, готує ґрунт для становлення соціально однорідного безкласового суспільства. Не менш дієвим є і зворотний вплив, оскільки розвинутий соціалізм (соціальні, культурні, ідеологічні переваги соціалістичного способу життя) є могутнім фактором прискорення науково-технічної революції, реалізації її досягнень у народному господарстві.

Завдяки перетворенню науки в умовах сучасного виробництва на безпосередню продуктивну силу, комплексній механізації і автоматизації, нарощуванню енергетичного потенціалу виробництва, революціонізації його технології докорінно змінюється і структура сукупної суспільної праці, зростає питома вага в ній розумової праці, а некваліфікована ручна, реміснична за своєю природою, праця посідає все менше місця в трудових зусиллях суспільства. Посилення творчих начал у праці зв'язане з науково-технічним прогресом, з прискоренням темпів комплексної механізації й автоматизації виробництва, витісненням малокваліфікованої ручної і важкої фізичної праці.

На зміст і форми праці досягнення науково-технічної революції в умовах соціалізму впливають завдяки впровадженню автоматичних знарядь, коли відбувається звільнення людини від безпосередньої участі

<sup>10</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 52—53.

у виробничих процесах і надання їй функцій організації та контролю над промислово-технологічним процесом, від підпорядкованості вузько-професійним обмеженням і стандартам. Ці явища потребують широких політехнічних знань і високої культури робітника: йому уже не досить знати тільки основи наук і структуру окремих виробничих процесів, він має володіти широкими науковими узагальненнями про основи техніки і прогнозування виробничих процесів. Науково-технічна революція в умовах соціалізму не тільки відкриває перед людиною небачені раніше можливості для всебічного розвитку, але й, висуваючи підвищені вимоги до її знань, вмінь і навиків, помножує її відповідальність перед суспільством, вимагає високих громадських і моральних якостей. Таким чином, в міру дедалі більшого повороту суспільного виробництва до інтенсивних, якісних чинників розвитку зростає соціальна значущість праці кожної радянської людини.

Комуністична праця, яка утверджується в загальносуспільному масштабі на ґрунті досягнень науково-технічної революції, відрізняється від інших історичних суспільних типів праці не тільки і не стільки своїм професійно-функціональним змістом, скільки суспільними формами своєї реалізації, своїм суспільним характером. Вона є вищим історичним типом трудових стосунків між людьми, вищою формою суспільної організації праці. Досвід суспільно-історичного розвитку переконливо свідчить про те, що сам по собі прогрес матеріально-технічних основ праці і її функціонального змісту не здатний автоматично породжувати вищих, якісно нових форм трудових відносин. Для цього необхідна, передусім, революційна перебудова усієї системи виробничих відносин в інтересах трудящих. Так, у високорозвинutih в економічному і промислово-технологічному відношенні капіталістичних країнах на сучасній матеріально-технічній і знаряддевій основі праця досягає високої продуктивності, але продовжує залишатись відчуженою, експлуатованою, соціально пригнобленою. Для становлення, розвитку і перемоги комуністичної праці, як вищої форми трудових стосунків людей, необхідна заміна основ соціально-економічного базису капіталістичного суспільства, перебудова суспільного виробництва, розподілу і споживання продуктів суспільної діяльності в інтересах виробників суспільного багатства. Все це створює об'єктивні передумови для вдосконалення на основі науково-технічних досягнень соціальних характеристик, соціальних форм і самого ставлення людей до праці в напрямі перетворення її у головний засіб і сферу необхідного волевиявлення, в умову гармонійного і всебічного розвитку особи.

В умовах соціалістичного способу життя певною мірою ще зберігається матеріальний ґрунт і суспільна необхідність в застосуванні нетворчої праці. Водночас у широких мас трудящих разом з новою свідомою дисципліною праці все більше утверджується творче ставлення до неї, яке хоч і не завжди визначається безпосередньо матеріально-технічною базою виробництва і змістом праці самими по собі, проте цілком залежить від її суспільної мети, від нових соціальних характеристик, від тієї суспільної ролі, яку відіграє у соціалістичному суспільстві людина праці. Творче ставлення до праці за соціалізму зумовлюється свідомим прагненням трудящих досягти кращих наслідків у своїй діяльності навіть у тих випадках, коли за своїм змістом вона не дає простору для творчості, але потрібна для розвитку і блага суспільства, для підвищення всенародного добробуту. Творчий характер змісту праці зумовлюється переважно її об'єктивними показниками, речовою, техніко-технологічною основою. Творче ж ставлення до праці загалом вирішальною

мірою залежить від глибокого розуміння трудящими суспільної мети і значення особистої праці, від ставлення до неї як до сенсу життя.

Творче ставлення до праці становить один з найважливіших здобутків соціалізму, невід'ємний момент усієї структури соціалістичного способу життя. Воно зародилося і розвинулося на об'єктивному ґрунті суспільної власності на засоби виробництва, на основі неантагоністичної соціальної структури і по-справжньому демократичної природи соціальної організації і управління, в атмосфері суспільно-політичної рівності і панування наукового марксистсько-ленінського світогляду. Творче комуністичне ставлення до праці не породжується автоматично удосконаленням її змісту, а потребує активної, різноманітної виховної роботи. Воно несумісне з ідейно-політичною неосвіченістю і громадською пасивністю, з споживацьким ставленням до дійсності. Тільки глибоке розуміння політики Комуністичної партії, ідейна переконаність, віра в комуністичні ідеали породжують розуміння суспільної значущості праці, одухотворюють і роблять осмисленою громадянську активність трудящих, породжують творче ставлення до будь-якої за змістом і сферами прикладання трудової діяльності. Формування комуністичного ставлення до праці є вирішальною умовою дальшого розвитку радянського способу життя і виховання нової людини.

Формування і розвиток творчого ставлення до праці є найважливішим завданням і чинником морального виховання людини. Ставлення до праці як до найпершого громадського обов'язку, як до сенсу життя, найвищої цінності, головної сфери суспільної активності — провідний критерій комуністичної моралі і мірило громадської зрілості, гармонійного ідейно-політичного розвитку людини соціалістичного суспільства. Відданість справі комунізму — найперший, вихідний принцип морального кодексу будівників комунізму, і на практиці він найповніше може бути реалізований тільки в самовідданій праці в ім'я майбутнього, в новому ставленні до неї як до найпершої людської потреби. Разом з тим, тільки в свідомій самовідданій праці можуть найбільш повно і масштабно реально виявитися моральні якості людини, тобто розуміння свого суспільного обов'язку. Праця в умовах соціалістичного способу життя — головний критерій і практичний вияв моральної зрілості людини, бо саме від показників праці, її ефективності і якості залежать успіхи комуністичного будівництва. «В міру дальшого усупільнення виробництва, насичення його високопродуктивною технікою доля загальної справи все більше залежить від творчого і свідомого ставлення до праці кожного трудівника»<sup>11</sup>, — підкреслює товариш В. В. Щербинський.

Соціалістичний спосіб життя створює нову структуру мотивації трудової діяльності людей, органічне поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці. Нашому суспільству далеко не байдуже, якими мотивами керується в своїй праці людина, не байдуже, яке місце в системі життєвих цінностей особи посідає праця, які підйоми мотивації її трудової активності, якою мірою свідомо людина віддає свою працю на благо суспільства. Об'єктивною закономірністю розвитку радянського способу життя є постійне вдосконалення мотивів праці, зростання ролі моральних стимулів, постійне підвищення заінтересованості в суспільній цінності і значущості результатів праці кожної людини. Ця закономірність склалася на основі нового ставлення до праці і свідомої її дис-

<sup>11</sup> XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

ципліни, що прийшли на зміну «дисципліні голоду», яка панує в капіталістичному суспільстві. Свідома трудова дисципліна ґрунтується на почутті особистої відповідальності кожної людини за долю суспільства, на розумінні суспільної значущості власної праці, на впевненості у постійній підтримці і допомозі товаришів, на повазі до них і їх праці, на перетворенні праці в свідомості людей у першу життєву потребу. Нове ставлення до праці і нові трудові відносини між людьми знайшли своє найповніше виявлення у соціалістичному змаганні, яке в свою чергу є продовженням і найповнішим вираженням нової дисципліни праці.

Ґрунтуючись на новій дисципліні праці, соціалістичне змагання стало можливим внаслідок перетворення праці із простого засобу до існування на мету і суспільне покликання життя людини. Саме змагання в умовах соціалізму, процес творчої активізації усіх потенціальних можливостей людини і колективу, що водночас сприяє гармонійному розвитку особистості, набуває все більшої масштабності і суспільної значущості, залучаючи переважну більшість верств трудового населення. Соціалістичне змагання як невід'ємний атрибут радянського способу життя відіграє винятково важливу роль у зміцненні і вдосконаленні дисципліни праці, у розвитку мотивації та стимулів трудової діяльності. Воно реально утверджує нове ставлення до праці, підвищує роль її моральних, громадських стимулів.

Важлива роль соціалістичного змагання у розвитку радянського способу життя полягає в тому, що воно є засобом розвитку усіх елементів виробництва: забезпечує підвищення продуктивності праці, удосконалює її організацію, сприяє втіленню і скорішому освоєнню нової техніки і технології. Соціалістичне змагання створює нові можливості для поєднання досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалістичної системи господарювання, оскільки науково-технічні досягнення знаходять у соціалістичному способі виробництва не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні умови для свого найбільш повного і ефективного використання.

Не менш важливе значення соціалістичного змагання для розвитку радянського способу життя полягає в тому, що воно значною мірою сприяє досягненню вищої мети суспільного виробництва за умов розвитку соціалізму: створенню найбільш сприятливих умов для розвитку особистості, максимальному задоволенню усіх її потреб, виявленню і реалізації всіх її можливостей, найбільш повній і різноманітній самодіяльності людини. Значення соціалістичного змагання щодо всебічного розвитку особистості полягає в тому, що воно спричинює зміну масштабів людського мислення і світосприйняття: соціалістичне змагання сприяє усвідомленню інтересів не тільки свого підприємства, галузі, але й суспільства в цілому.

Соціалістичне змагання — важливий засіб піднесення творчої ініціативи мас, активізації трудових починань, підвищення їх громадсько-політичної значущості. Надзвичайно важлива роль трудового змагання в удосконаленні соціалістичного способу життя полягає в тому, що воно, розвиваючи активність працівників, утверджує в їх свідомості почуття причетності до управління виробництвом, підвищує відповідальність за результати не тільки власної праці, але й праці товариша, всього колективу.

Відкриваючи і забезпечуючи широкий простір для творчої діяльності в праці, для збагачення знань, умінь, здібностей трудящих, і будучи тим самим важливим чинником духовного розвитку народу, соціалістичне змагання відіграє істотну роль і у підвищенні загальноосвітнього, культурно-технічного рівня людини, стимулює дослідницьку, пошукову

діяльність, новаторство, винахідництво, підносить громадсько-політичну активність, громадську зрілість, стимулює розширення інтересів трудящих за межі їх суто професійної діяльності. Зростання суспільної активності особи, якому сприяє трудове змагання, неминує позитивно впливає на піднесення духовних запитів і потреб трудящих, пробуджує у людини суб'єктивне прагнення до освіти, самовдосконалення, всебічного розвитку. Отже, трудове змагання в умовах соціалізму впливає на розвиток не тільки праці, але й усіх інших різновидів суспільної діяльності людей, органічно входить в структуру соціалістичного способу життя.

З початку свого зародження соціалістичне змагання стало важливим чинником виховання творчого ставлення до праці, засобом утвердження і перемоги соціалістичної праці. В умовах зрілого соціалізму воно набуло нової якості і стало воістину всенародним, утверджується нова його форма — масовий рух за комуністичне ставлення до праці. Оцінюючи це явище, товариш Л. І. Брежнев у промові на XVI з'їзді профспілок СРСР відзначав: «Цілком природно, що на сучасному етапі соціалістичне змагання набуває якісно нових рис, нових особливостей. Змагання сьогодні невіддільне від науково-технічної революції. Воно дедалі більше концентрується навколо проблем ефективності і якості. Воно спрямоване на досягнення найкращих кінцевих народногосподарських результатів»<sup>12</sup>. Рух за комуністичне ставлення до праці, як масова всенародна форма соціалістичного змагання, властива соціалістичному способу життя, сприяє розв'язанню не лише безпосередньо виробничих, але й складного комплексу соціально-культурних завдань.

Важко переоцінити суспільне значення і роль змагання трудящих за високоефективну і якісну працю, за оволодіння новітньою технікою і технологією виробництва, за впровадження наукової організації праці, за підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня, за активну участь в управлінні виробництвом, за плідну громадську діяльність. Масовий рух за комуністичне ставлення до праці в умовах розвинутого соціалізму є важливим фактором успішного виконання комплексних планів соціального розвитку трудових колективів, підприємств, чинником трудового, ідейно-політичного і морального виховання людей.

Не менш важлива роль соціалістичного змагання як чинника удосконалення дисципліни праці, комуністичної самодисципліни, яка відіграє все відчутнішу роль як чинник регуляції діяльності трудових колективів. Без самодисципліни у людини не може розвинутисть потреба і здатність працювати заради блага суспільства без винесення на перший план розрахунку на особисту винагороду як переважний мотив праці. В. І. Ленін підкреслював, що «комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих», тобто на самодисципліні<sup>13</sup>. Самодисципліна в розвинутому соціалістичному суспільстві не виключає, а передбачає зовнішню, регламентовану організацією праці дисципліну. Переростання дисципліни в самодисципліну і перетворення останньої в головний регулятор трудової діяльності здійснюється на основі зміцнення і вдосконалення регламентованої дисципліни, вимоги до якої зростають в умовах науково-технічної революції і широкого впровадження у виробничу практику наукової організації праці. Наукова організація праці є важливим чинником трудового прогресу і невід'ємним елементом соціалістичного способу життя; без

<sup>12</sup> Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К., 1977, с. 7—8.

<sup>13</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів т. 39, с. 13.

постійного піднесення наукового рівня організації праці не може вдосконалюватися спосіб життя.

У праці «Великий почин» В. І. Ленін показав, «що пролетаріат представляє і здійснює вищий тип суспільної організації праці у порівнянні з капіталізмом. В цьому суть. В ньому джерело сили і залог неминучої повної перемоги комунізму»<sup>14</sup>. Якщо при капіталізмі організація праці має тільки економічну мету, полягає в одержанні підприємцями максимальних прибутків на ґрунті крайньої інтенсифікації і раціоналізації виробничих процесів, то в умовах розвинутого соціалізму організація праці дозволяє ефективно розв'язувати, крім економічних, різноманітні соціальні завдання і в кінцевому підсумку спрямована на всебічний і гармонійний розвиток людини.

В умовах соціалістичного способу життя наукова організація праці забезпечує утвердження найгуманніших трудових стосунків між членами виробничих колективів, найбільш повне і гармонійне узгодження особистих і суспільних інтересів у праці. Враховуючи величезне значення наукової організації праці для розвитку виробництва, для вдосконалення соціалістичного способу життя, зростання її економічної і соціальної ролі, XXV з'їзд КПРС звернув особливу увагу на необхідність широкого впровадження наукових методів управління і організації праці, на вдосконалення господарського планування, на необхідність всебічного сприяння творчим пошукам трудящих, які безпосередньо здійснюють виробництво, на потребу широкого практичного використання особистого почину. Завдання наукової організації праці можуть бути успішно розв'язані за соціалізму тільки за умови активної і свідомої участі широких мас трудящих. За своєю суттю організація праці на основі досягнень сучасної науки за соціалізму може бути втілена тільки при свідомому прагненні усіх членів трудових колективів всемірно сприяти її впровадженню; при схваленні і підтримці мас, при свідомій трудовій активності трудящих. У статті 15 Конституції СРСР відзначається: «Спираючись на творчу активність трудящих, соціалістичне змагання, досягнення науково-технічного прогресу, вдосконалюючи форми і методи керівництва економікою, держава забезпечує зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва і якості роботи, динамічний, планомірний і пропорційний розвиток народного господарства»<sup>15</sup>.

Новий суспільно-політичний лад, соціалістичні виробничі відносини і принципи організації та дисципліни праці породили якісно нову соціальну спільність людей, новий елемент суспільної соціальної структури — соціалістичні трудові колективи, які є засобом і осередком утвердження неантагоністичних, гуманних відносин між людьми в процесі праці. Саме в трудовому колективі формуються і постійно розвиваються всі основні елементи структури соціалістичного типу особи. «Радянський спосіб життя», — відзначає В. В. Щербинський, — сьогодні проймає буквально всю нашу повсякденну роботу, побут і культуру. Але найяскравіше його визначальні риси, його суть розкриваються на «зрізі» головного осередка нашого суспільства — трудового колективу»<sup>16</sup>.

<sup>14</sup> Там же.

<sup>15</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 10.

<sup>16</sup> XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

Соціальні функції соціалістичних виробничих колективів, отже, не обмежуються трудовою діяльністю, виходячи далеко за її межі в сферу ідейно-політичного та морального виховання радянських людей. Ця важлива роль трудових колективів в утвердженні соціалістичного способу життя законодавчо стверджується і гарантується в ст. 8 нової Конституції СРСР. «Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення»<sup>17</sup>.

Творча праця мільйонів радянських людей — найяскравіша риса соціалістичного способу життя. Вона стала масовим явищем завдяки утвердженню нових суспільних відносин, нових принципів соціальної організації і управління, наукового марксистсько-ленінського світогляду, нового історичного типу особи, всього того, що становить складові соціалістичного способу життя. У своїх історичних документах XXV з'їзд КПРС дав чітку програму вдосконалення всіх характеристик соціалістичної праці. Десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності і якості — підносить на новий рівень передусім працю, її зміст, удосконалює її соціальний устрій. Розвиток матеріально-технічної бази праці, збагачення її змісту, постійне вдосконалення трудових відносин і наукової організації праці — ось головні напрями удосконалення праці в умовах розвинутого соціалізму.

\* \* \*

Труд в его конкретно-исторических общественных формах является основой функционирования образа жизни, внутренним рычагом всех его проявлений, поскольку он тем или иным образом влияет на специфику основных видов деятельности людей, из которых и состоит их жизнедеятельность — производство, распределение, потребление, общение и т. п. Соответственно этому, зарождение и утверждение социалистического образа жизни определяется прежде всего новыми общественными условиями реализации труда, возникновением новых форм труда, обусловленных сущностью социалистических производственных отношений.

Исторически социалистический образ жизни зарождался и укреплялся в результате освобождения труда. Ныне он совершенствуется благодаря утверждению социалистического общественного характера труда, свободного от эксплуатации и угнетения, на основе постоянного развития в условиях социализма всех характеристик труда в процессе социалистического соревнования, соединения достижений научно-технической революции с преимуществами социалистической системы хозяйства, на основе осуществления научной организации труда, утверждения социалистической сознательной его дисциплины, нового творческого отношения к труду. Этими факторами, в единстве с социалистическими общественными отношениями, реальным гуманизмом социалистического образа жизни, революционной ликвидацией социально-экономических причин отчуждения и самоотчуждения труда, определяется превращение труда в главную сферу общественного самоутверждения человека социалистического общества и средство его всестороннего развития, определяющее мерило общественной ценности и гражданского достоинства личности. На этой же основе под руководством КПСС, советского государства, в соответствии с задачами и целями коммунистического строительства, создаются условия для превращения труда в первую жизненную потребность каждого человека.

<sup>17</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

## ОСНОВНІ ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ РОЗВИНУТИМ СОЦІАЛІСТИЧНИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Багатющий шістдесятирічний досвід радянського суспільства переконливо свідчить про те, що розвиток усіх сфер життя за соціалізму здійснюється на основі наукових принципів соціального управління. Як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства», «майбутнє нашої економіки — в підвищенні ефективності. Іншого шляху забезпечити успішний, динамічний розвиток народного господарства немає. Саме тому партія проводить і буде неухильно проводити лінію на прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення планування і управління, посилення організованості і порядку на кожному робочому місці, в кожній управлінській ланці»<sup>1</sup>.

Доповідь товариша Л. І. Брежнева на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 року, рішення травневого і жовтневого Пленумів ЦК КПРС є програмними теоретичними документами, в яких узагальнено досвід розробки Комуністичною партією вчення про розвинуте соціалістичне суспільство, про шляхи вдосконалення соціалістичного способу життя, про перспективи розвитку всіх ланок системи соціального управління. У них всебічно розвинуто положення про особливості соціалістичного управління, висунуті на XXV з'їзді КПРС.

Історичний досвід соціалістичного управління суспільством з усією повнотою втілений у новій Конституції СРСР. Кожна конституція в історії нашої держави — це новий етап у розвитку соціалістичної демократії, наслідок узагальнення історичного досвіду соціалістичного державного будівництва. Основний Закон розвинутого соціалізму створювався в ході тривалого осмислення партією тих величезних змін, які сталися в країні, зокрема, і в системі соціального управління, за останні сорок років.

Нова Конституція СРСР — це справді хартія розвинутого соціалізму, творцем якої став весь радянський народ. Так, в обговоренні проекту Основного Закону в м. Москві взяли участь понад 5,5 мільйона чоловік — практично все доросле населення столиці. В партійні, радянські та інші органи міста надійшло понад 120 тисяч пропозицій, зауважень, відгуків, в тому числі 17 тисяч — по структурі і статтях проекту Конституції<sup>2</sup>. В Українській РСР в обговоренні проекту взяли участь 35 млн. чоловік, з них 2,5 млн. виступили на зборах і активах, пленумах партійних комітетів<sup>3</sup>. Вже протягом 10—12 днів після обнародування проекту Конституції з ним ознайомилось 92 проценти опитаних, а незабаром — і всі 100 процентів<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 року. К., 1977, с. 14.

<sup>2</sup> «Правда», 1977, 13 жовтня.

<sup>3</sup> «Радянська Україна», 1977, 15 жовтня.

<sup>4</sup> «Коммунист», 1977, № 14, с. 6.

Всього розглядів і обговоренню проекту було присвячено близько півтора мільйона зборів трудящих по підприємствах і колгоспах, по військових частинах і за місцем проживання. Відбулося більш як чотирьох п'ятдесят тисяч відкритих партійних зборів, на яких виступило понад 3 мільйони чоловік. Проект був розглянутий всіма Радами, тобто більш як двома мільйонами депутатів, які представляють увесь наш народ. На адресу Конституційної комісії надійшло близько чотирьохсот тисяч пропозицій про поправки до проекту Конституції. 110 статей проекту із 173, внаслідок всенародного обговорення, зазнали змін, з'явилася одна нова стаття. Загалом понад 140 мільйонів, тобто більше чотирьох п'ятих дорослого населення нашої країни, взяли участь у всенародному референдумі по проекту Основного Закону нашого життя<sup>5</sup>. Такого розмаху народної активності наша країна ще не знала.

Шляхи удосконалення соціального управління розвинутим соціалістичним суспільством, перспективи розвитку політичної організації соціалізму є протягом останніх років предметом активного обговорення науковців, об'єктом філософсько-соціологічного аналізу. Така увага до згаданих проблем закономірна: вони є найважливішими в науковому комунізмі і їх розв'язання має винятково важливе теоретичне значення у визначенні завдань комуністичного будівництва. Тим самим наукове осмислення основних етапів і перспектив удосконалення соціального управління розвинутим соціалістичним суспільством є актуальним як у теоретичному та політико-ідеологічному розумінні, так і в практичному значенні. Адже йдеться про наукове обґрунтування вибору оптимальних шляхів розв'язання практичних завдань комуністичного будівництва. З огляду на це проблемам удосконалення організації і управління соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства постійно надається важливого значення Комуністичною партією Радянського Союзу. Як відзначає товариш Л. І. Брежнєв, на сучасному етапі розвинутого соціалізму в нашій країні «вирішальною ланкою стає організація, тобто даліше вдосконалення управління економікою в найширшому розумінні слова»<sup>6</sup>.

З багатьох аспектів питання про багатогранне явище, яким є управління, спинимося на таких: в чому полягає сутність соціального управління і в якому напрямі змінюється демократизм Радянської загальнонародної держави; які перспективи дальшого розвитку апарату соціального управління і управлінської діяльності як особливого роду продуктивної праці; які перспективні шляхи переростання управління розвинутим соціалістичним суспільством в комуністичне громадське самоврядування на сучасному етапі суспільного розвитку.

Продуктивна праця, будучи, як відомо, основою життя суспільства, здійснюється у формі процесу, де беруть участь більш або менш стійкі соціальні колективи. К. Маркс відзначав, що «всюка безпосередньо суспільна або спільна праця, виконувана в порівняно великому масштабі, потребує в більшій або меншій мірі управління, яке встановлює погодженість між індивідуальними роботами і виконує загальні функції, що виникають з руху всього виробничого організму на відміну від руху його самостійних органів»<sup>7</sup>. Нерозривність зв'язку будь-якого трудового процесу, що завжди є суспільним, і управління спричинила виникнення в суспільстві певних управлінських механізмів. Ці механізми управління історично еволюціонують разом з розвитком продуктивних сил. Зага-

<sup>5</sup> «Радянська Україна», 1977, 5 жовтня.

<sup>6</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 65.

<sup>7</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 317.

лом же система, методи і форми управління виробничими колективами залежать від таких факторів, як об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, особливості суспільно-економічного ладу, техніко-економічний рівень галузі народного господарства, до якої належить виробничий колектив, цілі, поставлені перед колективом суспільством.

Використання, спрямованість соціальних механізмів управління в класовому суспільстві завжди є класовим. Наукове управління розвинутим соціалістичним суспільством здійснюється через систему органів загальнонародної держави в інтересах всіх трудящих як провідної сили, що очолює будівництво нового комуністичного суспільства.

Загострення загальної кризи капіталізму в сучасних умовах, посилення його антагоністичних суперечностей під впливом науково-технічної революції — все це спрямовує буржуазію на пошуки якихось заходів щодо «стабілізації» її несприятливих соціальних наслідків (зростання безробіття, інфляції, посилення забруднення навколишнього середовища тощо) через зміцнення бюрократичного апарату буржуазної держави та інших суспільних механізмів управління. Цій же меті підпорядковані часткові реформи, покликані створювати видимість «модернізації» капіталізму.

Соціалістичне суспільство вперше в історії на основі революційних соціальних перетворень створює об'єктивні умови для наукового управління соціальними процесами. З розвитком соціалізму і змінами в його соціальній структурі, які забезпечують підвищення культурно-технічного рівня робітників і селян, зближення фізичної праці з розумовою, збільшення питомої ваги інженерно-технічних працівників у складі виробничих колективів, посилення зв'язків науково-дослідних установ з підприємствами, широку участь трудящих в управлінні, прискорення темпів автоматизації виробничих процесів і запровадження автоматизації в сферу управління і контролю, всебічно посилюється демократизм Радянської загальнонародної держави, зростає значення наукових засад в діяльності всіх ланок політичної організації соціалістичного суспільства.

Соціалістична держава розглядалась В. І. Леніним як конкретно-історична форма політичної організації суспільства, яка в умовах соціалізму стає органом управління всього трудового населення.

У виступі тов. Л. І. Брежнєва на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання підкреслюється: «... з розвитком соціалістичної демократії відбувається поступове переростання нашої державності в комуністичне суспільне самоврядування. Процес цей, зрозуміло, тривалий, але йде він неухильно. І ми впевнені: нова Конституція Радянського Союзу добре послужить досягненню цієї важливої мети комуністичного будівництва»<sup>8</sup>.

В цьому розумінні соціалістична держава розвивається в напрямі до комуністичного самоврядування, починаючи з перемоги соціалістичної революції. Виникнувши як диктатура пролетаріату, Радянська держава з побудовою розвинутого соціалізму, переходом всіх верств населення на ідейно-політичні позиції робітничого класу переросла в загальнонародну державу, яка виражає волю та інтереси робітничого класу, селянства, інтелігенції, всіх націй і народностей країни. Вона характеризується зміцненням народовладдя, яке, в першу чергу, виявляється у дедалі більшому залученні трудящих до управління, дальшому вдосконаленні і розвитку соціалістичної демократії.

<sup>8</sup> Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977, с. 22.

У доповіді на I Конгресі Комуністичного Інтернаціоналу в березні 1919 р. В. І. Ленін відзначав: «Радянська влада, тобто диктатура пролетаріату... побудована так, щоб зблизити маси трудящих з апаратом управління», «знищення державної влади є мета, яку ставили собі всі соціалісти, Маркс в тому числі і на чолі... А до цієї мети веде практично тільки радянська, або пролетарська демократія, бо, залучаючи до постійної і неодмінної участі в управлінні державою масові організації трудящих, вона починає негайно підготовляти повне відмирання всякої держави»<sup>9</sup>. У доповіді товариша Л. І. Брежнєва на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, яка відбулася в червні 1976 року, були наведені яскраві приклади участі трудящих в соціальному управлінні розвинутим соціалістичним суспільством. Зокрема, демократизм соціалізму як вищий тип демократії виявляється насамперед в головній вирішальній сфері суспільної діяльності — в економіці. На всіх підприємствах нашої країни створені постійно діючі виробничі наради, у складі яких 65 процентів — робітники. Тільки в 1975 році ними подано понад мільйон пропозицій про поліпшення виробництва і умов праці<sup>10</sup>. В обговоренні проекту ЦК КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» взяло участь 7,6 мільйона громадян, причому було внесено понад 1 мільйон пропозицій та побажань. Спеціальна комісія, створена Політбюро ЦК КПРС, розглянула внесені трудящими пропозиції для врахування їх у п'ятирічному плані.

В червні 1977 р. відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих в усіх союзних і автономних республіках. Всього обрано близько 2 млн. 230 тис. депутатів, з них 49 процентів — жінки, 42,3 — робітники, 26,1 процента — колгоспники. У складі депутатів — 43,2 процента членів і кандидатів в члени КПРС, 20,3 процента — комсомольці<sup>11</sup>. Майже мільйон обраних депутатів не були в складі Рад попереднього скликання. Актив новообраних Рад налічує близько 30 млн.<sup>12</sup> добровільних помічників у справі державного управління. Не тільки результати виборів, але й сама атмосфера їх проведення — свідчення справжнього демократизму загальнонародної держави. Зокрема, в роботі близько 2 млн. 255 тис. виборчих комісій взяло участь близько 9 млн. 229 тис. представників громадських організацій і колективів трудящих, в тому числі — близько 5 млн. 685 тис. робітників і колгоспників (61,6 процента всього складу виборчих комісій). В країні існує нині 50602 місцеві Ради.<sup>13</sup>

Чітке функціонування всіх органів Радянської загальнонародної держави забезпечується тим, що їх діяльність заснована на ленінському принципі демократичного централізму: виборності знизу до найвищого ступеня системи Рад — Верховної Ради СРСР, підзвітності народові, обов'язковості виконання рішень вищих органів для нижчих. Саме демократичний централізм, що поєднує єдине керівництво з творчою активністю та ініціативою на місцях, з відповідальністю кожного за доручену справу, забезпечує поглиблення демократизму загальнонародної держави. Ради перетворилися в органи, в яких мільйони й мільйони трудящих опановують ефективні методи управління соціальними процесами. Так, тільки за два останні десятиріччя таку школу пройшли близько 20 млн. чоловік, виконуючи депутатські обов'язки.

<sup>9</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 477—478.

<sup>10</sup> «Правда», 1976, 30 июня.

<sup>11</sup> «Правда», 1977, 15 июня.

<sup>12</sup> «Правда», 1977, 26 июня.

<sup>13</sup> «Правда», 1977, 25 июня.

Для нової Конституції СРСР характерне насамперед розширення і поглиблення соціалістичної демократії. У 8-й статті Конституції СРСР підкреслюється: «Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є дальше розгортання соціалістичної демократії»<sup>14</sup>. Саме в цьому напрямі знайшли свій дальший розвиток принципи формування і діяльності Рад всіх рівнів як політичної основи СРСР. Через Ради народ здійснює свою волю, свою владу. Нова Конституція передбачає розширення їх функцій, накреслює шляхи зміцнення зв'язків Рад і депутатів з народом. Найбільш важливі питання державного життя, як зазначається в статті 5-й, виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум). Особлива увага звертається на соціально-економічні, політичні і особисті права та свободи радянських громадян. Нова Конституція проголошує право кожного громадянина брати участь в управлінні державними і суспільними справами, розкриває конкретні форми такої участі. Належна увага приділяється також підвищенню ролі трудових колективів, розширенню участі їх членів в безпосередньому управлінні виробництвом.

Як бачимо, вирішальним напрямом удосконалення всієї політичної організації розвинутого соціалістичного суспільства є дальше зміцнення функцій держави на основі розвитку соціалістичної демократії. Спрямування і зміст цих процесів — в залученні дедалі ширших мас трудящих до управління країною, суспільними справами.

Вдосконалення і розвиток демократизму загальнонародної держави — багатограний діалектичний процес. Він реалізується в кількох напрямках через удосконалення соціалістичної держави.

Найголовнішими з них є зміцнення елементів держави, які забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства і прав громадян на основі соціалістичної законності, тобто елементів, які з розширенням соціальної бази загальнонародної держави змінюють свою суть, соціальне спрямування, наприклад характер діяльності адміністративно-політичних органів — суду, прокуратури, міліції, органів держбезпеки тощо, удосконалення тих її елементів, які втілюють функції держави щодо організації створення матеріально-технічної бази комунізму, контролю за мірою праці і мірою споживання, забезпечення постійного зростання добробуту народу, виховання народних мас в дусі свідомої дисципліни і комуністичного ставлення до праці, щодо розвитку братерського співробітництва з соціалістичними країнами, обстоювання справи загального миру, надійного гарантування безпеки країни; неухильне забезпечення умов для розвитку тих елементів держави, які характеризують комуністичне суспільне самоврядування і є своєрідним його прообразом, — всенародні обговорення найважливіших рішень, що приймаються партією і урядом, соціалістичне змагання тощо. Згідно з Конституцією СРСР провідною тенденцією розгортання соціалістичної демократії є дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки.

Розвинуте соціалістичне суспільство — це динамічний соціальний організм. Усі його елементи перебувають у стані постійної взаємодії і якісних перетворень. Істотні зміни відбуваються в усіх галузях суспільного життя радянського суспільства, в його політичній організації.

<sup>14</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 8.

У Звітній доповіді Центрального Комітету XXV з'їздові КПРС зазначається: «Важливим напрямом усієї нашої роботи по комуністичному будівництву є всебічний розвиток політичної системи радянського суспільства. Йдеться про вдосконалення соціалістичної державності, про дальший розвиток соціалістичної демократії, про зміцнення правової основи державного і громадського життя, про активізацію діяльності громадських організацій»<sup>15</sup>. Демократизм загальнонародної соціалістичної держави все більше розширюється внаслідок того, як нею виконуються її основні історичні завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму, перетворення соціалістичних суспільних відносин в комуністичні, формування нової людини, розвиток соціалістичного способу життя та його перетворення в комуністичний. В зв'язку з цим на етапі розвинутого соціалістичного суспільства в галузі розвитку соціального управління реалізуються і взаємодіють три головні тенденції: перша — постійне розширення соціальної бази управління, зумовлене зростаючою ідейно-політичною і державною єдністю класів і соціальних груп, неухильним посиленням їх соціальної однорідності; друга — дальше вдосконалення соціалістичної демократії на основі зміцнення радянської держави, розвиток функцій якої по соціально-економічному і ідейно-політичному управлінню є загальносоціологічною закономірністю суспільства розвинутого соціалізму загалом і його політичної організації зокрема; третя — все більш органічне поєднання державних і недержавних форм соціального управління. Все це істотно впливає не лише на характер держави, її соціальні функції в суспільстві, але й зміцнює механізм здійснення державного управління, сам державний апарат.

У процесі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу постійно вдосконалюються форми, стиль, механізми управлінської діяльності. Щодо цього в умовах соціалізму нині виявляються такі провідні тенденції. З одного боку, зміст управлінської діяльності безперечно ускладнюється, а з другого — широко впроваджуються автоматизовані системи управління, кібернетика. Постійне зростання освітнього потенціалу трудящих, неухильне підвищення їх культурно-технічного рівня, збагачення праці творчими елементами створюють умови для того, щоб в усіх ланках діяльності держави стало повсякденним залучення маси трудящого населення до роботи у справі управління.

Не можна не відзначити тієї ролі, яку відіграє в удосконаленні і розвитку механізмів здійснення державної влади наукове обґрунтування організаційно-управлінських заходів. Нині жодне народно-господарське, економічне чи політичне рішення не може бути ефективним, якщо воно науково необґрунтоване. Тут слід також враховувати, що чимало форм і методів власне наукової діяльності, наукового підходу до розв'язання тих чи інших організаційно-управлінських проблем стали в умовах соціалізму невід'ємною частиною повсякденної життєдіяльності народних мас, елементами буденної свідомості. Це дає змогу більшості трудящих брати безпосередню участь в здійсненні управлінської діяльності, а вдосконалення форм і методів соціального управління дозволяє, в свою чергу, оптимізувати, раціональніше використовувати працю багатомільйонних мас.

Управління соціальними процесами так чи інакше завжди пов'язане з владою. Влада виявляється, зокрема, в державно-примусових методах управління, які здійснюються адміністративно-політичними ор-

<sup>15</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 90.

ганами. Для соціалістичного суспільства характерне постійне поглиблення і розширення народовладдя системи соціального управління. За умов розвинутого соціалізму в управлінні соціальними процесами дедалі більшого значення набувають соціологічні, соціально-психологічні, етичні та інші фактори. Як у масштабі суспільства, так і особливо в межах трудових колективів неухильно зростає значення громадської думки саме як методу управління. Все більшого значення в управлінні соціальними процесами набувають норми соціалістичного способу життя.

Соціалістичний спосіб життя — визначне досягнення більш ніж шістдесятирічної героїчної праці радянського народу. Спосіб життя — категорія синтетична. У ньому втілюються соціально-економічні, політичні, ідеологічні, морально-правові відносини людей. Характерною рисою, зокрема, політично-державних відносин суспільства розвинутого соціалізму є їх науковість, гуманізм. Великий Жовтень, 60-річчя якого відзначене усім прогресивним людством планети, започаткував не тільки новий тип соціального прогресу — соціалістичний, але й нову форму політико-державної організації, якою є Радянська влада. В основу її покладено науковий, марксистсько-ленінський підхід до аналізу соціально-політичних подій, класове — з позицій інтересів робітничого класу — розуміння суспільного життя. Науковий підхід до розв'язання найважливіших проблем господарського і культурного будівництва немислимий без продуманого плану, розрахованого на порівняно віддалену перспективу. Цей план повинен враховувати не тільки потреби розвитку виробництва, але й пов'язані з ним зміни в соціальному середовищі, в суспільних відносинах. Комплексне розв'язання цих завдань знайшло свій вияв у економічному і соціальному плануванні, яке за почином ленінградців впевнено увійшло у практику роботи партійних, радянських, господарських органів. Партійні і державні організації вбачають основний зміст соціального планування в тому, щоб не тільки добитися найбільш високої ефективності виробництва, але й створити оптимальні умови для розвитку особи, для повнішого задоволення матеріальних і духовних потреб робітників і службовців, для їх безпосередньої участі в управлінні соціальними процесами.

Могутнім засобом залучення трудящих до управління виробництвом є соціалістичне змагання. В умовах, коли склалася і розвивається глибока ідейна і морально-політична єдність суспільства, всіх його класів, соціальних верств і груп, соціалістичне змагання стало дійовим методом економічного будівництва, розвитку соціалістичних відносин, методом реалізації накреслень і політики партії, здійснення її курсу на основі максимальної творчої ініціативи мас. Партія чітко визначила основні напрями в соціалістичному змаганні мас — боротьба за піднесення продуктивності праці, ефективності соціалістичного виробництва, поліпшення якості продукції на основі широкого впровадження і максимального використання нової техніки і технології, рух за піднесення культури виробництва, кваліфікації і науково-технічного рівня працюючих.

Комуністична партія проводить велику і цілеспрямовану роботу по керівництву змаганням. Прийняття колективами трудових зобов'язань і їх виконання, гласність у змаганні, вдумливий аналіз його підсумків постійно перебувають у полі зору партійних організацій. При цьому робиться все для активного використання не лише економічних, але й соціальних, виховних функцій змагання. Тим самим соціалістичне змагання виступає дійовою формою проведення і реалізації в житті ленінської настанови про те, що «політика повинна бути справою народу, справою пролетаріату»<sup>16</sup>.

<sup>16</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 387.

Отже, політична організація розвинутого соціалістичного суспільства, всі елементи системи соціального управління, тісно взаємодіючи між собою, по-різному і різними темпами змінюються. Ці зміни визначаються рівнем розвитку соціалістичного суспільства по шляху до комунізму.

Згідно з Конституцією СРСР політична організація соціалістичного суспільства включає в себе Ради народних депутатів, які становлять політичну основу першої в світі загальнонародної держави першого в світі розвинутого соціалістичного суспільства, КПРС як керівну і спрямовуючу силу суспільства, профспілки, ВЛКСМ, кооперативні та інші масові суспільні організації, господарські органи Радянської держави, спеціалізовані органи управління соціальним розвитком і керівництва сферою науки і культури, державні органи, які здійснюють керівництво зовнішньою політикою і міжнародними відносинами СРСР та органи керівництва Збройними Силами СРСР, юридичні органи — правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд (статті 151—168 Конституції СРСР), органи друку, радіо, телебачення та інші засоби масової інформації, що в умовах розвинутого соціалізму є друкованими інформаційно-пропагандистськими органами держави та масових громадських організацій — партійних, профспілкових, комсомольських, кооперативних та інших. Всі ці структурні елементи політичної організації суспільства розвинутого соціалізму в міру вдосконалення продуктивних сил, виробничих відносин неухильно розвиваються в напрямі комуністичного самоврядування трудящих. Відповідно змінюються політичні принципи і норми, що регулюють політичні відносини в соціалістичному суспільстві, правові норми і законодавчі акти державної влади, політико-революційні традиції органів державної влади, орієнтацію громадської думки відносно соціально-політичних подій. При цьому КПРС відіграє вирішальну роль в регулюванні політичних відносин соціалістичного суспільства.

Як відзначав В. І. Ленін, національні і державні відмінності між народами і країнами «будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі»<sup>17</sup>. Комуністичне самоуправління, за передбаченням В. І. Леніна, настане тільки через тривалий період, після завершення світового революційного процесу, на основі побудованого у всьому світі комуністичного суспільства. На сучасному ж етапі розвитку радянського суспільства найважливішим завданням є всебічне зміцнення, вдосконалення всіх форм діяльності соціалістичної держави, всіх ланок політичної організації розвинутого соціалістичного суспільства.

В зв'язку з цим на нинішньому етапі розвитку нашого суспільства важливим є питання про перспективні шляхи переростання соціалістичної системи соціального управління в громадське комуністичне самоврядування<sup>18</sup>. Шляхи вдосконалення соціалістичної системи державного управління соціальними процесами різноманітні. Розглянемо основні з них, на які особлива увага була звернена в матеріалах XXV з'їзду КПРС, у постановах ЦК КПРС та рішеннях останніх пленумів ЦК КПРС.

Управлінська діяльність — це різновид складної розумової праці. Тому зближення фізичної і розумової праці, що здійснюється в умовах поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, — один із головних шляхів залучення трудящих до участі в управлінні. Щодо цього важлива роль належить економічній освіті всього населення. Партією розроблені заходи, спря-

<sup>17</sup> Там же, с. 72.

<sup>18</sup> Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 96.

мовані на те, щоб десятки мільйонів працівників народного господарства постійно оволодівали економічними знаннями, а тим самим перетворювались в активних організаторів соціалістичної економіки, які не тільки розуміють об'єктивні закономірності її розвитку, беруть активну участь в її функціонуванні своєю цілеспрямованою свідомою трудовою діяльністю, але й безпосередньо планують, розподіляють, контролюють, організують науково-технічний і соціальний розвиток колективів.

Важливим шляхом визрівання умов для переростання соціалістичного управління в комуністичне самоврядування є забезпечення органічної взаємодії державних і недержавних органів управління, передача в міру визрівання необхідних соціально-економічних і політичних умов все більшої кількості функцій державних органів громадським організаціям трудящих. У Конституції СРСР підкреслюється, що «трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення»<sup>19</sup>.

З розгортанням науково-технічної революції, зростанням масштабів виробництва (а економічний потенціал нашої країни, як зазначається в Постанові ЦК КПРС від 31 січня 1977 року «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», за останнє десятиріччя подвоївся)<sup>20</sup>, розширюється контингент організаторів виробництва, які очолюють впровадження і розробку інтенсивних методів розвитку економіки, забезпечують виконання завдань створення матеріально-технічної бази комунізму. Збільшення в усіх ланках народного господарства чисельності вмілих організаторів виробництва, неухильне підвищення їх політичних та ділових якостей через систему загальнодержавної підготовки і перепідготовки управлінських кадрів сприяє істотному вдосконаленню всієї системи соціального управління. Все це засвідчує даліше вдосконалення демократичних основ загальнонародної держави, розширення соціалістичного демократизму, який, як відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», поширюється «на все суспільне життя—економічне, політичне і духовне, створює умови для всебічного розквіту особи, забезпечує кожній людині «єдність прав і обов'язків, справжньої свободи і громадянської відповідальності, гармонійне поєднання інтересів суспільства, колективу і особи»<sup>21</sup>.

В умовах, коли щороку близько тисячі професій відмирає, а понад вісімсот народжується нових і кожних вісім років змінюється технологічне обладнання, відбувається зростання впливу науки на виробництво, вся система соціального управління повинна бути орієнтована на швидке, науково обгрунтоване вдосконалення своїх механізмів. Розвинуте соціалістичне суспільство характеризується мобільністю соціального управління, яке має невичерпні можливості для швидкого врахування змін умов суспільного розвитку.

Організатором і керівником процесу перетворення системи соціального управління розвинутого соціалістичного суспільства в систему комуністичного самоврядування в нашій країні є КПРС — партія робітни-

<sup>19</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

<sup>20</sup> Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, с. 10.

<sup>21</sup> Там же, с. 13.

чого класу, яка втілює загальнонародні інтереси. КПРС розвиває марксистсько-ленінську теорію суспільного розвитку, теоретично осмислює нові явища в розвитку соціалістичної державності, системи соціального управління. Саме партія розробляє і здійснює заходи щодо вдосконалення Радянської держави.

В умовах, коли відбувається все більше зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, братерської дружби націй і народностей СРСР, соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства, провідною силою якого виступає робітничий клас, коли наша держава, виконавши завдання диктатури пролетаріату, стала загальнонародною державою і незрівнянно зросла керівна роль Комуністичної партії — авангарду всього народу, побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, саме партія робітничого класу виступила ініціатором розробки проекту нової Конституції СРСР. Радянський народ одностайно підтримав і схвалив цей проект, вніс в нього істотні доповнення і узагальнення, перетворивши тим самим цей проект в творчий здобуток всіх трудящих, в один з найбільших результатів всенародної соціально-політичної творчості. В своїй діяльності КПРС об'єднує, координує і спрямовує роботу всіх державних і громадських організацій та установ, постійно dbae про вдосконалення її методів та форм; вона здійснює підбір, розподіл та виховання кадрів апарату системи соціального управління на всіх рівнях, контролює діяльність державних і громадських організацій у справі проведення в життя політичної лінії партії, в якій втілюються інтереси трудящих, керує процесом залучення трудящих до широкої участі в управлінні суспільством, постійного підвищення їх організованості, трудової і політичної активності. На основі марксизму-ленізму і пролетарського інтернаціоналізму разом з братніми комуністичними і робітничими партіями КПРС оцінює і реалізує в державному будівництві нові явища, пов'язані з розвитком міжнародної соціалістичної інтеграції, на основі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, організовує впровадження у всі ланки системи соціального управління наукових методів.

У статті шостій Конституції підкреслюється: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові».

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьби за перемогу комунізму»<sup>22</sup>.

Політична організація розвинутого соціалістичного суспільства — одне з найважливіших завоювань Великого Жовтня. Нині, коли радянський народ і все прогресивне людство урочисто відзначили 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, ще більш стала очевидною історична значущість досвіду КПРС, радянського робітничого класу, всього народу в створенні і вдосконаленні соціалістичної державності. Сучасний період комуністичного будівництва характеризується далішим підвищенням значення соціалістичної системи державного управління соціальними процесами, зростанням в ній керівної ролі Комуністичної партії, її теоретичної, політичної і організаторської діяльності.

<sup>22</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 17.

\* \* \*

Выяснение перспектив дальнейшего развития политической организации социализма, путей совершенствования всех звеньев управления развитым социалистическим обществом является в последнее время предметом пристального внимания обществоведов, объектом научного философско-социологического анализа. Такое внимание к отмеченным вопросам определено объективными условиями нынешнего этапа развития социализма: их решение имеет исключительно важное значение в определении задач и ближайших перспектив коммунистического строительства в нашей стране, способствует дальнейшему развитию социалистической демократии, совершенствованию социалистического образа жизни. Для современного этапа развития нашего общества особенно важным является выяснения путей перерастания социалистической системы социального управления в общественное коммунистическое самоуправление.

В этой связи привлекают внимание те элементы социалистического образа жизни, которые открывают пути широкого привлечения трудящихся к управлению государственными делами: совершенствование социалистической демократии, соединение научно-технической революции с преимуществами социалистической системы хозяйствования, социалистическое соревнование и др.

Организатором и руководителем процесса перерастания социального управления социалистическим обществом в коммунистическое общественное самоуправление является КПСС. Именно КПСС, как ядро политической организации советского общества, разрабатывает и осуществляет меры по совершенствованию деятельности советского социалистического государства, координирует и обеспечивает взаимодействие государственных и негосударственных органов управления.

## ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ В РОЗВИНУТОМУ СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Висунуте XXV з'їздом КПРС положення про дальше підвищення ролі соціалістичної культури в ідейно-політичному, моральному і естетичному вихованні радянських людей, формуванні їх духовних запитів є важливим теоретичним узагальненням досвіду культурного будівництва в СРСР, нагромадженого протягом шістдесятирічної історії нашої держави. Водночас воно виступає складовою частиною розробленої колективними зусиллями КПРС і братніх комуністичних та робітничих партій концепції розвинутого соціалізму, накреслює далі перспективи розвитку соціалістичної художньої культури на шляху її переростання в комуністичну.

В доповіді на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев визначив розвинутий соціалізм — відносно тривалу смугу розвитку на шляху від капіталізму до комунізму — як «таку стадію зрілості нового суспільства, коли завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо притаманних соціалістичній колективістських началах. Звідси — повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг в усіх сферах суспільного життя. Звідси — органічна цілісність і динамізм соціальної системи, її політична стабільність, незламна внутрішня єдність. Звідси — зростаюче зближення всіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей і утворення у нас історично нової соціальної і інтернаціональної спільності людей — радянського народу. Звідси ж — створення нової, соціалістичної культури, утвердження нового, соціалістичного способу життя»<sup>1</sup>.

Зростання значення художньої культури в умовах розвинутого соціалізму — один з яскравих проявів переваг соціалістичного суспільства, метою якого є «розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»<sup>1а</sup>.

Безпосередньою основою розширення сфери суспільної ролі мистецтва є розв'язання головних завдань соціалістичної культурної революції, пов'язаних з демократизацією культури і залученням широких мас до користування її здобутками, ліквідацією нерівномірності в розвитку національних культур усіх народів СРСР, створенням могутньої сучасної матеріальної бази культурного будівництва. Найважливішим завоюванням культурної революції в нашій країні є утвердження соціалістичної ідеології в усіх сферах духовного життя як ідейної основи культури суспільства зрілого соціалізму. «Соціалізм, — відзначається у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — відкрив трудящим найширший доступ до знань, до багатств духовної культури. У дореволюційній Росії близько трьох чвертей дорослого населення було неписьменним. Тепер же більш як три чверті

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977, с. 24.

<sup>1а</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11—12.

працівників, зайнятих у народному господарстві, має вищу або середню (повну чи неповну) освіту. Всіма видами навчання охоплено нині більш як 93 мільйони чоловік. В основному завершено перехід до загальної середньої освіти. В суспільній свідомості панує науковий матеріалістичний світогляд; розквітли радянська література і мистецтво, вони вносять величезний вклад в усю світову культуру.

Соціалізм створив необмежені можливості для розвитку науки, поставив її на службу народові»<sup>2</sup>.

Стосовно художньої культури перемога культурної революції розв'язала передусім завдання, поставлене В. І. Леніним ще в перші роки Радянської влади: наблизити мистецтво до народу і народ до мистецтва<sup>3</sup>. Здійснення цієї ленінської настанови, що стала змістом культурно-художньої політики Комуністичної партії і Радянської держави, потребувало докорінної перебудови, — як змістової, так і структурної, — художньої культури, що склалася в експлуататорському суспільстві.

Художня культура, як відомо, включає в себе, крім самого мистецтва (художньої творчості та її продуктів — творів мистецтва), також соціально зумовлену систему виробництва,<sup>4</sup> розподілу і споживання художніх цінностей. Взаємозалежність основних структурних елементів художньої культури — художнього виробництва, творів мистецтва, художнього споживання — має конкретно-історичний характер і зумовлюється кінцем кінцем класовою сутністю тієї чи іншої культури.

«В кожній національній культурі, — писав В. І. Ленін, характеризуючи культуру капіталістичного суспільства, — є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»<sup>5</sup>. Тому, визначаючи завдання формування нової за своїм класовим змістом соціалістичної культури, В. І. Ленін наголошував: «...Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі...»<sup>6</sup>.

Класова сутність художньої культури виявляється не лише в ідейній спрямованості самої художньої творчості, її партійності, а й у підпорядкуванні всієї системи організації художнього виробництва, розподілу і споживання художніх цінностей інтересам пануючого класу.

Партійно-класовий підхід — провідний принцип діяльності Комуністичної партії і Радянської держави у справі будівництва соціалістичної художньої культури. Послідовне проведення цього принципу в умовах соціалістичного будівництва забезпечило досягнення поставленої перед культурною революцією мети — радянська художня культура в усіх своїх ланках ґрунтується на ідейно-політичній і моральній єдності мистецтва і народу, вона справді стала, за словами В. І. Леніна, «частиною загальнопролетарської справи»<sup>7</sup>, в наш час — загальнонародної спра-

<sup>2</sup> Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 8.

<sup>3</sup> Див.: Ленін про культуру і мистецтво. К., 1957, с. 508.

<sup>4</sup> До складу художнього виробництва входить і мистецтво як процес художньої творчості, суб'єктом якого є митець (або колектив митців). Але як діяльність соціальних інститутів — творчих установ (театрів, філармоній, кіностудій, видавництва тощо) і творчих організацій (спілок та ін.), художнє виробництво не збігається з мистецтвом.

<sup>5</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

<sup>6</sup> Там же.

<sup>7</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 93.

ви — комуністичного будівництва. Засвоївши і переосмисливши з позицій сучасності передові гуманістичні традиції духовної спадщини минулого, художня культура суспільства розвинутого соціалізму пододала породжені експлуататорським ладом і доведені до особливого загострення сучасним капіталізмом суперечності між професійним мистецтвом і художньою діяльністю народних мас, між прагненням демократично настроєних митців відобразити інтереси й ідеали трудящих і недоступністю їх творів широким масам населення, між загальнолюдським, універсальним за своєю внутрішньою природою характером художньої творчості і «відчуженою», спотвореною приватновласницькими відносинами формою реалізації її здобутків. Вперше в історії цивілізації соціалізм створив соціальну базу розвитку і функціонування художньої культури, що цілком відповідає внутрішній сутності її, — суспільство реального гуманізму, визволеної праці, справжньої демократії, дійсної свободи особи, суспільство, що надає можливості для всебічного розвитку всіх його членів. Тим самим соціалізм відкрив нову епоху в художньому розвитку людства, надавши кожному художнику, за словами В. І. Леніна, «право творити вільно, згідно з своїм ідеалом»<sup>8</sup>, який є водночас ідеалом всіх, кому адресовано мистецтво.

Спільність ідейно-політичних, моральних і естетичних ідеалів, що об'єднує радянських митців з їх читачами, глядачами, слухачами, доповнюється в соціалістичній художній культурі спільністю ідейно-естетичних принципів художньої творчості, втілених в методи соціалістичного реалізму. Соціалістичний реалізм, в основі якого лежить марксистсько-ленінський світогляд, провідними рисами якого є комуністична партійність і народність мистецтва, вірність життєвій правді і соціальний оптимізм, передбачає активність позиції митця в боротьбі за ствердження комуністичних ідеалів, за формування нової людини — гідного будівника комунізму. Орієнтуючи митців на всебічне відтворення дійсності в її революційному розвитку, спонукаючи їх до активних пошуків найдійовіших форм і засобів ідейно-художнього впливу на свідомість і поведінку широких мас, соціалістичний реалізм тим самим створює можливості для вільного вияву різноманітності стилів і індивідуальних манер творчості, забезпечує умови для всебічного розквіту художніх талантів.

Отже, і зовнішні умови розвитку художньої культури — ідейно-політична і моральна єдність радянського народу, піднесення його загальнокультурного рівня, наявність відповідної сучасним вимогам матеріальної бази культури, і внутрішні чинники — утвердження методу соціалістичного реалізму в творчості радянських митців, комуністична партійність і народність мистецтва — зумовили якісно новий характер зв'язку мистецтва з життям суспільства, значно розширили можливості впливу художньої культури на розвиток соціальних процесів. Це знайшло своє відображення в новій Конституції СРСР, 27-а стаття якої проголошує: «Держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального і естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня».

В СРСР всемірно заохочується розвиток професіонального мистецтва і народної художньої творчості»<sup>9а</sup>.

Водночас саме суспільство ставить історично нові, підвищені завдання перед художньою культурою. Закономірність цього процесу зумовлюється природою розвинутого соціалізму як найвищого досяг-

<sup>8</sup> Ленін про культуру і мистецтво, с. 507.

<sup>9а</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 13.

нення соціального прогресу. «Розвинуте соціалістичне суспільство,— зазначається в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— закономірний етап у становленні комуністичної формації. На цьому етапі соціалізм, розвиваючись уже на власній основі, дедалі повніше розкриває свої творчі можливості, свою глибоко гуманістичну суть»<sup>9</sup>. Зростання ролі художньої культури в суспільному житті — один з яскравих виявів невичерпного творчого потенціалу розвинутого соціалізму, спрямованого на досягнення найгуманнішої в історії людства мети — виховання всебічно і гармонійно розвинутої особи.

Цілеспрямований вплив на суспільного індивіда, взятого у всьому багатстві його соціальних зв'язків і відносин, є, як відомо, головним призначенням мистецтва. Це зумовлене його естетичною сутністю і визначає всю систему функцій мистецтва як особливого різновиду духовного виробництва, як форми суспільної свідомості, специфічного способу пізнавальної і морально-виховної діяльності тощо. Цьому призначенню підпорядковані всі інші ланки художньої культури, які створюють відповідні інтересам суспільства умови для мистецької діяльності та засвоєння її продуктів публікою. Як вже зазначалося, процес становлення соціалістичного суспільства був водночас і процесом формування та інтенсивного розвитку соціалістичної художньої культури, процесом зростання її питомої ваги в ідеологічній роботі партії, у комуністичному вихованні. Радянська мистецька класика, починаючи від прози М. Горького і М. Шолохова, поезії В. Маяковського і П. Тичини, театру К. Станіславського і В. Меєрхольда, кінофільмів С. Ейзенштейна і О. Довженка, музики С. Прокоф'єва і Д. Шостаковича, живопису і скульптури М. Сар'яна і В. Мухоміної та творів багатьох інших видатних майстрів радянської багатонаціональної культури, становить визначний внесок в справу ідейно-політичного, трудового, морального та естетичного виховання радянських людей, отже і в досягнення тих головних підсумків шістдесятирічного існування нашої країни, про які говорилося на XXV з'їзді КПРС. Не буде перебільшенням, коли скажемо, що історія радянської літератури і мистецтва — це не лише художньо відтворена історія становлення і ствердження рис соціалістичного способу життя, рис нового соціального типу особи — радянської людини, відображена в індивідуальних долях і переживаннях героїв художніх творів, але й активний чинник перебудови свідомості широких народних мас на ґрунті засвоєння принципів соціалістичної ідеології і норм комуністичної моралі, нового ставлення до праці, ідей пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Вирішальну роль відіграла радянська художня культура у вихованні естетичних смаків і уявлень народу, відповідних естетичному ідеалові нового суспільства.

Слід враховувати, що при визначальному значенні мистецтва соціалістичного реалізму важливе місце у формуванні наукового матеріалістичного світогляду, у моральному та естетичному вихованні радянських людей посідає класична художня спадщина, яка, зрештою, входить до складу соціалістичної художньої культури як її актуально діючий елемент (і в різного роду кіно-, теле- і театральних інтерпретаціях, і безпосередньо як твори літератури, образотворчого мистецтва, архітектури тощо).

Результатом зростання ідейно-політичної і моральної свідомості, підвищення освітнього і загальнокультурного рівнів трудящих, а також закономірного для розвинутого соціалізму піднесення матеріального

<sup>9</sup> Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, с. 9.

добробуту і збільшення вільного часу населення є істотні зміни в структурі потреб радянської людини: зростає питома вага і суспільне значення духовних потреб, зокрема в творчій діяльності, суспільній активності, підвищенні фахової і загальної освіти, моральному вдосконаленні, міжособистісному спілкуванні тощо. Особливе місце в цій системі займають естетичні і художні потреби особи, з задоволенням яких пов'язане суспільне функціонування художньої культури. Цілеспрямоване формування духовних потреб визначає одне з основних спрямувань виховного процесу, його мету і засіб одночасно, оскільки «ми тим самим створюємо стійкі мотиви поведінки людини»<sup>10</sup>. Інакше кажучи, тільки наявність певної системи потреб і запитів особи, відповідних вищим суспільним потребам і інтересам, є надійною основою, на якій у людини виробляється «активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки»<sup>11</sup>. У зв'язку з цим на XXV з'їзді КПРС поставлено вимогу домагатися того, щоб «зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей»<sup>12</sup>.

Піднесення ідейно-морального і культурного рівня трудящих — неодмінна умова розв'язання вирішального на нинішньому етапі завдання виховання всебічно розвиненої особи, яке полягає передусім у формуванні комуністичного ставлення до праці як найпершого вияву комуністичної ідейності радянської людини — сплаву знань, переконань і дії. «В процесі побудови матеріально-технічної бази комунізму, — підкреслюється в доповіді товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», — створюються необхідні передумови для того, щоб праця в нашому суспільстві ставала дедалі більш плідною, високопродуктивною, щоб вона перетворювалась в органічну потребу кожної людини. Коротше кажучи, мова йде про формування комуністичного ставлення до праці, що є вирішальною умовою дальшого розвитку радянського способу життя і виховання нової людини»<sup>13</sup>. Важливим чинником посилення творчого начала у праці є поєднання таких досягнень сучасної науково-технічної революції, як комплексна механізація і автоматизація виробництва, витіснення малокваліфікованої ручної і важкої фізичної праці, з перевагами соціалізму.

Однак людина не може бути суб'єктом комуністичного ставлення до праці, брати активно-творчу участь в комуністичному будівництві, не ставши так чи інакше суб'єктом культурної творчості, в тому числі і естетично-художньої діяльності. «Щоб стати найпершою потребою, праця повинна принести вищу життєву насолоду в єдності її процесу і результату. В творчій праці таку насолоду приносить радість відкриття, заради якого людина зносить не лише «творчі муки», але часто виконує й багато нецікавих, «трудомістких» робіт. Тут необхідні і творчі здатності (індивідуальні обдарування, здібності, талант), і сила волі, і пристрасть»<sup>14</sup>. Марксизм, як відомо, вперше науково розкрив ес-

<sup>10</sup> Петровский А. В. О психологии личности. М., 1971, с. 16.

<sup>11</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 87.

<sup>12</sup> Там же.

<sup>13</sup> XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 року. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

<sup>14</sup> Шинкарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства. — У кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 73.

тетичний характер творчої праці, яка «захоплює робітника своїм змістом і способом виконання», в процесі якої трудівник «втішається працею як грою фізичних і інтелектуальних сил».<sup>15</sup> Закономірне для суспільства зрілого соціалізму зростання ролі естетичного начала праці все ширших верств трудящих і собі зумовлює активний процес естетизації різних сфер поза виробничої життєдіяльності людей — побуту, дозвілля, міжособистісного спілкування тощо. Дедалі ширшого розмаху набуває планомірна і цілеспрямована, побудована на поєднанні науково-технічних і художніх методів творчості естетична організація предметного середовища людини як цілісного комплексу природних і «штучних», породжених сучасною цивілізацією умов її існування. Сучасна науково-технічна революція, спричиняючи процес інтенсивної технізації предметного середовища, водночас породжує і нові засоби його «олюднення», естетизації (сучасна індустріалізована архітектура, дизайн, екологічна естетика).

Таке розширення і поглиблення впливу естетичного начала в усіх сферах життєдіяльності членів соціалістичного суспільства виступає важливим чинником гармонізації духовного світу і поведінки людини, активізації її творчих здібностей, розвитку культури її емоційно-почуттєвого сприймання дійсності. Виступаючи як органічний і невід'ємний момент культури виробництва і побуту, культури спілкування і фізичного розвитку, нарешті, світоглядної і моральної культури, естетична культура розвинутого соціалізму тим самим стає дедалі вагомішим і суспільно значущим чинником формування нової людини — всебічно і гармонійно розвинутої особи. Це і є основною і вирішальною причиною піднесення ролі художньої культури в економічному, соціальному і культурному розвитку соціалістичного суспільства в процесі його переходу до комунізму.

Естетична культура суспільства<sup>16</sup> становить сукупність форм естетичної свідомості (знань, почуттів, смаків, ідеалів) і форм естетичної діяльності щодо створення і засвоєння естетичних цінностей. У діяльності окремої особи естетична культура виявляється як сформована конкретними історичними умовами здатність естетичного ставлення до дійсності в процесі пізнання і перетворення цієї дійсності. Універсальність естетичного відношення зумовлює також і всеохоплюючий характер естетичної культури, що, як вже відзначалося, так чи інакше проймає всі різновиди людської життєдіяльності. Водночас універсальний і всеохоплюючий характер естетичного відношення не робить його визначальним моментом ні в предметно-практичній діяльності, ні в світоглядно-філософському осмисленні дійсності, ні в науково-теоретичному пізнанні її об'єктивних законів, ні в етичній оцінці суспільних явищ. У всіх цих галузях практичного і духовного освоєння світу естетичне відношення виступає як важлива і необхідна, але підпорядкована сторона людської діяльності, залежна від її головної мети. І тільки в художній діяльності естетичне відношення набуває значення основного — системоорганізуючого і цілепокладаючого — принципу. Світоглядно-філософський, сус-

<sup>15</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176.

<sup>16</sup> У радянській естетичній літературі висловлюються різні погляди щодо відношення естетичної і художньої культури. Одні автори, як наприклад М. С. Каган, вважають, що універсальність естетичної культури позбавляє її, на відміну від художньої, самостійної локалізації в загальній культурі і вона означає лише «певний рівень естетичної цілеспрямованості і насиченості всіх форм діяльності...» (Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974, с. 192). Інші вчені (А. Г. Егоров, В. К. Скатерщиков, Л. І. Новикова) розглядають художню культуру як складову частину естетичної культури, а останню — як частину духовної культури суспільства (Див.: Марксистско-ленинская эстетика. М., 1973, с. 402 та ін.).

пільно-політичний, пізнавальний, моральний та ін. зміст мистецтва стає власне художнім змістом завдяки його організації за певними законами і принципами естетичної діяльності, які визначають також специфіку засвоєння цього змісту читачами, слухачами, глядачами в процесі художнього споживання. Естетичний характер сприймання творів мистецтва робить його активно-творчим за своєю природою процесом «співпереживання» художнього змісту реципієнтом, чим зумовлюються особливості ідейно-виховного впливу мистецтва на людину.

Важливість цієї сторони ідейно-виховної дії мистецтва була, як відомо, підкреслена у доповіді Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС на прикладі однієї з провідних тем радянського мистецтва — теми подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. «Разом з героями романів, повістей, фільмів, спектаклів,— зазначає товариш Л. І. Брежнєв,— учасники війни немовби знову проходять по гарячому снігу фронтових доріг, ще і ще раз схиляючись перед силою духу живих і мертвих своїх соратників. А молоде покоління чудодійством мистецтва стає причетним до подвигу його батьків або тих зовсім юних дівчат, для яких тихі зорі стали годиною їх безсмертя в ім'я свободи Батьківщини... Таке справжнє мистецтво»<sup>17</sup>. «Чудодійство» справжнього мистецтва закладене в естетичній природі художнього відтворення життя і художнього впливу на людину. Кінцевим результатом цього впливу є естетичне відношення, збагачене в мистецтві суспільно значущим змістом, органічно пов'язане з усіма іншими формами ціннісної орієнтації особи. Інакше кажучи, мистецтво естетично організує світ людських почуттів, підносить його до рівня естетичної культури особи.

Реалізуючи себе в естетичній культурі, мистецтво виконує щодо неї функцію генератора естетичних цінностей, визначає ідейну спрямованість цієї культури. «Можна сміливо сказати,— зауважує з цього приводу А. Г. Єгоров,— що від мистецтва, від його ідейно-художньої зрілості найвищою мірою залежить загальний рівень естетичної культури суспільства. Саме мистецтво впливає через естетичну свідомість людини на весь її духовний світ, її світогляд. Якщо залишити це поза увагою, то естетичну культуру можна звести до суто зовнішніх ознак — крою костюму чи форми побутових предметів — і тим самим приректи на забуття соціально-класову її сутність, характер соціальних відносин, в умовах яких люди створюють естетичні цінності. Отже, художня культура — ядро естетичної культури... Тенденція до зближення, тіснішої взаємодії мистецтва з іншими різновидами естетичної діяльності лише підтверджує цей висновок...»<sup>18</sup>.

Зростання ролі художньої культури як засобу формування і управління з боку суспільства естетичною культурою широких мас трудящих має своїм наслідком певну перебудову системи суспільних функцій соціалістичного мистецтва: на перший план виступають ті з них, які найповніше виявляють естетичну специфіку художньої творчості і пов'язані з формуванням таких рис особи, як ідейна переконаність, соціально-політична і трудова активність, висока моральна самосвідомість. Узагальнюючи в своїх творах все багатство суспільного досвіду людини в його індивідуалізованих формах, мистецтво через естетичне переживання свого змісту створює ситуацію особистої причетності людини до цього досвіду, поглиблює і розширює її здатність до творчої участі у справах суспільства. В міру того, як радянські люди дедалі більше стають не тільки споживачами, а й активними творцями культури, реалізація соціально-культурного призначення мистецтва переміщується із зовніш-

<sup>17</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 89.

<sup>18</sup> Єгоров А. Г. Проблемы эстетики. М., 1974, с. 142.

ньої сфери поширення духовних цінностей у внутрішню сферу цілеспрямованого формування всебічно і гармонійно розвиненої особи. З розвитком соціалістичної художньої культури, яка зробила найвищі надбання художньої творчості доступними для всього населення, справедливо зазначає Ю. Барабаш, «просвітницька, інформативна функції мистецтва мають вже відносно менше значення. І дедалі більшого значення набувають функції мистецтва як засобу пізнання і революційного перетворення дійсності, дослідження її закономірностей і суперечностей, передачі суспільного досвіду, ствердження цінностей і норм соціалістичного способу життя, як інструменту пробудження творчого і естетичного начал в людині, стимулювання її соціальної активності»<sup>19</sup>.

Такий перерозподіл функцій соціалістичного мистецтва відбувається в умовах поглиблення ідеологічної боротьби двох світових систем — соціалізму і капіталізму, в центр якої все більше висуваються проблеми людини, способу її світовідчуження і життєдіяльності. Неспроможність капіталізму розв'язати проблему людини стосовно художньої культури обертається дальшою дегуманізацією і деестетизацією художньої діяльності, що однаково властиві як «масовій культурі» сучасного буржуазного суспільства, так і елітарному модерністському мистецтву. Внутрішня ідейна єдність цих обох форм буржуазної художньої культури виявляється в тому, що поза відмінностями між ними вони відіграють насамперед роль провідників реакційної ідеології. Підпорядкування художньої творчості буржуазній ідеології — якими б опосередкованими і замаскованими не були форми такого підпорядкування — означає, що мистецтво використовується всупереч його власній внутрішній сутності і фактично є процесом його руйнування як естетичної діяльності.

Якщо бездуховність буржуазного способу життя породжує і бездуховне мистецтво, яке функціонує як знаряддя маніпулювання свідомістю людини, то підвищення ролі мистецтва в соціалістичному суспільстві, навпаки, сприяє збагаченню й урізноманітненню його змісту і форми, зростанню ідейно-світоглядного потенціалу художньої творчості. Особливого значення в сучасних умовах набуває проблемність і філософська глибина художньо-образного відображення соціалістичної дійсності. В наш час радянська людина живе багатограним духовним життям і шукає в творах мистецтва відповіді на корінні світоглядні питання сьогодення. Ілюстративні, побудовані за стандартними схемами, позбавлені самостійного художницького бачення твори не тільки не відповідають зрослому духовним запитам читачів, глядачів, слухачів, а й завдають шкоди справі комуністичного виховання, бо культивують спрощене, споживацьке ставлення до мистецтва, знижують рівень естетичних смаків публіки. Висока ефективність ідейно-виховного впливу мистецтва ґрунтується на органічній єдності його комуністичної партійності, безкомпромісної правдивості у відтворенні реальних процесів життя і художньої досконалості його творів. Величезна перевага соціалістичного мистецтва в боротьбі проти ворожого нашому способу життя впливу різних форм практикованого сучасним буржуазним мистецтвом «художнього насильства» над свідомістю і поведінкою людини — в його вірності ідеалам і традиціям гуманізму класичного реалістичного мистецтва, яке ніколи не ставило собі за мету маніпулювання свідомістю публіки, а вбачало в ній суверенного суб'єкта культурно-художнього процесу.

Істотним чинником зростання питомої ваги мистецтва, художньої культури загалом у сучасній ідеологічній боротьбі є інтенсивне засво-

<sup>19</sup> Барабаш Ю. Некоторые аспекты развития художественной культуры в условиях зрелого социализма. — «Коммунист», 1977, № 6, с. 50.

ення надбань науково-технічної революції. Породжені НТР засоби масової комунікації, технічного тиражування й трансляції художніх творів безмежно розширили можливості ідейно-естетичного впливу мистецтва на великі маси населення, внесли важливі корективи в характер сприймання художніх творів. Включення в систему масових комунікацій творів «традиційних» різновидів мистецтва, а тим більше бурхливий розвиток нових, масових за своєю природою мистецтв кіно і телебачення висуває перед соціалістичною художньою культурою надзвичайно важливе завдання — оволодіти специфікою соціального функціонування мистецтва в умовах його масового побутування. Один із виявів цієї специфіки полягає в тому, що завдяки засобам масової комунікації і тиражування твори мистецтва часто потрапляють у невласливе їм становище буденного явища, коли умови їх сприймання значно знецінюють закладений у них ідейно-художній зміст (наприклад, радіомузика, що часто сприймається як звичний звуковий фон). Істотної трансформації зазнають щодо характеру їх сприймання твори літератури і театру в перекладі на мову кіномистецтва, телебачення, твори музики — у звукозаписах, живопису — в репродукціях.

Безперечно, сучасна технічна база художньої культури дає в розпорядження мистецтва принципово нові можливості масового розповсюдження його творів, отже, в умовах соціалізму сприяє демократизації художньої культури, підвищенню її ролі в житті суспільства. Водночас процес «омасовлення» мистецтва в суспільстві розвинутого, зрілого соціалізму не може й не повинен позначатися на його ідейно-художньому рівні, від якого залежить дієвість й ефективність мистецтва як засобу комуністичного виховання. Тому важливою закономірністю зростання ролі художньої культури в житті розвинутого соціалістичного суспільства є підвищення питомої ваги всієї системи художньо-культурних закладів, організацій, установ, що опосередковують взаємодію мистецтва і публіки, безпосередньо організують адекватні естетичній сутності мистецтва умови художнього сприймання. В Конституції СРСР порівняно з проектом розширено положення про забезпечення права радянської людини на користування досягненнями культури: «Це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в державних і громадських фондах; розвитком і рівномірним розміщенням культурно-освітніх закладів на території країни; розвитком телебачення і радіо, книговидавничої справи і періодичної преси, мережі безплатних бібліотек; розширенням культурного обміну з зарубіжними державами»<sup>19а</sup>. Особливе місце в системі соціалістичної художньої культури відводиться художній самодіяльності — породженій соціалістичним ладом активній формі масового залучення людей до художньої діяльності, розвитку їх творчих здібностей і нахилів.

Отже, зростаюча роль естетичного начала як важливого моменту соціалістичного способу життя, особливості сучасної ідеологічної боротьби, соціально-культурні наслідки науково-технічної революції — основні чинники посилення значення мистецтва в житті розвинутого соціалістичного суспільства — охоплюють своїм впливом всю систему художньої культури. Неодмінною умовою дальшого розвитку всіх ланок художньої культури є науково обгрунтоване управління цим процесом, яке здійснюється в нашій країні Комуністичною партією і Радянською державою. На XXV з'їзді КПРС була відзначена плідність заснованої на ленінських принципах політики партії в галузі мистецтва, яка «поєднує

<sup>19а</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 20, стаття 46.

чуйне ставлення до художньої інтелігенції, допомогу в її творчих пошуках з принциповістю»<sup>20</sup>. Розглядаючи художню творчість як важливу діяльність ідеологічної роботи, Комуністична партія Радянського Союзу виявляє повсякденну турботу про виховання митців в дусі марксистсько-ленінського світогляду, про всебічний розвиток художніх талантів і обдарувань. Яскравим свідченням цього є та велика увага, яка приділяється питанням художньої культури на партійних з'їздах, у виступах керівників партії і уряду, в постановах ЦК КПРС з питань ідеологічної роботи. У постановах ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972 р.), «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972 р.), «Про народні художні промисли» (1974 р.), «Про роботу з творчою молоддю» (1976 р.) були ґрунтовно проаналізовані назрілі проблеми розвитку художньої культури, накреслені конкретні заходи щодо їх розв'язання. Всебічно були розглянуті питання зростаючої ролі культури, літератури і мистецтва в доповідях товариша Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді партії та сьомій позачерговій сесії Верховної Ради СРСР, у матеріалах урочистого засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Створюючи умови для різнобічного розвитку і вдосконалення художньої і естетичної культури народу, розвинутий соціалізм закладає основи комуністичної культури, де повною мірою буде реалізована гуманістична місія мистецтва і творчість за законами краси стане найпершою життєвою потребою кожної людини.

\* \* \*

Возрастание роли художественной культуры в жизни развитого социалистического общества выражает его глубокие творческие возможности, гуманистическую сущность социализма, выдвинувшего в качестве основной цели социального развития формирование всесторонне и гармонически развитой личности. Повышение роли и места художественной культуры в коммунистическом воспитании советских людей, утверждении социалистического образа жизни обусловлено рядом взаимосвязанных факторов: расширением сферы действия эстетического начала как важного стимула трудовой и социальной активности личности, ее морального и физического совершенствования; выдвинутым в центр современной идеологической борьбы проблемы человека, его мировосприятия и способа жизни; обогащения искусства новыми, полученными в результате достижений научно-технической революции средствами идейно-художественного воздействия на массы.

Художественная культура выполняет функцию управления и совершенствования эстетической культуры общества, в которой реализуются вырабатываемые ею эстетические ценности. Возрастающее значение художественной культуры проявляется как в перестройке системы социальных функций искусства за счет все более полного выявления его эстетической сущности, так и в повышении роли тех звеньев художественной культуры, которые обеспечивают полноценное восприятие художественных произведений, эффективность их социального функционирования и идейно-воспитательного воздействия. Решающим условием гармонического развития социалистической художественной культуры на пути ее перерастания в коммунистическую является научно обоснованное руководство Коммунистической партии, ее ленинская политика, направленная на приближение искусства к народу, а народа — к искусству.

<sup>20</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 89.

І. В. БИЧКО

## ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТВОРЧОЇ СВІДОМОСТІ

Будівництво комуністичного суспільства в нашій країні, здійснюване під проводом Комуністичної партії, є небаченим за своїми масштабами процесом свідомого творення широкими народними масами суспільства, в якому вони стають «дійсними і свідомими повелителями природи», перетворюючись у справжніх господарів «власного об'єднання в суспільство» (Ф. Енгельс). Тому проблеми творчого, революційного перетворення природного і суспільного буття посідали одне з центральних місць у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, у виступах делегатів і гостей з'їзду. У матеріалах партійного з'їзду спеціально наголошується на свідомому характері соціальної творчості народних мас у період розвинутого соціалістичного суспільства. Ця обставина актуалізує питання про дослідження конкретних механізмів творчої діяльності, зокрема про особливості творчої свідомості.

Органічний зв'язок наукового теоретичного дослідження з практикою (а саме такий зв'язок, як відомо, і робить наукове пізнання справді творчим процесом) виявляється у принципово практичній спрямованості будь-якого, хай навіть найабстрактнішого, теоретичного положення. Безперечно, визнання визначальної ролі практики щодо теорії аж ніяк не означає недооцінювання наукової теорії. Навпаки, практика сучасного суспільного життя вимагає, як спеціально підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, «справжньої поваги до науки, вміння і бажання радитися, рахуватися з нею». Такою повагою до науки (на противагу споживацько-утилітарному ставленню до неї, властивому капіталістичному суспільству) пройняті матеріали XXV з'їзду КПРС. Визначальну роль практики, підкреслив у Звітній доповіді ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «не можна розуміти як зниження інтересу до фундаментальної науки. Правильно кажуть: немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія. Ми прекрасно знаємо, що повноводний потік науково-технічного прогресу вичерпається, якщо його не будуть постійно живити фундаментальні дослідження»<sup>2</sup>.

Цінність фундаментальної теорії науки, знання загалом, роль яких надзвичайно зростає в умовах поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу, визначається їх найтіснішим зв'язком з життям, їхньою практичністю. А практичність знання виявляється насамперед в його здатності спонукати людську дію до створення нового, такого, чого ще ніколи не існувало, а то й взагалі не могло б існувати за межами активного, практично-перетворюючого впливу людини на природний хід подій. Отже, практичність людського знання — це не що інше, як його творча сила, яка розкривається у збі-

---

<sup>1</sup> Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 54.

<sup>2</sup> Там же, с. 53.

гові наявного змісту теорії, знання з майбутнім результатом практичної дії. Аналізуючи процес людської творчої діяльності, К. Маркс спеціально підкреслював, що предмет людської потреби ніколи не існує в природі в готовому вигляді, його обов'язково треба створити, а до початку процесу праці він існує лише ідеально, тобто як знання про те, що має бути (але чого ще немає), як мета. Але якщо свідомість містить у собі елементи, які стосуються майбутньої (яка ще не є наявною) реальності, то виникає питання про те, що відображається у свідомості. Адже сам предмет відображення — результати майбутньої дії — ще просто не існує.

Такі сумніви в можливості узгодження відображувальних і творчих характеристик свідомості пов'язані з тим, що саме поняття творчості потребує певного «відриву» змісту свідомості від наявного стану речей і цим самим, на перший погляд, суперечить фундаментальному положенню матеріалізму про первинність матерії щодо свідомості (мовляв, творча свідомість відображає те, чого ще немає, те, що лише колись має бути). Тому проблема співвідношення відображення і творчості стала каменем спотикання для метафізичного матеріалізму. У працях основоположників марксистсько-ленінської філософії проблема ця дістала своє принципове розв'язання, що відкрило значні евристичні можливості для дослідження питань творчості. Цим і зумовлений інтенсивний науковий пошук, який триває досі в цій складній, сповненій суперечностей сфері філософських досліджень.

Серед поглядів щодо цього питання подібуються іноді (переважно у популярних виданнях) спроби еклектичного «поєднання» відображувальних і творчих рис пізнавального процесу. Так, коли йдеться про відкриття чи винаходи, відзначають окремі «шматочки» реальності, які нібито по-різному «комбінуються» у голові винахідника. Принцип комбінування при цьому прагнуть якомога ближче «прив'язати» до безпосередніх об'єктів спостереження — до яблука, що впало (коли йдеться про відкриття закону тяжіння), до кришки, яка «підстрибує» на киплячій каструлі під дією пари (коли розповідається про винайдення парової машини). В такому «прив'язуванні» до наявних, спостережуваних фактів убачають «запоруку» вірності матеріалістичним позиціям. Насправді ж творчість (і саме відображення) при цьому втрачають свої найістотніші риси.

Такий «підхід» міг би здатися просто курйозним, якби не деякі обставини, пов'язані з цілком серйозними намірами застосовувати до аналізу активно-творчої функції свідомості методи природничих наук. Ми, звичайно, не маємо нічого проти самої ідеї співробітництва різних наук у справі вивчення тих або інших комплексних проблем. Навпаки, таке співробітництво сприятиме найефективнішому розв'язанню проблеми. Проте не зовсім чітке розуміння його змісту може призвести до підміни природознавства філософією (щось на зразок нового видання натурфілософії) або ж до підміни філософії природознавством. Останнє спостерігається тоді, коли тій або іншій плідній природничонауковій ідеї (а то й цілій теорії) надають невластивого їй широкого методологічного значення. При цьому, відповідно до діалектичних законів руху людського знання, «істина стане заблудженням, заблудження — істиною» (Ф. Енгельс). Так сталося, зокрема, з однією з філософських інтерпретацій природничонаукової ідеї так званого випереджуючого відображення відомого радянського фізіолога П. К. Анохіна.

Кілька років тому академік П. К. Анохін писав, що дослідження таких, пов'язаних з проблемою творчого мислення понять, як «передбачення», «мета», «цілеспрямована поведінка» та ін., зовсім нещодавно

загрожувало б фізіологові звинуваченням в ідеалізмі, у відриві від матеріалістичних принципів. «Така ситуація у фізіології,— відзначав П. К. Анохін,— історично цілком пояснюється, оскільки ще не був підготовлений відповідний «науковий клімат» для *матеріалістичного розв'язування* проблеми мети і передбачення. Такий клімат було створено у фізіології мозку в основному рефлекторною теорією»<sup>3</sup>. І далі: «По суті відкриття І. П. Павловим умовного рефлексу було відкриттям *випереджуючих відображень* зовнішнього світу у високоспеціалізованому субстраті — у нервовій системі. І справді, коли у відповідь на дзвінок у собаки виділяється слина, це відбувається зовсім не тому, що слина має «перетравлювати дзвінок», а тому, що в *майбутньому* з'явиться їжа, яку треба перетравлювати. Отже, внаслідок *повторення послідовності певних діянь* зовнішнього світу ми створили лінію полегшених реакцій, в яких досить першого поштовху, щоб хімічна реакція протоплазми, подібно до реакції бікфордова шнура, поширилася по нервовій системі у майбутнє, випереджуючи послідовний розвиток зовнішніх подій»<sup>4</sup>.

Концепція «випереджуючого відображення», висунута академіком П. К. Анохіним на сторінках «Вопросов философии» ще у 1962 році, вважається нині чи не найґрунтовнішою природничонауковою розробкою проблеми творчої активності мозку.

Коротко про зміст цієї концепції.

«Випереджаюче відображення дійсності,— пише П. К. Анохін,— є основною формою *приспосовування* живої матерії до просторово-часової структури неорганічного світу, у якому послідовність і *повторюваність* є основними часовими параметрами»<sup>5</sup>. Первинна нервова речовина, а згодом центральна нервова система, що виникають в ході еволюційного розвитку, виступали тим високоспеціалізованим субстратом, який «розвивався як апарат максимального і якнайшвидшого *випередження* послідовних і *повторюваних* явищ зовнішнього світу»<sup>6</sup>. Розвиток головного мозку і насамперед його кори головних півкуль, згідно з цією концепцією, спричинює появу умовного рефлексу, головною функцією якого є «випередження» і «сигналізація» про наступні події. «Історично нагромаджені кількісні удосконалення реакцій привели до цілком наочної якості пристосування функцій мозку,— підсумовує свою думку П. Анохін.— Ця властивість мозку виражається у його здатності створювати грандіозні плани на майбутнє»<sup>7</sup>.

Розглядаючи здатність до випереджуючого відображення як найзагальнішу властивість «протоплазматичних процесів навіть у *нижчих тварин*»<sup>8</sup>, Анохін вважає, ніби з допомогою цього можна адекватно розкрити суть таких притаманних людській свідомості («інтелекту», за П. К. Анохіним) характеристик, як «прийняття рішення», «мета» та ін. Процес прийняття рішення трактується при цьому як такий, в ході якого «результати *минулого* можуть послідовно одержуватися з пам'яті і

<sup>3</sup> Анохин П. К. Философский смысл проблемы естественного и искусственного интеллекта.— «Вопросы философии», 1973, № 6, с. 93 (курсив мій.— І. Б.). Виділені курсивом слова характеризують типову для деяких природодослідників ілюзію, нібито філософія не має у своєму розпорядженні власних засобів доведення істинності матеріалістичної позиції. Насправді ж, як відомо, філософія, яка підміняє свої специфічні методи методами природознавства, є не матеріалізм, а позитивізм.

<sup>4</sup> Там же, с. 95.

<sup>5</sup> Анохин П. К. Опережающее отражение действительности.— «Вопросы философии», 1962, № 7, с. 105 (курсив мій.— І. Б.).

<sup>6</sup> Там же, с. 105 (курсив мій.— І. Б.).

<sup>7</sup> Там же, с. 110 (курсив мій.— І. Б.).

<sup>8</sup> Анохин П. К. Философский смысл проблемы естественного и искусственного интеллекта, с. 94—95 (курсив мій.— І. Б.).

зіставлятися з потребою даної ситуації доти, доки мотивація, що домінує нині, не стане цілком відповідати одному з результатів минулого»<sup>9</sup>. Головними чинниками нейрофізіологічної основи, потрібними, згідно з П. Анохіним, для прийняття рішення, є «вся *теперішня* ситуація» і «вся різноманітність досвіду *минулого*»<sup>10</sup>. Відповідно «головною умовою передбачення є те, щоб низка подій, щодо якої здійснюється передбачення, неодноразово *повторювалася у минулому* у певних місцях простору у певні моменти часу. Наш інтелект може передбачити, що після дня настає вечір, а після вечора, ніч тільки тому, що цей непорушний хід зовнішніх подій повторювався мільйони років, і тоді, коли існували живі істоти, включаючи людину, і навіть тоді, коли не було й натяку на їх появу»<sup>11</sup>.

Що ж відображає «випереджуюче відображення»? Як твердить сам автор цієї концепції, «випереджуються» («сигналізуються» у випадку умовних рефлексів) події майбутнього, але тільки такого майбутнього, яке є повторенням (до того ж неодноразовим) минулого.

В чому, на наш погляд, полягають межі застосування цієї концепції?

Не заперечуючи важливості пізнавального «випередження» і такого типу майбутнього (повторюваного раз у раз минулого), зауважимо, що таке «майбутнє» для свого опанування менш за все потребує творчої дії (контроль за такими повторюваними — ритмічними і циклічними — процесами не даремно в наш час передається машинам і механізмам, щоб звільнити людину для власне творчих функцій). Випереджуюче відображення є виявом специфічності біологічного відображення. І доки П. Анохін розглядає його саме в такому плані, говорячи про пристосовницьку функцію і орієнтованість на циклічно-ритмічні часові характеристики «випередження дійсності», доти не виникає принципових заперечень проти його позиції. Сумніви виникають тоді, коли цією властивістю біологічного відображення намагаються пояснити соціальні властивості людської свідомості.

Річ у тім, що відображення — ця, за В. І. Леніним, загальна властивість матерії — подібно до інших найзагальніших властивостей матеріального світу (рух, простір, час) змінює свої якісні характеристики відповідно до якісного стану самої матерії (механічного, фізичного, хімічного, біологічного і суспільного). На різних якісних «поверхах» матеріального буття відображення набирає такої специфічної форми, яка здатна забезпечити нормальне функціонування відповідного якісного «різня» матерії. Отже, форма відображення визначається специфічним якісним станом матерії, притаманним їй способом буття або, що практично те ж саме, формою руху.

Спосіб буття, притаманний живій матерії, полягає у постійному пристосуванні живих організмів до наявних умов існування в навколишньому середовищі через зміну анатомо-фізіологічних характеристик під дією цього середовища; внаслідок того, що пристосування живих організмів відбувається до наявних умов середовища, біологічне відображення (зокрема, тваринна психіка), покликане забезпечити пристосування, орієнтоване на відображення саме наявної ситуації, є ситуативним. Ситуативність, «прив'язаність» до безпосередньо сприйманого оточення — це ті риси біологічного відображення, які не спрямовують його у творчому напрямі. Та й загалом живі істоти, крім людини, принципово

<sup>9</sup> Там же, с. 90 (курсив мій.— І. Б.).

<sup>10</sup> Там же, с. 91 (курсив мій.— І. Б.).

<sup>11</sup> Там же, с. 94 (курсив мій.— І. Б.).

не потребують творчого (цілеспрямовано-перетворюючого) відношення до навколишнього середовища: у взаємовідношенні «живий організм — середовище» активна роль належить середовищу, відповідно до стихійного впливу якого перетворюється сам живий організм.

Звичайно, ситуативність (пасивність, «дзеркальність») у, так би мовити, чистому вигляді виявляється лише на найнижчих щаблях розвитку життя. На вищих щаблях, особливо з виникненням кори головного мозку, анатомо-фізіологічні зміни, безпосередньо викликані змінами середовища, починають відігравати все меншу роль у «вдосконаленні» тваринної життєдіяльності. Рефлекси кори містять надмірну кількість контактів, внаслідок чого нервові зв'язки кори стають дедалі менш спеціалізованими, а їх напрямок у корі стає характеристикою невизначеною, наперед не заданою. На рівні кори виникають так звані пірамідні шляхи, які безпосередньо (пominiвши підкорку) зв'язують кору з центрами руху.

Однак загалом навіть у своїх вищих проявах біологічне відображення лишається принципово ситуативним відображенням наявного середовища. Зазначені обставини не затушковують пристосовницького характеру тваринної життєдіяльності і, відповідно, ситуативності тваринного відображення. Вони свідчать лише про існування тенденцій, які, чим вище щабель еволюції, тим більше вступають у суперечність з специфічно тваринним способом буття. (Саме до таких тенденцій належить і феномен «випереджуючого відображення».) «Тварина,— відзначав К. Маркс,— безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю. Вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності. Вона є ця життєдіяльність»<sup>12</sup>. Тому, хоча тварині і властиві певні «виробничі» функції, вони лише зовні нагадують творчість. «Виробнича» діяльність тварини (будівництво гнізда, риття нір тощо) стимулюється безпосередніми чинниками середовища або анатомо-фізіологічними (теж безпосередніми) особливостями її організму. «Тварина,— писав К. Маркс,— виробляє лише те, в чому безпосередньо має потребу... вона виробляє лише під владою безпосередньої фізичної потреби... Тварина формує матерію тільки відповідно до мірки і потреби того виду, до якого вона належить»<sup>13</sup>. Працеподібні дії тварин відрізняються від людської праці тим, що вони принципово нетворчі. Попри всю досконалість комірок з воску, що їх «будує» бджола, вони цілком такі самі, як і ті, що їх будували мільйони попередніх поколінь бджіл, і ті, що будуватимуть мільйони поколінь наступних; тому бджола і не потребує «відрізнити себе від своєї життєдіяльності», не потребує «випереджати» вже досягнутий результат своєї діяльності «в голові», ідеально, творчо. Її випереджуюче відображення нескінченно циркулює в межах неосяжного «сьогодні», що розтяглося на всю історію даного біологічного виду.

Для тварини не існує ні минулого, ні майбутнього у їхній якісній специфіці щодо теперішнього; випереджуюче відображення здатне відобразити лише ритмічність і циклічність (повторюваність) часу і аж ніяк не його поступальність. Досить тонко реагуючи на часові характеристики середовища, розрізняючи надзвичайно малі проміжки часу (про що свідчать численні експерименти по виробленню умовних рефлексів на час), тварина нездатна відчути якість часу — розрізнити минуле, теперішнє і майбутнє, час для неї є однорідно теперішнім часом. На ранніх етапах свого розвитку навіть людська свідомість, будучи принципово історичним відображенням (таким, що розрізняє минуле, теперіш-

<sup>12</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 526.

<sup>13</sup> Там же, с. 526—527.

не і майбутнє), ще довго ставить на перший план циклічно-ритмічні, а не поступальні часові структури<sup>14</sup>.

Внаслідок часової однорідності тваринного відображення, його орієнтації на теперішнє, тварина нездатна розрізнити, зокрема, «сигнал» і біологічно значущий чинник, відсутній в момент сигналу. Саме тут особливо наочно виявляється умовність самого терміна «випереджуюче відображення» стосовно тварин. «Сигнал» (навіть біологічно байдужий, але зв'язаний рефлекторно з біологічно значущим чинником) і те, про що «сигналізується», утворюють у психіці тварин неподільний комплекс. Саме це і мав на увазі К. Маркс, коли писав, що тварина не відрізняє себе від своєї життєдіяльності, тотожна їй. Щоб тварина «помітила» щось, треба це «щось» зробити складовою частиною її життєдіяльності — відсутня в даний момент і в даному місці їжа може бути «сприйнята» твариною лише за умови попередньої (і до того ж багаторазової) безпосередньої її зв'язаності з наявним (що існує тут і зараз) сигналом.

Людина, на відміну від тварини, «робить», — як відзначає К. Маркс, — саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості. Її життєдіяльність — свідомо»<sup>15</sup>. Тому «людина виробляє, навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в справжньому значенні слова тільки тоді й виробляє, коли вона вільна від неї», тимчасом як тварина «виробляє» лише під тиском безпосередньої фізичної потреби; людина «вміє виробляти за мірками всякого виду і всюди вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку», тоді як тварина «формує матерію» лише за міркою того біологічного виду, до якого вона належить<sup>16</sup>.

Тільки з виникненням людини реалізуються тенденції до виходу відображення за межі ситуації, які в рамках біологічного (присотсовницького) способу буття могли бути тільки тенденціями. Вже елементарний пізнавальний акт людської свідомості виводить за рамки ситуації. «Підхід розуму (людини) до окремої речі... — підкреслює В. І. Ленін, — включає в себе можливість відльоту фантазії від життя»<sup>17</sup>. Це свідчить про те, що в самому характері відображення відбуваються якісні перетворення; відображення стає справді випереджуючим, творчим. «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, — відзначає В. І. Ленін, — але й творить його»<sup>18</sup>. Виникнення людської свідомості не означає абсолютного заперечення біологічного відображення. Адже вона не просто якісно інша, а вища форма відображення і тому основні характеристики біологічного відображення зберігаються у людини, підпорядковуючись якісній специфіці вищої, суспільної форми відображення. Саме тому певне значення для людини зберігають і рефлекторна (вся система умовних і безумовних рефлексів) діяльність і механізми (біологічні за своєю природою) описаного П. Анохіним «випереджуючого відображення». Проте не можна ні на хвилину забувати, що функціонують всі ці біологічні елементи в системі суспільного цілого, внаслідок чого результати їх функціонування виявляються істотно іншими, ніж у системі живої (біологічної) форми руху.

Які ж специфічні риси людської свідомості роблять її творчим відображенням матеріального світу? Ситуативний характер тваринної пси-

<sup>14</sup> Так, згідно з міфологічним уявленням первісної людини, час тлумачиться як структурно циклічний. Саме з таким розумінням його пов'язані найдавніші культури вимираючих і воскресаючих богів та ін. Невизначеність поступальних характеристик часу відзначається дослідниками і в уявленнях стародавніх греків.

<sup>15</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 526.

<sup>16</sup> Там же, с. 526—527.

<sup>17</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 311.

<sup>18</sup> Там же, с. 179.

хіки, як ми вже зауважували, визначається специфічно тваринним (взагалі біологічним) способом буття, пристосуванням живої матерії до наявних умов існування (до наявної ситуації у найширшому розумінні слова). На відміну від цього, основні характеристики людської свідомості визначаються суспільним (людським) способом буття, суспільною формою руху матерії.

У чому ж полягає спосіб буття суспільної матерії? Безпосереднім носієм характеристик суспільного буття (суспільної форми матерії) є людина. Вона, безперечно, природна істота, але, як підкреслює К. Маркс, «не тільки природна істота, вона є *людська* природна істота, тобто істота, яка існує для самої себе, а тому *родова істота*»<sup>19</sup>. Специфіка, сутність людини полягає не в тих чи інших природних (анатомічних, фізіологічних, антропологічних тощо) її рисах. «Сутність людини...— відзначає К. Маркс,— є сукупність усіх суспільних відносин». Оскільки ж суспільні відносини, суспільне життя взагалі «є по суті *практичним*»<sup>20</sup>, то практика і виступає способом буття суспільної людини, безпосередньою формою вияву суспільної форми руху. «Практичне творення *предметного світу, переробка* неорганічної природи, — розкриває смисл практики К. Маркс,— є самоутвердження людини як свідомої родової істоти...»<sup>21</sup>. Практика — це матеріальна діяльність людини, в ході якої навколишній світ цілеспрямовано перетворюється, пристосовується до потреб і інтересів суспільної людини, включається в систему якісно найвищої форми матеріального світу — суспільного буття.

Живі організми змінювалися відповідно до вимог середовища, пристосовувалися до нього. Властива біологічному рівню форма відображення орієнтувалася на фіксацію того наявного стану речей (наявної ситуації), до якого необхідно було пристосуватися, щоб зберегти своє існування (численні види живих організмів вимерли через нездатність адекватно «схопити» сучасну їм ситуацію і, відповідно до цього, пристосуватися до неї). Але для активного перетворення наявного стану речей з метою пристосування його до інтересів людини необхідно якимось чином відобразити не тільки наявну ситуацію (яку треба змінити), але і — це найголовніше! — майбутню (бажану, потрібну, яка ще не існує) ситуацію. Інакше кажучи, практика потребує якісно нової, такої, що виводить за рамки наявної ситуації, форми відображення — неситуативного відображення. Без такого відображення взагалі стає неможливим цілеспрямоване (що визначається знанням майбутньої ситуації) перетворення дійсності, а отже, і існування суспільства.

На перший погляд, таке відображення є неможливим, абсурдним, оскільки має фіксувати існування неіснуючого. Насправді воно не тільки не абсурдне, а забезпечує нормальне існування суспільного буття. І нічого «таємничого» чи навіть «містичного» немає у його здатності виходити за межі наявного стану речей. Таким відображенням і є людська свідомість. Свідомості, як найвищій формі відображення, стають доступними і такі структурні елементи матеріальної реальності (зокрема елементи просторово-часової структури матерії), які «випадають» з поля зору біологічної (ми вже не кажемо про якісно нижчі — хімічний, фізичний і механічний — шаблі) форми відображення.

Простір і час, подібно до інших атрибутивних характеристик матерії (рух, відображення), змінюють свої якісні характеристики залежно від якісного стану самої матерії. Ця обставина тривалий час випадала

<sup>19</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 588.

<sup>20</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.

<sup>21</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 526.

з поля зору вчених, через що якісні характеристики простору і часу, притаманні найелементарнішій — механічній — формі матерії, розглядалися як універсальні характеристики простору і часу як таких. Навіть розділи підручників з філософії і з теоретичної механіки, в яких йшлося про час і простір, практично не відрізнялися своїм змістом. А. Ейнштейн показав хибність такої екстраполяції механічних властивостей простору і часу на простір і час загалом. Він незаперечно доводив, що вже на фізичному якісному рівні матеріального світу властивості простору і часу істотно змінюються порівняно з їхніми властивостями на механічному рівні. Нині природодослідники значно посилити вивчення специфічних характеристик простору і часу на хімічному і біологічному щаблях розвитку матерії.

Питання про якісну специфічність просторово-часових характеристик матеріального світу на різних його «поверхах», особливо про просторово-часову структуру суспільного буття, дістало своє висвітлення у працях основоположників марксистсько-ленінської філософії: у «Капіталі» К. Маркса, «Анти-Дюрінгу» та «Діалектиці природи» Ф. Енгельса, у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» та «Філософських зошитах» В. І. Леніна.

Суспільний простір, в якому реалізується суспільно-виробнича і суспільно-історична практика людини, включає в себе не тільки дійсне (відображуване категорією дійсності), але й можливе (відображуване категорією можливості) буття. Точніше кажучи, просторова структура суспільного буття є нерозривною діалектичною єдністю можливості і дійсності.

Ці особливості суспільного буття стали предметом ідеалістичної містифікації в сучасному ідеалізмі, зокрема у А. Бергсона, у філософів-екзистенціалістів (головний твір засновника екзистенціалізму М. Хайдеггера називається «Буття і час»). Один із провідних представників французького екзистенціалізму Ж.-П. Сартр абсолютизує специфічні риси суспільного простору і часу, відриваючи суспільне буття від природного і протиставляючи їх одне одному.

Згідно з діалектичним матеріалізмом можливість об'єктивно притаманна і досуспільним якісним щаблям матеріального світу (що, до речі, заперечують екзистенціалісти), але реалізація можливостей у природі здійснюється стихійно, тобто залежить від обставин, а не спрямовується «внутрішньою активністю» механічних, фізичних та ін. систем. Навіть жива матерія на своїх вищих «поверхах» містить лише тенденції взаємодії живих організмів з можливістю (приклади таких тенденцій ми вже розглядали, коли йшлося про «випереджуюче відображення»). Адже навіть найскладніші форми поведінки тварин визначаються системами безумовних та умовних рефлексів. Виробити ж рефлекс на можливість, яка не існує як щось відчутно-наявне, дійсне, принципово неможливо.

Звичайно, стихійна, опосередкована наявним станом речей, реалізація можливості здійснюється, як вже відзначалося, навіть на елементарних рівнях матеріального буття. А втім, інакше й бути не може, дійсність взагалі не існує без можливості, перебуваючи з нею в діалектичній єдності, яка становить невід'ємний момент просторово-часової структури матерії на всіх якісних рівнях її існування. Інша справа, конкретний спосіб взаємовідношення можливості і дійсності з конкретними формами руху матерії і спосіб його відображення в цій формі руху.

У суспільному бутті взаємовідношення можливості і дійсності істотно відрізняється від такого ж взаємовідношення на інших рівнях живої матерії. Однією з основних форм практики і тому одним із визначальних моментів суспільної форми руху є праця, неодмінною умовою якої є

виготовлення знарядь праці (і взагалі предметів, що задовольняють людські потреби). Виготовлення цих знарядь (та інших предметів) поділяє в просторі і часі процес виготовлення і процес використання продуктів людської діяльності. Але такий поділ може реалізуватися лише в тому разі, якщо можливості (можливе буття) стає доступним для безпосереднього відображення, тобто, коли в процесі становлення людської свідомості відображення виходить за межі ситуації — дійсності — і реально (а не в тенденції, як «випереджуюче відображення») стає не-ситуативним. Безпосередньо фіксована таким чином свідомістю (суспільним відображенням) можливість стає реальним моментом практичної людської дії.

Цінність знарядь праці (навіть найпримітивнішого скребла, рубила, кам'яної сокири) для людини полягала не стільки у їх безпосередній «тілесності» (сама по собі «чуттєва природа», субстрат знаряддя безпосередньо не «споживається» людиною), скільки у тих можливостях, які вона відкривала для практичної дії. Саме ці можливості, а не дійсне («чуттєво» дане) буття фіксують загальні поняття — ці форми специфічного людського, передусім логічного рівня пізнання. Навіть елементарні поняття (стіл, стілець, будинок тощо) є абстрагуванням від чуттєвої даності відображуваних предметів, концентрацією головної уваги на можливостях їх практичного використання. До змісту поняття «стіл», наприклад, не включається ні чуттєво сприймана форма цього предмета (він може бути більшим і меншим, мати чотири, три і, навіть, одну ніжку), ні фізико-хімічні властивості матеріалу, з якого зроблено (він може бути дерев'яний, металевий, пластмасовий та ін.), ні колір тощо. Але до змісту цього (як і будь-якого іншого) поняття обов'язково входить причетність до тих потреб, які можуть бути задоволені за допомогою відповідного предмета. Інакше кажучи, поняття фіксує не саму по собі «природну речевість» предмета, а спосіб «включення» цієї «речевості» у суспільне буття. Але «спосіб включення» — це не що інше, як ті дії, що їх можна здійснити з тим або іншим предметом, щоб отримати певний, суспільно значущий результат.

Отже, безпосереднім компонентом просторової структури суспільного буття є не тільки дійсне, наявне буття, але й структурно різноманітна і багата сфера можливостей, що становить специфічну за способом свого існування сферу реальності. Саме з цією сферою пов'язане існування загального. Нерозуміння цього, спроба звести реальність загального до статусу дійсного існування приводили ще в середні віки на позиції реалізму. Всупереч реалістам номіналісти цілком резонно вказували на необґрунтованість такого зведення, проте самі припускалися при цьому помилки, отождожуючи дійсність з реальністю взагалі, не розуміючи, що можливість — теж реальність. В результаті, номіналісти взагалі відмовлялися загальному у статусі реальності. Справжній статус реальності загального — у єдності можливості і дійсності: універсальність законів природи, наприклад, включає в себе сукупність не тільки всіх дійсних, але й усіх можливих їх виявів. Саме тому відображення загального залишається доступним тільки для людського відображення, стає реальним компонентом лише специфічно людської форми життєдіяльності — практики. У практиці отримує безпосереднє втілення діалектична єдність можливості і дійсності, як реально існуюче загальне. Останню обставину мав на увазі В. І. Ленін, відзначаючи, що практика «має не тільки достоїнство загальності, але й безпосередньої дійсності»<sup>22</sup>.

<sup>22</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 181.

Отже, практика немов «сплавляє» реальність у її дійсній і можливій формах і тим самим уперше надає не тільки дійсності, але й можливості (у всій її багатозначності і розмаїтості) статусу реальних елементів структури простору суспільного буття. Аналогічні якісні перетворення здійснює вона і в часовій структурі суспільної форми матерії і, в кінцевому підсумку, формує специфічний просторово-часовий континуум суспільного буття.

Практика, яка робить реальною можливість, у своєму відношенні до перетворюваної реальності розкриває себе як принципово часова, історична структура. Показуючи цю обставину на прикладі однієї з основних форм практики — праці, К. Маркс писав: «Праця є живий перетворюючий вогонь; вона є плинність речей, їх часовість, що виступає як їх формування живим часом....»<sup>23</sup>. А це означає, що і саме суспільне буття, і його індивідуальні елементи (інструменти і знаряддя праці, предмети побуту тощо) не можуть бути розкриті у своїй сутності без звертання до їх суспільно-часового історичного змісту.

Здійснюючи аналіз капіталістичного способу виробництва, вказуючи на товар, як на «клітинку», з якої слід починати його науковий аналіз, К. Маркс звертається передусім до аналізу суспільної сутності товару вартості (а не до його «тілесної дійсності» — споживчої вартості). Розглядавані як вартості, товари виражають той факт, що на їх виготовлення затрачена певна робоча сила. Внаслідок трудового (практично-діяльного) характеру вартості її величина вимірюється кількістю праці, що міститься в ній, сама ж праця — «її тривалістю, робочим часом». Тривалість робочої сили, її часові характеристики якісно не тотожні часовим характеристикам нижчих (досупільних) рівнів матерії. Праця і взагалі людська діяльність як така в астрономічному (доба, година, хвилина та ін.) часі знаходить лише свій масштаб, а не адекватне вираження своєї сутності. В протилежному разі, як доречно зауважує К. Маркс, вартість товару була б тим більшою, чим ледачішою або невправнішою була б людина, що виготовляє товар. Тому вартість товару в системі товарного виробництва визначається не кількістю астрономічного (механічного) часу, що пішов на його виготовлення, а суспільно-необхідним часом. К. Маркс неодноразово підкреслює, що визначення вартості робочим часом слід розуміти не так, ніби існують окремо робочий час і зумовлювана ним вартість, а так, що робочий час «міститься в товарі», що вартість товару «являє собою лише певну кількість матеріалізованого суспільного робочого часу»<sup>24</sup>. Якщо товар з боку своїх суспільних властивостей (насамперед вартості) є не що інше, як опредметнений робочий час, то безпосереднє своє виявлення неопредметнений («живий») робочий час знаходить, як показує К. Маркс, у робочій силі. Тому-то робоча сила і виявляє себе як можливість працювати, «загальна можливість речового багатства»; через це на протигагу вартості як уречевленій праці вона виступає як здатність живого суб'єкта. Вартість репрезентує минулу працю, робоча сила — майбутню і тому є, як пише К. Маркс, «творчою субстанцією самої... вартості»<sup>25</sup>. Як бачимо, саме суспільно-часовий характер робочої сили і є джерелом її принципово творчої, спрямованої у майбутнє (як і будь-якої можливості) сутності. К. Маркс наголошує, що зростання вартості (тобто власне суспільної субстанції продуктів праці) відбувається лише при приєднанні саме робочої сили («живого», спрямованого у майбутнє, робочого часу),

<sup>23</sup> Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 324.

<sup>24</sup> Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 47, с. 24, 75.

<sup>25</sup> Див.: там же, с. 37, 38, 39, 40.

опредметнений же (минулий) робочий час лише передається новим продуктом у строгой кількісній пропорції: більше того, без постійного приєднання робочої сили предметнений робочий час навіть руйнується. «Машина іржавіє, матеріал псується. Вони втрачають свої мінові вартості, які не зберігаються тому, що вони не входять в процес праці, не вступають в контакт з живою працею; їх вартості не зберігаються тому, що вони не зростають. Зростати вони можуть лише в тій мірі, новий робочий час може бути приєднаний до старого робочого часу лише в тій мірі, у якій відбувається перехід до дійсного процесу праці»<sup>26</sup>. Саме у суспільно-часовій природі робочої сили, як втіленні «живого», детермінованого майбутнім робочого часу, і полягає її унікальна властивість створювати кількісно більшу від своєї власної вартість. Ця її здатність виражена кількісно-математичними засобами «пояснення», виступає як містично-ірраціональна здатність капіталу до самозростання, що використовували і тепер використовують апологети капіталізму в «доведенні» природності буржуазних суспільно-економічних відносин та капіталістичної експлуатації. Насправді ж, як неспростовно довів К. Маркс, адекватне пояснення цієї «таємничої» властивості робочої сили можна дати лише з позицій матеріалістичної діалектики. Лише діалектико-матеріалістична методологія дає змогу раціонально розв'язати фундаментальні проблеми суспільного життя, в тому числі і проблеми суспільно-історичної (практичної і теоретичної) творчості.

Отже, робочий час є незвідною до астрономічного часу величиною, специфічно суспільним вираженням міри багатства. Проте, зауважує К. Маркс, мірою багатства цей час виступає лише в суспільстві, в якому саме багатство «ґрунтується на бідності»; за комунізму «мірою багатства буде аж ніяк не робочий час, а вільний час»<sup>27</sup>. Якісні перетворення у системі суспільних відносин, за К. Марксом, нерозривно пов'язані з часовими (суспільно-часовими) характеристиками.

Тварина, внаслідок специфічного характеру біологічного способу буття (пристосування до наявних умов існування), реально взаємодіє лише з дійсними характеристиками простору і теперішнім модусом часу. Можливості у їх специфічному просторовому статусі реальності і минулий та майбутній модуси часу залишаються принципово недосяжними для тваринної життєдіяльності (та це й не потрібно з огляду на пристосувальну специфіку біологічного буття). Звідси — принципово нетворчий характер біологічного відображення.

Зовсім інший характер має людське відображення. Навіть член первісного людського стада (не кажучи вже про рід) має справу зі знаряддями праці, хай дуже примітивними. А знаряддя — це минуле, що існує нині (у формі дійсного буття). Причому це минуле не «закодоване» у нервових клітинах у формі генетичної чи умовно-рефлекторної пам'яті; з ним можна щомиті вступити у практичний, творчий (а не жорстко «запрограмований» міркою біологічного виду) контакт; це об'єктивований у «тілі» знаряддя досвід, який внаслідок свого об'єктивного (окремого від суб'єкта досвіду) існування може стати предметом творчої, практично-перетворюючої дії (предметом такої дії, зауважує К. М. Маркс, людина робить свою життєдіяльність). Основна суспільна цінність знаряддя полягає не в його безпосередньо-чуттєвій тілесності, а в його цільовому призначенні. А це призначення, яке не існує у формі чуттєвих характеристик, має статус можливого (а не дійсного) існування, воно безпосередньо співвідносить знаряддя з май-

<sup>26</sup> Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 47, с. 82—83.

<sup>27</sup> Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 217.

бутнім. Уже елементарне знаряддя втілює у собі реальну, об'єктивно існуючу цілісність основних часових модусів — минулого, теперішнього і майбутнього. Отже, практика поєднує дійсність і можливість не тільки у єдину просторову, але й у єдину часову структуру.

Якщо зрозуміти це, то здатність людської свідомості до творчого відображення матеріального світу втрачає будь-яку таємничість і парадоксальність. Творче відображення є відображенням не чогось «неіснуючого», а дещо іншої (порівняно зі статусом існування дійсності) форми реальності — можливості (відносно простору), минулого і майбутнього (відносно часу). Воно має своїм об'єктивним ґрунтом реальне існування можливостей поряд з дійсністю і минулого з майбутнім поряд з теперішнім. Активно поєднуючи у своїй практичній діяльності просторові і часові аспекти дійсної і можливої форм реальності, людина виявляється єдиною у світі істотою, яка відображає не тільки дійсність, але й можливість і тому здатна безпосередньо, практично взаємодіяти з усією повнотою матеріального буття.

\* \* \*

Среди точек зрения на творческую деятельность встречаются попытки механического объединения отображающих и творческих сторон познавательного процесса. Не лишена этого недостатка и концепция «опережающего отражения», применимость которой, по мнению автора статьи, ограничивается досоциальным уровнем отражения.

Эта концепция недостаточно учитывает то обстоятельство, что на различных качественных уровнях материального бытия отражение приобретает специфическую форму.

Для животного не существует ни прошлого ни будущего в их качественной специфике относительно настоящего. Его отражение ситуативно. Только с возникновением человека реализуется тенденция к выходу отражения за пределы наличной ситуации. Основные характеристики биологического отражения у человека подчиняются качественной специфике социальной формы отражения.

Сущность человека — это совокупность общественных отношений. Общественная жизнь, согласно К. Марксу, является по существу практической, поэтому практика предстает как непосредственная форма проявления общественной формы движения материи. В ходе практической деятельности человек отражает не только наличные, но и будущие ситуации. Таким образом, именно практика обуславливает неситуативный характер человеческого отражения.

Вопросы пространственно-временной структуры общественного бытия обстоятельно рассмотрены в «Капитале» К. Маркса, «Анти-Дюринге» и «Диалектике природы» Ф. Энгельса, в «Материализме и эмпириокритицизме» и «Философских тетрадах» В. И. Ленина.

Механизм пространственно-временной ориентации человека можно уяснить, анализируя процесс изготовления орудий труда. Именно орудие аккумулирует в себе ориентацию человека на возможности практического воздействия на внешний мир. Практическая деятельность человека детерминирует существеннейшие свойства пространственно-временной характеристики творческого сознания.

## ПІЗНАВАЛЬНІ ТА ОЦІННІ АСПЕКТИ ІСТИНИ

Категорії філософського знання, виражаючи істотні характеристики його функціонування та розвитку, виконують і всі властиві йому функції. Тому вони мають не тільки методологічне, регулятивне (взагалі гносеологічне), а й світоглядне значення. Відображаючи вузлові моменти відношення мислення до буття, людини до світу, набуваючи всезагального характеру, філософські категорії безпосередньо зачіпають світоглядні питання.

Поряд з іншими категоріями важливу світоглядну роль відіграє категорія істини. Розв'язання питання про пізнаваність світу, про об'єктивну істинність знання, як показав у праці «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельс, є не чим іншим, як розв'язанням основного питання філософії, його другої сторони. А розв'язання питання про відношення мислення до буття, про матеріалістичну та ідеалістичну партійність у філософії характеризує істотні риси того чи іншого світогляду. Адже світогляд це не просто знання про світ; він завжди відбиває певний тип ставлення людини до світу, а саме — відношення людини до світу в її «граничних засадах», які визначають місце людини в світі і є орієнтирами її соціальної поведінки. Тому категорія істини, будучи центральною категорією гносеології, разом з тим виконує важливі світоглядні функції.

Думка про те, що в пізнанні існує гносеологічна і світоглядна сторона, іноді набуває гіпертрофованого вигляду, що пов'язане, на наш погляд, з відривом і протиставленням суб'єктів пізнавальної та соціальної діяльності, з відривом пізнання від соціальної діяльності взагалі. Проте пізнання не є чимось самосущим, а завжди включене в контекст людської діяльності і спілкування. Тому гносеологія і світогляд — це не дві галузі духовного життя людини, а два нерозривно пов'язані його аспекти.

Саме пізнання не є одноплановим, і тому виявлення світоглядного змісту категорії істини можливе на кількох рівнях, насамперед на рівні загальногносеологічних закономірностей і на рівні соціального пізнання, де істина набуває безпосереднього соціально-світоглядного смислу. Такий подвійний підхід до розгляду світоглядного змісту істини відображає реальну відмінність названих рівнів пізнання. На відміну від загальних закономірностей пізнавальної діяльності специфіка соціального пізнання полягає передусім у тій його особливості, що тут пізнання нерозривно пов'язане із сферою людських потреб, інтересів, цілей, мотивів та інших позагносеологічних моментів, тобто із сферою практичної «ціннісної свідомості», і його аналіз неможливий без врахування цих моментів.

Людські потреби, інтереси, цілі, мотиви виникають і функціонують у певному соціально-класовому контексті. Врахування цього контексту є визначальною умовою з'ясування специфіки світоглядних аспектів соціального пізнання. Марксизм-ленізм обґрунтовує органічну єдність науковості і партійності в пізнанні соціальних явищ. Діалектико-матеріалістична концепція співвідношення методологічних і світоглядних аспектів соціального пізнання невід'ємна від з'ясування рушійних сил

історії. «Марксизм,— писав В. І. Ленін,— бачить свій критерій у *формулюванні* і теоретичному *поясненні* боротьби суспільних класів і економічних інтересів, яка триває перед нашими очима»<sup>1</sup>. Тому марксистський світогляд є науковим поясненням дійсності і керівництвом до її революційного перетворення.

Характерною рисою буржуазної свідомості є прагнення приховати зв'язок пізнання соціальних явищ з класовими інтересами, претензія на «надідеологічність». Однак самі ці намагання є показовим виявом класової спрямованості буржуазних тлумачень специфіки соціального пізнання. У буржуазній філософії і соціології соціальне пізнання протиставляється природничонауковому, як таке, що нібито спрямоване не на розкриття закономірностей суспільно-історичного розвитку, а на фіксацію окремих фактів, які підлягають не науковому поясненню, а лише суб'єктивному «витлумаченню». Таким чином обстоюється неможливість досягнення об'єктивної істини у соціальному пізнанні і, відповідно, спотворюється специфіка істини взагалі.

Марксистсько-ленінська концепція істини органічно пов'язує аналіз пізнання у його соціальних та гносеологічних вимірах. Загальногносеологічний рівень світоглядного розуміння істини характеризується тим способом, яким у пізнанні об'єкт дається суб'єктивно, тобто формою пізнавального розкриття істини. В історії філософії можна знайти два односторонніх способи гносеологічного розуміння істини. Це лінія сенсуалізму (включаючи його найбільш розвинену форму — емпіризм), пов'язана з витлумаченням істини як чуттєвої вірогідності, та лінія раціоналізму — із розумінням істини як мисленої визначеності, сутності розуму. Лише розкриття марксистсько-ленінською філософією специфіки істини через предметно-практичну зумовленість відображення об'єктивної реальності, яке здійснюється за допомогою адекватного аналізу суб'єкт-об'єктного відношення, знімає крайність емпіризму і раціоналізму і репрезентує наукове розв'язання питання про природу істинного знання. У діалектико-матеріалістичній концепції гносеологічна природа істини постає як предметний зміст нашого пізнання, що визначається практично опосередкованим відображенням дійсності.

Справді науковим є діалектико-матеріалістичний підхід до другого рівня світоглядного розуміння істини, рівня соціального пізнання. Марксизм-ленінізм виходить з наукового способу досягнення дійсності та її світоглядного усвідомлення, що забезпечується покладенням в основу пізнання принципу практики. Практика є таким перетворенням природи, яке вписане в систему певних соціальних відносин. «У виробництві,— підкреслює К. Маркс,— люди вступають у відношення не тільки до природи. Вони не можуть виробляти, не об'єднуючись певним способом для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю. Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки в рамках цих суспільних зв'язків і відносин існує їх відношення до природи, має місце виробництво»<sup>2</sup>. Соціальні зв'язки вплетені і в процес виробництва знання, який базується на практиці. Тому дослідження категоріального ладу мислення, в тому числі і категорії істини,— це галузь дослідження відношення людини до світу, що не зводиться лише до виявлення зв'язків з природою, а відображає соціальне буття, яке в знятому вигляді зберігає і відношення «людина — природа».

Розуміння категорії практики як цілісного відношення людини до світу і в цьому плані — як способу буття людини дає змогу розв'язати

<sup>1</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 1, с. 383.

<sup>2</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 425.

питання про істину як вузловий момент пізнання. Тут пізнання виступає у своїй цілісності, включаючи в себе, на основі розкриття всіх структурних рівнів практики, аспекти і теоретико-пізнавальні, і аксеологічні. Тому визначення істини в марксизмі враховує дослідження предметів зовнішнього світу самих по собі і відношення людини до цих предметів. Інакше кажучи, під час розгляду соціального аспекту світоглядного розуміння істини виявляється важливим аналіз співвідношення пізнання й оцінки, розкриття істини як системи знання і як категорії самосвідомості. Не випадково, що ці питання набули актуального ідеологічного значення в наш час, коли різні течії буржуазної філософії намагаються абсолютизувати ті чи інші аспекти світоглядного розуміння істини.

У буржуазній філософії другої половини XIX ст. і особливо XX ст. дедалі більше втрачається цілісність філософського знання, різні його аспекти відособлюються, що й дістає своє вираження у протиставленні знання про «сущє» і знання про «належнє», істини як системи знання і як самосвідомості людського існування. У пізнанні протиставляються моменти загальнозначущо-рефлексні і особистісні. Це призвело до створення альтернативних концепцій знання і типів світосприймання — так званих епістемістської і антиепістемістської моделей пізнання.

У системі буржуазного світорозуміння, насамперед в буржуазній інтерпретації науки і філософії, загальнозначущі і особистісні моменти в інтерпретації істини протиставляються як пізнавальний і оцінний аспекти. В результаті, фактична спрямованість пізнання на об'єкт, на його адекватне відтворення відособлюється від оцінного відношення як виявлення значущості об'єкта для суб'єкта. Це і призводить до альтернативи епістемістського і антиепістемістського розуміння істини.

Таке протиставлення пізнавального та ціннісного в сучасній буржуазній філософії пов'язане з причинами соціально-історичного характеру, передусім з поворотом буржуазного суспільства до низхідної лінії свого розвитку. Буржуазна свідомість трактує суспільну реальність, яка втрачає історичну перспективу, як таку, що нібито взагалі губить свій людський зміст. Зникає історична спадкоємність, почуття історичності і наслідування. Соціальність стає альтернативою розумності, а діяльність людини перетворюється у засвоєння наперед даних алгоритмів. Утилітаристська спрямованість виробництва в буржуазному суспільстві, де саме воно «виступає як мета людини, а багатство як мета виробництва»<sup>3</sup>, виявляється тут у завершеному вигляді. У буржуазному суспільстві, де «у прямій відповідності з зростанням вартості світу речей зростає знецінення людського світу»<sup>4</sup>, пізнавальна діяльність виступає, з одного боку, як механічне одержання результатів по знеосіблених алгоритмах, а з другого — як раціонально не пізнаваний світ цінностей, світ «людського». Діяльність ученого в сучасному капіталістичному світі може здійснюватися лише у межах традиційної для буржуазного виробництва системи попиту і пропозиції, тобто в рамках корпоративного замовлення. «Розумність» буржуазного суспільства, яка передбачала гармонійний розвиток його окремого представника, звелася на шляху історичного розвитку до «раціонального» використання людини в «системі капіталістичних відносин. Із активного суб'єкта діяльності людина перетворилася в придаток розгалуженого соціального механізму»<sup>5</sup>.

<sup>3</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 476.

<sup>4</sup> Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1972, с. 521.

<sup>5</sup> Дробницкий О. Г., Кузьмина Т. А. Критика современных этических концепций. М., 1967, с. 268.

На цьому загальному фоні буржуазної системи виробництва знання і способу включення індивідуального суб'єкта діяльності в наявну систему соціальних зв'язків і культури сцієнтистська модель філософії та її розуміння істини виступають як прагнення редукції філософського знання до конкретно-наукового рівня природознавства. Істина тому розуміється в конкретно-науковому значенні — як індиферентна щодо суб'єкта. В межах сцієнтистсько-позитивістської установки мислительна діяльність ученого береться до уваги лише як методика, спосіб оперування з об'єктом, тобто як дещо допоміжне, від чого можна повністю абстрагуватися, як тільки одержаний потрібний результат. В такому розумінні процес пізнання має характер пізнання безособового і в цьому смислі загальнозначущого: його інтерсуб'єктивність полягає в байдужості до того, хто здійснює даний пізнавальний процес, тобто в байдужості до суб'єкта пізнавальної діяльності.

Прямим продовженням цієї сцієнтистсько-позитивістської установки є абсолютизація доцільності людської діяльності, коли успіх діяльності визначається лише ступенем пізнання і знання. Тут зовсім не враховується, що діяльність людини, в тому числі й пізнавальна, завжди має соціально зумовлений характер, що їй притаманне моральне і взагалі оцінне «підґрунтя». Формування мети діяльності (якщо це повнокровна людська діяльність) містить, крім пізнавальних, низку «позагносеологічних» моментів. При цьому сама суть людської діяльності не зводиться лише до доцільності.

Отже, для сцієнтизму характерне розуміння об'єктивності як повної елімінації суб'єкта з пізнавального процесу, відрив і протиставлення результату пізнавальному процесові. Тут нехтується специфіка предмета філософії, який не зводиться лише до пізнання об'єкта, а є пізнанням об'єкта в зв'язку з суб'єктом, є відношенням мислення до буття.

У антисцієнтистській моделі розуміння істини, яка знайшла своє найповніше втілення в екзистенціалізмі, вихідним проголошується нерозривність результату пізнання від процесу його одержання, але при цьому абсолютизується сам процес, момент «перебування в істині». «Екзистенціальність» істини полягає в спекулятивному переоцінюванні того моменту невідчуженості пізнавальної діяльності, який характеризує смисл пізнання не тільки через його результат, а й через спосіб одержання цього результату.

Проте переоцінювання процесуально-індивідуальних особливостей руху пізнання зводить екзистенціалістське розуміння істини до відвертого суб'єктивізму, до заперечення об'єктивної істини. Відповідно, сцієнтистське проголошення відчуження результатів пізнання від суб'єкта фактично призводить до гносеологізму чи онтологізації ідеальних сутностей як чистих у собі, тобто виявляється зворотним боком того ж суб'єктивізму.

Отже, і сцієнтистська, і антисцієнтистська концепції істини безнадійно заплутуються у дилемі об'єктивного та суб'єктивного, предметного та ціннісного аспектів розуміння істини знання. Справді наукове розв'язання цієї дилеми можливе лише на ґрунті діалектичного матеріалізму, який показує, що об'єктивність істини досягається не всупереч пізнанню, а через розкриття логіки суб'єктивних моментів пізнавального процесу за принципами відображення дійсності, тобто законами руху об'єктів в їх мисленому зображенні.

У діалектико-матеріалістичному розумінні пізнавальної діяльності, в її практичному «контексті» істина виступає не лише наприкінці руху думки, а й в самому його процесі. Діяльність людини розуміється при цьому як єдність доцільності і оцінного аспекту, бо вироблення мети

діяльності нерозривно пов'язане з певною ціннісною і взагалі соціальною позицією. Доцільність діяльності збігається зі ствердженням певної ціннісної установки, а судження факту і судження значення не є чимось відірваним одне від одного.

Практика як спосіб людського буття є єдністю всіх форм самореалізації людини і включає в себе не лише безпосередню чуттєво-матеріальну діяльність, але і практично-духовні форми освоєння дійсності. Виробництво — це такою ж мірою виробництва речей, як і «виробництво» самої людини. Уречевлена діяльність (і в матеріальному, і в духовному виробництві) є відчуженою формою предметної діяльності як творчого самоствердження людини.

Сам принцип доцільності людської діяльності не зводиться тільки до виконання зовні поставленої мети. Таку діяльність К. Маркс називав «конкретною працею», тобто діяльністю по створенню споживної вартості. Доцільність людської діяльності полягає насамперед у її універсальному характері, в здатності виражати творчу суть людини, її соціальні, смислові, моральні, естетичні та інші мірки.

В цьому універсальному характері діяльності людини коріниться цілісність світоглядної картини, єдність соціального пізнання і знання. Людська діяльність як єдиний процес виробництва речей і відтворення світу людської культури є основою єдності духовного життя людини, єдності раціональної, вольової і чуттєво-емоційної його сфер. Цій цілісності світосприймання відповідає конкретність істини.

Конкретність істини полягає, як відомо, в повноті всіх визначень предмета, у всебічному висвітленні проблеми: «*Суккупність усіх сторін явища, дійсності та їх (взаємо) відношення* — ось з чого, — писав В. І. Ленін, — складається істина»<sup>6</sup>. Ця гносеологічна вимога до істини на рівні соціального пізнання знаходить своє втілення у вимозі єдності знання про суще і знання про належне, в єдності раціональної дискурсивності і «позагносеологічних» смислових і оцінно-мотиваційних регуляторів мислення і соціальної діяльності. «Саме тому, що практика (яка розуміється як соціально-історичний процес діяльності людини, а не як окремий її акт, що фіксується буденною свідомістю) відтворює і освоює предмет у всьому багатстві його змісту, вона містить в собі можливість об'єктивного знання предмета»<sup>7</sup>.

Об'єктивація знання в процесі матеріально-перетворюючої діяльності людини і розкриває зміст діалектико-матеріалістичного розуміння істини як результату розв'язання суперечності суб'єкта і об'єкта пізнання в суспільно-історичному «контексті» духовно-практичного освоєння світу.

В. І. Ленін відзначає як позитивний момент те місце з «Малої логіки», де у Гегеля накреслюється підхід до об'єднання суб'єктивності і об'єктивності: «Дуже хороший § 225 Енциклопедії, де «*пізнання*» («теоретичне») і «воля», «практична діяльність» показані як дві сторони, два методи, два засоби знищення «односторонності» суб'єктивності і об'єктивності»<sup>8</sup>.

Врахування практично-діяльнісного процесу «знищення» односторонності суб'єктивного і об'єктивного підходу дає реальну підставу для усунення антиномії сцієнтизму і антисцієнтизму, інтерпретацій істини як «пояснення» і як «розуміння».

<sup>6</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 165.

<sup>7</sup> Дробницький О. Г. Человек, его отношение к окружающему миру и проблема ценности. — В кн.: Человек в социалистическом и буржуазном обществе. Симпозиум (доклады и сообщения). М., 1966, с. 18.

<sup>8</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 176.

З погляду марксистсько-ленінської філософії «...вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини: і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»<sup>9</sup>. А це означає, що істина, не втрачаючи своєї об'єктивності, входить в людський світ і як феномен пізнання і як факт суспільно-історичного освоєння дійсності.

На відміну від односторонніх інтерпретацій істини в буржуазній філософії, які зводяться або до аналізу мови, як у позитивізмі, або до індивідуальної самосвідомості, як в екзистенціалізмі, істина в марксистсько-ленінізмі характеризується як ідея, тобто теоретична передпосилка практики, яка в свою чергу дозволяє перетворити цю ідею в об'єктивність. Це один з важливих моментів розкриття істини в єдності її гносеологічних і соціально-історичних параметрів.

У процесі пізнання мислення намагається злитися за змістом з об'єктивністю. Це прагнення є внутрішньо суперечливим: з одного боку, думка відображає об'єкт неповно, з другого — означає значно більше від того, що наявне в самому об'єкті на даному рівні його розвитку, і насамперед те, що має бути. Ця суперечність розв'язується через становлення істини як ідеї. «Ідея,— пише П. В. Копнін,— не збігається повністю з об'єктом не лише тому, що вона неповно відображає, але вона містить в собі і як мету ідеальний образ нового об'єкта, якого ще немає в дійсності (в попередньому об'єкті закладена лише його реальна можливість). Ось ця суперечність між ідеєю і об'єктом, що існує в рамках певної єдності між ними, є теоретичною передумовою для практичного перетворення об'єкта, вона нібито встановлює різницю між сущим об'єктом і належним і спрямовує на реалізацію належного»<sup>10</sup>. Тому розкриття істини як ідеї не розриває, а поєднує її пізнання з ціннісним відношенням.

Розв'язання суперечності пізнання і оцінки досягається насамперед завдяки усвідомленню практичної природи пізнання, зв'язку пізнання істини через практику з потребами і інтересами людей. Як писав радянський дослідник проблем соціології мислення К. Р. Мегрелідзе, «ідеї і уявлення, оскільки вони виникли і існують у свідомості людей, виражаючи певні інтереси, прагнуть ...вийти з свого уявного існування і перейти в діло: намагаються перебудувати речі за своїм прообразом і знайти в них реальне існування в плоті»<sup>11</sup>. Це «прагнення» ідеї до самоздійснення впливає із нерозривності у ній моментів теоретичного і практичного, пізнання і потреб людини, її ідеалів та інтересів.

В цьому зв'язку ленінська думка про введення життя в логіку<sup>12</sup> набуває ширшого, ніж вузькогносеологічне, звучання, охоплюючи не лише методологічну, але й світоглядну сторону філософського знання. Адже, щоб виконувати свою світоглядну функцію, філософії слід переводити знання і ідеали у внутрішнє надбання людини. При цьому інтерпретація істини як форми ідеї означає не лише вимогу її об'єктивної реалізації через практику, а й передбачає перетворення ідеї в спосіб світобачення. Згідно з цим В. І. Ленін і підкреслював, що «ідея є *пізнання* і прагнення (хотіння) [людини]»<sup>13</sup>.

Отже, проблема істини в її зв'язку з різними рівнями практики і світосприймання переростає в проблему залучення людини до всієї си-

<sup>9</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

<sup>10</sup> Копнін П. В. Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969, с. 454.

<sup>11</sup> Мегрелідзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. Тбилиси, 1973, с. 406.

<sup>12</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 170.

<sup>13</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 164.

стеми культури, цілісного формування її свідомості. Бо свідомість людини включає і теоретичні принципи, і історично вироблені ціннісні установки, — вона виступає як єдність теоретичної та практичної свідомості. А внутрішня культура людини полягає у всебічному її залученні до творчого надбання людства, формуванні наукового світогляду.

Специфіка світогляду, як зауважив В. І. Шинкарук, полягає в тому, що «він є формою суспільної самосвідомості людини, і, по-друге, в тому, що він є способом духовно-практичного освоєння світу»<sup>14</sup>. Світоглядні принципи є не лише теоретичними положеннями, але і формою орієнтації людини в світі, принципами її соціальної діяльності. Тому питання перетворення знання в переконання, як і вся проблема залучення людини до світу культури, розв'язується через всебічне розширення сфери практичної участі людини у суспільно-історичному процесі, коли індивід стає активним суб'єктом історії. Це досягається насамперед в ході зміни самої основи людського буття, самого способу людського існування, в ході перетворення праці в творчу діяльність. Соціальні умови такого перетворення праці і формування наукового світогляду усіх трудящих мас є відмітною рисою суспільства зрілого соціалізму.

Отже, розуміння істини в марксизмі-ленінізмі принципово орієнтоване на предметну діяльність, практику, через яку істина стає не лише знанням, а й переконанням, теоретичною передумовою активної дії. Зразок такої єдності — комуністичний світогляд, який, будучи істинним відображенням дійсності, формує сам спосіб відношення людини до світу і тому може бути засвоєним людиною лише за умов її залучення до всього багатства форм людської діяльності і культури.

\* \* \*

Категория истины, в отличие от ряда других центральных категорий философии, примечательна тем, что характеризует специфику гносеологических отношений в системе духовно-практического освоения мира. В связи с этим важное значение приобретает анализ ее мировоззренческих аспектов. Мировоззренческий смысл истины можно выявить и на уровне общегносеологических закономерностей и на уровне социального познания. Социально-мировоззренческий смысл истины раскрывается при исследовании взаимоотношения познавательных и оценочных аспектов практики и мировосприятия. Исследование этих аспектов существенно для разоблачения современной буржуазной философии, в которой познавательные и оценочные моменты разрываются и метафизически противопоставляются в виде односторонних сциентистских и аксиологических концепций.

При раскрытии истины как идеи она выступает в виде категории, то есть как средство подведения определенного содержания под форму всеобщего. Такое понимание истины, опосредуя противоположность познания и оценки, дает возможность вскрыть социально-мировоззренческий смысл этой категории.

<sup>14</sup> Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 62.

## ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕВОЛЮЦІЇ ІДЕОЛОГІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ДЕМОКРАТИЗМУ

На сучасному етапі розвитку світового революційного процесу важливе місце посідають проблеми класової суті революційної демократії і об'єктивних тенденцій її дальшого розвитку.

Революційно-демократичний рух та його ідеологія мають довготривалу історію, в якій радянські дослідники виділяють три основні етапи<sup>1-2</sup>. На цих етапах розвитку революційної демократії змінювались її соціальна база, соціальні функції і завдання, зазнавали певних модифікацій ті чи інші її соціальні концепції.

На сьогодні в країнах, що розвиваються, теж діють значні революційно-демократичні сили.

З огляду на це наукове з'ясування перспективних ліній в розвитку революційно-демократичної ідеології набуває значення в розробці деяких аспектів стратегії і тактики робітничих і комуністичних партій, які сприяють підходу непролетарських мас до соціалістичної революції. При цьому важливим є й врахування історичного досвіду розвитку утопічно-соціалістичних систем у революційно-демократичній ідеології минулого, який може бути осмислений сьогодні з метою зміцнення союзу комуністів з революційно-демократичними силами сучасності.

Успішне розв'язання згаданої проблеми можливе тільки на основі марксистсько-ленінської методології, на ґрунті багатой скарбниці методологічних принципів ленінської ідейної спадщини. «Для марксистів-ленінців, для всіх дійсних революціонерів ленінізм — це методологія революційного мислення і революційної дії»<sup>3</sup>.

Ленінські методологічні принципи (принцип партійності, історизму, відображення, діалектичної єдності національного й інтернаціонального, єдності логічного та історичного та ін.) дозволяють глибоко осмислити соціально-економічну природу, сутність, історичне місце і значення революційно-демократичної ідеології та утопічного соціалізму, їх раціональні сторони та історичну обмеженість, соціальну функцію і перспективу розвитку, з'ясувати вплив марксизму-ленінізму на цю ідеологію, діалектику суперечливого процесу розвитку соціалізму від утопії до науки за умов існування марксизму і світового робітничого і комуністичного руху.

Без використання в органічній єдності марксистсько-ленінського принципу класово-партійного та конкретно-історичного підходу не може бути й мови про науковий розгляд такого складного суспільного явища, як революційно-демократична ідеологія, зв'язана з донауковим соціалізмом. В історії соціалістичних учень, як і в інших галузях суспільство-

<sup>1-2</sup> Див. про це докладніше: Шинкарук В. И., Пашкова А. А., Ассонова Н. Т. К вопросу о марксистском освещении истории революционно-демократической идеологии. — «Вопросы философии», 1955, № 4, с. 126—134; Рутько М. П. Проблема периодизации истории революционно-демократического движения в России та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини. — «Український історичний журнал», 1970, № 2, с. 39—50; Веремеєва О. В. І. Ленін про ідеологію революційного демократизму. (Ленінські методологічні принципи аналізу ідеології революційного демократизму). Львів, 1971, с. 56—62.

<sup>3</sup> До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 5.

знавства,<sup>4</sup> «важливо, — як підкреслено у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХV з'їзду партії, — щоб послідовно додержувались принципи партійності в науці...»<sup>4</sup>.

Радянські історики і філософи провадять велику роботу у справі дослідження проблеми «Марксизм і революційно-демократична ідеологія». Проте ще й нині тут є багато питань, які потребують більш глибоких досліджень. Інколи між радянськими дослідниками згаданої проблеми виникають дискусії, в окремих працях трапляються й серйозні хиби\*.

Дослідження в галузі історії революційно-демократичної ідеології та соціалістичних учень минулого дають плідні наслідки тільки на основі марксистсько-ленінського принципу історизму, який, за характеристикою В. І. Леніна, полягає у тому, щоб «...дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»<sup>5</sup>.

У цій статті зосереджена головна увага тільки на другому етапі в розвитку революційно-демократичної ідеології, який хронологічно збігається в Росії, в тому числі й на Україні, з другим періодом визвольного руху. Саме в цей період, в період переходу від феодалізму до капіталізму, тобто в різночинський період визвольного руху, особливо до появи пролетаріату і сприйняття ним марксизму, революційно-демократична ідеологія з соціалістичною орієнтацією відіграла позитивну роль у виконанні складного соціального завдання у боротьбі проти царизму та ліквідації залишків кріпосництва.

До виникнення першої російської марксистської групи «Визволення праці» (1883 р.), заснованої Г. В. Плехановим, російський селянський утопічний соціалізм О. І. Герцена — М. Г. Чернишевського та їх послідовників у Росії, в тому числі й на Україні, виступав як вищий ступінь у розвитку донаукового соціалізму, готуючи ґрунт для переходу на позиції наукового соціалізму.

Йдеться про ті кола революційної демократії Росії, зокрема й України, які розвивали селянський утопічний соціалізм О. І. Герцена — М. Г. Чернишевського без так званого народницького додатку 70-х—80-х років ХІХ ст.<sup>6</sup>, трансформуючи його в перехідні, мішані «погляди між дрібнобуржуазним і пролетарським соціалізмом»<sup>7</sup>.

Принцип класового підходу до оцінки соціального змісту тих чи тих визвольних рухів вимагає залічувати до революційної демократії лише тих представників цих рухів, які послідовно виражають корінні інтереси трудових селянських та інших непростарських мас в їх боротьбі за визволення, проти експлуатації. В. І. Ленін підкреслює, що справжню революційну демократію становлять лише ті соціальні прошарки, групи і особи, які спроможні «іти до кінця з революційним селянством»<sup>8</sup>.

На другому етапі визвольної боротьби в Росії, в період нероздільності демократизму і соціалізму, революційний демократизм і соціалізм,

<sup>4</sup> Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 82.

\* Шкода, що в монографії автора цих рядків («Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років ХІХ ст.», К., 1974) теж недостатньо чітко реалізовані марксистсько-ленінські методологічні вимоги не тільки при характеристиці світогляду М. П. Драгоманова, а й під час розгляду проблеми «Марксизм і революційна демократія», на що справедливо вказала українська радянська філософська критика (див.: «Філософська думка», 1974, № 6, с. 114—118).

<sup>5</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 63.

<sup>6</sup> Див.: Смирнов А. За строгу науку, достовірність і историческую правду. — «Коммунист», 1972, № 16, с. 116.

<sup>7</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 35.

<sup>8</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 13, с. 93.

як говорить В. І. Ленін, «зливалися в одно нерозривне, неподільне ціле»<sup>9</sup>.

В умовах виникнення і існування марксизму революційні демократи, ідеологія яких містить у собі соціалістичну орієнтацію, ідуть на союз з робітничим рухом і здатні до засвоєння окремих положень наукового соціалізму. Утопічний соціалізм революційної демократії є одним із прогресивних різновидів допролетарського соціалізму, який, відтворюючи прагнення трудового селянства до союзу з робітничим класом і пролетарським рухом, здатний як на засвоєння окремих ідей наукового соціалізму, так і на боротьбу проти ідейних течій дрібнобуржуазного утопічного соціалізму — прудонізму, анархізму, народництва та ін. Водночас за певних історичних умов і він може теж протистояти марксистській науковій ідеології.

Предметом розгляду цієї статті є прогресивний етап еволюції ідеології революційної демократії, який становить вищий ступінь у розвитку донаукового соціалізму як системи поглядів селянської демократії. Яке його співвідношення з марксистським науковим соціалізмом? В чому помітний щонайбільший вплив марксизму на теорії утопічного соціалізму революційної демократії?

Одну з характерних рис допролетарського соціалізму революційної демократії розглядуваного періоду становить те, що йому було властиве ототожнення демократичного і соціалістичного завдань, демократичного і соціалістичного змісту руху. Це було зумовлено значною мірою нерозумінням якісної різниці між історичною роллю селянства та історичною місією пролетаріату, між селянським (донауковим) та пролетарським (науковим) соціалізмом.

Відзначене, наприклад, можна простежити на викладі теоретичних засад і практичних програм діячів Російської секції I Інтернаціоналу, а також революційних демократів України другої половини XIX ст., які організаційно не входили до народницьких груп та партій. Члени Російської секції I Інтернаціоналу, працюючи в безпосередньому контакті з основоположниками наукового, пролетарського соціалізму, визнавали марксизм єдиною науковою теорією соціалізму і розробили програму, хоч і утопічну, але багато в чому теоретично близьку до вихідних начал і принципів I Інтернаціоналу.<sup>10</sup> Але оскільки в Росії 70-х років XIX ст. ще не існувало реальних умов для застосування марксизму, то діячі Російської секції I Інтернаціоналу вважали носієм історичної місії в нашій країні селянство. В цьому й виявилась яскраво їх нездатність усвідомити суть марксизму як ідеології пролетаріату, зумовлена недостатнім розумінням законів класової боротьби. «Саме нерозуміння класової боротьби,— підкреслював В. І. Ленін,— робить [людину] *утопістом*».<sup>11</sup>

Це ленінське положення стосується і українських соціалістів з революційно-демократичного табору другої половини XIX ст. На Україні, як і загалом у Росії, в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. ще не було історичних умов для широкого застосування теорії пролетарського соціалізму. Це і призвело українських соціалістів у той період до механічного перенесення історичної місії пролетаріату на всі трудові прошарки народу — не тільки на фабричних робітників, а й на трудове селянство та інтелігенцію, яка захищала інтереси народу в боротьбі з експлуата-

<sup>9</sup> Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. I, с. 260.

<sup>10</sup> Див. про це докладніше: Волк С. С. К. Маркс и русские общественные деятели. Л., 1969, с. 116; Пантин И. К. Социалистическая мысль в России: переход от утопии к науке. М., 1974, с. 258.

<sup>11</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. I, с. 299.

торами. На цю обставину деякі дослідники не звертають належної уваги, а саме вона й дає можливість чітко зрозуміти сутність революційно-демократичного підходу до використання марксизму як у критиці капіталізму, так і в теоретичному обґрунтуванні неминучої його заміни соціалізмом. Наприклад, І. Франко дуже широко витлумачує поняття «робітник». «Декілька-морговий селянин,— пише він,— і дрібний ремісничий майстер, це також робітники, це — пролетаріат»<sup>12</sup>. Щось подібне знаходимо і у С. Подолинського. «Під робочими,— пише він,— ми розуміємо не тільки фабричних чи взагалі міських робочих, але також і сільських і частково все селянство, бо і воно, хоч і не так безпосередньо, але повністю підкорено капіталістичному способу виробництва»<sup>13</sup>.

Віддаючи данину народницькій утопії, згідно з якою селянство може бути носієм соціалістичного перевороту, революційні демократи України чітко не бачать історичної місії пролетаріату як особливого класу, як керівної сили революційної боротьби за соціалізм.

Як відомо, революційні демократи, ідеологія яких пов'язана з донауковим соціалізмом, виступають проти соціальної нерівності, експлуатації й експлуатарських класів, за знищення феодальної і буржуазної форм власності і впровадження в суспільне життя колективної форми власності (у різних варіантах). Це становить теж одну з важливих рис революційно-демократичної ідеології розглядуваної доби. Підкреслимо, що саме допролетарський соціалізм революційної демократії у цей час чітко вказує на обмеженість вимог лише політичної рівності і розвиває принцип громадянської рівності до вимоги соціальної рівності, передусім щодо власності. Тому першочерговим завданням стає тут заклик до соціальної революції.

Проте і в цьому випадку для ідеологів революційної демократії характерною є ідеалізація не пролетарських форм колективізму, а селянських, абсолютизація їх. Звідси й випливає те, що на відміну від наукового, пролетарського соціалізму донауковий, утопічний соціалізм революційної демократії ще не спроможний чітко розрізняти поняття «суспільна», «загальнонародна» і «колективна» форми власності, спинаючись переважно на кооперативно-артільний, общинний, формах власності, вважаючи їх найдосконалішими формами соціалістичної організації праці. Отже, він виявляється нездатним звільнитись від рис дрібнобуржуазної зрівнялівки тощо.

Важливу прогресивну рису допролетарського соціалізму революційної демократії становить так звана конструктивна критика капіталізму, яка пов'язана з критикою капіталістичної форми власності і експлуатації. Особливість революційно-демократичної критики капіталізму полягає в тому, що вона доходить до критики економічних основ капіталізму. Деякі радянські дослідники схильні вбачати в цьому чи не найголовнішу рису відмінності донаукового соціалізму революційної демократії від інших його різновидів. Але ж, як відомо, капіталізм піддають критиці всі форми і різновиди утопічного соціалізму. Це і є чи не найголовнішим критерієм відмінності утопічного соціалізму від інших, більш ранніх форм соціальних утопій<sup>14</sup>.

Слід мати на увазі, що сама критика капіталізму в різноманітних системах утопічного соціалізму зазнає складної еволюції у зв'язку з розвитком капіталізму, опозиційних рухів і прогресом соціального знання взагалі.

<sup>12</sup> Франко І. Твори в 20-и томах, т. 19, с. 231.

<sup>13</sup> Подолинский С. А. Очерки развития Международной Ассоциации рабочих.— «Вперед!», т. 1, 1873, с. 119.

<sup>14</sup> Див.: Володин А. И. О понятии «утопический социализм».— В кн.: История общественной мысли. Современные проблемы. М., 1972, с. 463.

Значні зміни відбуваються і в теоретичній основі цієї критики. Як свідчать факти історії, еволюція тут йде від «романтично-сентиментальної» до антропологічно-філософської і кінець кінцем до філософсько-економічної критики.

Безперечно, й «економічна» критика капіталізму може бути антинауковою, не відповідати об'єктивним законам економічного прогресу суспільства. У праці «До характеристики економічного романтизму» В. І. Ленін відзначав, що економічні романтики, ідеалізуючи застарілу цехову організацію промисловості і патріархальне сільське господарство, прагнуть критикувати капіталізм «з точки зору того ладу, який капіталізмом руйнується»<sup>15</sup>. Цим зумовлювалися їхні заклики «затримати», «обмежити», «регламентувати» розвиток капіталізму (Сісмонді), знищити його «погані» і залишити «гарні» сторони (П. Прудон), обійти, проминути капіталізм (російські революційні народники) тощо. Економічна критика капіталізму з позицій патріархального укладу докапіталістичних формацій — утопічна і реакційна.

Навіть утопічний соціалізм у його класичній формі (Сен-Сімон, Фур'є, Оуен), за влучною характеристикою В. І. Леніна, «не вмів ні роз'яснити суть найманого рабства при капіталізмі, ні відкрити закони його розвитку, ні знайти ту суспільну силу, яка здатна стати творцем нового суспільства»<sup>16</sup>.

Одну з особливостей критики капіталізму революційною демократією становить те, що вона починає пов'язувати її з конкретним дослідженням дійсності, з конкретними політекономічними дослідженнями. Революційно-демократична конструктивна критика капіталізму прагне довести його історично минулий характер, спираючись уже на конкретнішу соціально-філософську та економічну аргументацію. В ній загальнофілософська аргументація історичного детермінізму, еволюції суспільства по шляху прогресу тощо набуває додаткових важливих характеристик, запозичених у галузі політико-економічних досліджень. Наприклад, уже російські революційні демократи середини XIX ст., зокрема М. Г. Чернишевський, прагнуть до економічного обґрунтування неминучості загибелі капіталізму і переходу суспільства до соціалізму. Загальновідомо, що М. Г. Чернишевський виступає не тільки як глибокий критик капіталізму, а й як геніальний критик апологетичної політичної економії «з позицій соціалізму»<sup>17</sup>. З М. Г. Чернишевського фактично починається в Росії плідний синтез соціалізму і політичної економії<sup>18</sup> на основі революційного демократизму, ідеї селянської революції; цей синтез, зрозуміло, не міг бути завершеним у вузьких рамках донаукового селянського соціалізму.

Проте за умов поширення марксизму донауковий соціалізм революційно-демократичного характеру виявляється спроможним, під благотворним впливом економічного вчення К. Маркса, безсмертних ідей його праці «Капітал», збагатити свою критику капіталізму і значною мірою подолати охарактеризовану в ленінських словах негативну рису класичного утопічного соціалізму. Наприклад, видатні діячі Російської секції I Інтернаціоналу Г. Лопатін, М. Утін та інші вже в 70-х роках XIX ст. стали на шлях теоретичного засвоєння марксистської критики капіталізму з роз'ясненням сутності його найманого рабства, вони взяли

<sup>15</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 153.

<sup>16</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 45.

<sup>17</sup> Див. про це докладніше в кн.: Пантін І. К. Социалистическая мысль в России: переход от утопии к науке. М., 1973, с. 36.

<sup>18</sup> Див.: Володин А. И. Гегель и русская социалистическая мысль XIX века. М., 1973, с. 197, 200—202.

на своє теоретичне озброєння відкриті К. Марксом економічні закони розвитку капіталізму й стосовно країн Західної Європи визнали, що творцем нового суспільства є пролетаріат. Ним було здійснено одну з перших спроб в історії визвольного руху в Росії зблизити російську селянську демократію з західноєвропейським, включаючи й марксистський, робітничим соціалізмом. Діячі Російської секції прагнули фактично з'єднати російський демократичний рух з науковим соціалізмом К. Маркса<sup>19</sup>.

Щось подібне спостерігається і в розвитку утопічного соціалізму на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. С. Подолинський, І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик та інші соціалісти здійснюють спробу використати ідеї «Капіталу» К. Маркса для критики капіталізму і обґрунтування необхідності його заміни соціалізмом. Розкриваючи механізм капіталістичної експлуатації, вони вже послуговуються теорією додаткової вартості К. Маркса. Так, І. Франко підкреслює, що «славний німецький соціаліст Карл Маркс яскраво довів, що саме з «...додаткових вартостей, відірваних від робітників, виникли всі капітали»<sup>20</sup>. С. Подолинський, посилаючись на «Капітал» К. Маркса, теж обстоює тезу про те, що всі багатства капіталістів породжує робоча сила, створена нею додаткова вартість. «Кожний, хто наймає хоч одного робітника, — пише він, — робить це для того, щоб скористатися частиною його праці, здобути для себе з його додаткової праці додаткову вартість»<sup>21</sup>. Розкриваючи сутність капіталістичного рабства, М. Павлик робить посилання на теорію додаткової вартості. «Відомо і те, — відзначає він, — що письменник соціалістичний Маркс в дослідженні своєму «Das Kapital» з'ясував, що багатства капіталістів походять із вливків заробітку, власне з недоплаченої зарплатні робочих класів, або, висловлюючись фігурально, із сліз і крові тих класів. Так і я переконаний, і се факт»<sup>22</sup>.

Знайомство з економічним вченням К. Маркса і спроби використання його ідей для обґрунтування неминучої загибелі капіталізму і законмірної заміни його соціалізмом становить чи не найбільшу теоретичну заслугу згаданих українських соціалістів 70-х — початку 80-х років XIX ст. Саме завдяки цьому вони сказали нове слово не тільки в історії економічної, а й соціологічної та соціалістичної думки на Україні. Цим вони продовжили лінію М. Г. Чернишевського, спрямовану на економічне обґрунтування соціалізму, і зробили важливий крок в напрямі посилення матеріалістичної тенденції в домарксистській соціології.

Кажучи інколи про визначальну роль виробництва в житті суспільства, розкриваючи механізм капіталістичної експлуатації за допомогою теорії додаткової вартості К. Маркса, революційні демократи України І. Франко, С. Подолинський та інші близько підходять до матеріалістичного розуміння історії, але історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія об'єктивних законів історичного розвитку не був ними освоєний, через що загалом вони залишились на позиціях соціального утопізму.

Революційні демократи України 70-х — початку 80-х років XIX ст., незважаючи на те, що вони симпатизували науковому соціалізму К. Маркса і прагнули до використання окремих ідей марксизму, від цього ще не перестають бути соціальними утопістами, а тому й ідеалістами в розумінні історії. Суб'єктивно вони вважали себе представниками на-

<sup>19</sup> Див.: Волк С. С. К. Маркс и русские общественные деятели. Л., 1969, с. 116, та ін.

<sup>20</sup> Франко Іван. Твори в двадцяти томах, т. 19, с. 8.

<sup>21</sup> Подолинський С. А. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880, с. 44.

<sup>22</sup> Павлик М. Оповідання. Чернівці, 1909, с. 44.

укового, а не утопічного соціалізму, відмежовуючись від реформістського утопізму Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, об'єктивно ж залишались представниками трансформованого російського селянського соціалізму. Ще К. Маркс у праці «18 брюмера Луї Бонапарта» писав: «І подібно до того, як в повсякденному житті відрізняють те, що людина думає й говорить про себе, від того, що вона є і що вона робить в дійсності, так тим більш в історичних битвах слід відрізняти фрази й ілюзії партій від їх дійсної природи, їх дійсних інтересів, їх уявлення про себе, від їх реальної суті»<sup>23</sup>.

Річ у тім, що українські соціалісти 70-х років XIX ст. так само, як і російські революційні групи позанародницької селянської демократії, давали свою революційно-демократичну інтерпретацію «Капіталу» К. Маркса<sup>24</sup>. Теоретичне засвоєння революційними демократами окремих ідей марксизму ще не змінює суті їх революційно-демократичної ідеології, не ліквідує утопізму їх соціалістичних теорій.

За будь-яких обставин (як у минулому, так і в сучасності) революційні демократи по-своєму розуміють та інтерпретують марксизм, трансформують ті чи інші його ідеї у своїх практичних програмах через призму інтересів певного класу, а саме селянства. Це особливо наочно виявляється в практичній програмі революційних демократів, де запозичені з марксизму окремі ідеї і положення деформуються відповідно до класових цілей і інтересів саме революційної демократії.

Донауковий соціалізм С. Подолинського, І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького та інших українських революційних демократів уже в 70-х — на початку 80-х років XIX ст., завдяки благодійному впливу ідей марксизму, помітно відрізнявся своєю теоретичною формою від утопічного соціалізму в його класичному вигляді. Теоретично він уже становить вищий щабель розвитку утопічного соціалізму, але водночас втрачає певну цілісність, перетворюючись на строкату суміш утопічних і наукових ідей, ті «найнеймовірніші й найхимерніші сполучення ідей», про які говорив Ф. Енгельс<sup>25</sup>. Тому в теоретичному аспекті до нього й можна застосувати вислів В. І. Леніна, що це фактично — «проміжні, мішані, еклектичні погляди між дрібнобуржуазним і пролетарським соціалізмом»<sup>26</sup>.

Для деяких дослідників все це і є «підставою» для розгляду донаукового соціалізму цього періоду лише в одному — єдиному ракурсі — історичної обмеженості. Але в цьому теж прихований елемент вузькості, односторонності.

Зрозуміло, що дослідник-марксист історії утопічно-соціалістичних учень повинен насамперед чітко зафіксувати якісну відмінність наукового, пролетарського соціалізму від допролетарського соціалізму революційних демократів. Наприклад, в ідейній боротьбі революційних народників і перших марксистів Росії, що розгорнулася у 80-х — на початку 90-х років XIX ст., найголовнішим завданням справжніх революціонерів було доведення ненауковості, теоретичної і політичної хибності, помилковості концепцій народників порівняно з марксизмом. Усвідомлення цього становило цілу епоху в розвитку соціалізму в Росії. Але водночас треба було побачити і нерозривний зв'язок народницького соціалізму з демократизмом, а останній мав глибоке коріння в умовах розгортання селянської революції в Росії.

<sup>23</sup> Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 137.

<sup>24</sup> Про різноманітність «моделей» трактування «Капіталу» К. Маркса в Росії в другій половині XIX ст. див.: Пустарнаков В. Ф. «Капітал» К. Маркса и философская мысль в России. М., 1974.

<sup>25</sup> Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 330.

<sup>26</sup> Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 12, с. 35.

К. Маркс і В. І. Ленін ніколи не обмежувалися простим протиставленням доктрин селянського соціалізму сучасному науковому соціалізму. Вони розкривали утопізм селянського соціалізму і водночас бачили в ньому пошук демократичної альтернативи ліберально-буржуазному розвитку Росії.

Взагалі, слід особливо підкреслити, що коли назрівають об'єктивні передумови для поширення марксизму, наукового пролетарського соціалізму, в історії тієї чи іншої країни спостерігаються суперечливі процеси в розвитку революційно-демократичної ідеології, пов'язаної з утопічним соціалізмом.

Збагачення утопічно-соціалістичних доктрин деякими ідеями марксизму сприяє, з одного боку, зростанню елементів науковості в системі цих доктрин, наближенню їх до революційної практики, відштовхуючись від чого стає можливим перехід революціонерів на позиції нового класу і пролетарської ідеології, а, з другого — під натиском революційної практики чітко виявляються властиві утопічному соціалізму консервативні або й реакційні тенденції до виродження цієї теорії у «вульгарний міщанський радикалізм». Розвиток внутрішніх суперечностей в системі утопічного соціалізму в ході революційної практики приводить до виявлення її невідповідності дійсності тоді, коли сама дійсність зазнає істотної зміни. Невідповідність російського селянського соціалізму науковій теорії і російській дійсності було виявлено через розвиток в Росії капіталізму і суперечностей, характерних цьому періодові. Неспроможність селянського соціалізму впоратися з цими суперечностями і стала поштовхом до критичного перегляду вихідних положень концепції<sup>27</sup>.

Отже, коли йдеться про еволюцію революційних демократів і трансформацію селянського утопічного соціалізму, то мається на увазі не лише збагачення, зростання наукових рис в їх соціалістичних поглядах, які впритул підводять революційних демократів до наукової ідеології, до марксизму. Йдеться водночас і про усвідомлення в ході цієї еволюції всіх суперечностей, хиб і утопізму революційно-демократичної ідеології, що наочно виявляється в нових історичних умовах, на новому, пролетарському етапі визвольної боротьби. В цьому — позитивність негативного історичного досвіду. В цьому — діалектика розвитку прогресивного суспільного руху на його критичних перехідних рубежах.

Критичного моменту своєї еволюції російський селянський соціалізм досягає на пролетарському етапі визвольного руху. Врахування цього в історії кожної країни винятково важливе, бо починаючи зі згаданого періоду посилюється не тільки прогресивна, але й регресивна еволюція революційно-демократичної ідеології та утопічного соціалізму. В. І. Ленін пов'язує розкол старого селянського соціалізму в Росії з розкладом (під впливом розвитку капіталізму на селі) селянства на протилежні соціальні групи — сільську буржуазію (куркульство) і сільський пролетаріат (безземельне, бідніше селянство). У цей період, підкреслював В. І. Ленін, «розколовся і старий російський селянський соціалізм, поступившись місцем, з одного боку, робітничому соціалізмові; з другого, — виродившись у вульгарний міщанський радикалізм»<sup>28-30</sup>.

З початком розвинутого пролетарського руху в царській Росії, з поєднанням його з науковою ідеологією — марксизмом відбувається зміна історичного місця і ролі революційно-демократичної ідеології. Вона

<sup>27</sup> Див.: Пантин И. К. Социалистическая мысль в России: переход от утопии к науке, с. 36.

<sup>28-30</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 1, с. 253.

втрачає своє значення провідної прогресивної ідеології в країні. Її позитивна роль виявляється з цього часу в здатності виступати союзником марксистських пролетарських сил в боротьбі проти залишків старого ладу, в критиці цього ладу, а також у створенні можливостей для остаточного переходу представників революційної демократії на позиції марксизму.

Розвиток соціалістичної думки в рамках революційно-демократичної ідеології на пролетарському етапі визвольної боротьби в тій чи тій країні не становить його тупикової, регресивної лінії лише тоді, коли революційна демократія йде на союз з пролетаріатом, на союз з комуністичними та робітничими партіями, приймаючи всю їх демократичну програму. Тупикова, реакційна лінія в еволюції селянського утопічного соціалізму виникає тоді, коли революційна демократія стає на шлях змови з національною буржуазією, зраджуючи корінні інтереси революційного селянства (у Росії — лінія есерів), відмовляючись на ділі від соціалістичної орієнтації. Ця реакційна лінія в еволюції селянського соціалізму є відображенням двоїстої «природи» селянина (власника і трударя). Як тільки в таборі революційної демократії спостерігається перехід від захисту і вираження інтересів трудового революційного селянства до вираження і захисту класових інтересів дрібнобуржуазного селянства, що живе як дрібний власник чужим коштом (за рахунок експлуатації селянина-бідняка), виникає регресивна еволюція (трансформація) селянського утопічного соціалізму. У цьому випадку утопічний селянський соціалізм повністю перетворюється в порожню фразеологію, вироджується у вульгарний міщанський радикалізм.

Отже, не може бути ніякої мови про можливість переростання ідеології революційного селянства в пролетарську ідеологію. Не може бути також і мови про відсутність якісної, принципової межі між донауковим і науковим соціалізмом. У нашій історико-філософській літературі загальноприйнято говорити про еволюцію найпередовіших революційних демократів у напрямі до марксизму. Але це зовсім не означає, що революційно-демократична ідеологія сама по собі на основі кількісних змін (елементів науковості), які відбуваються в ході її еволюції, приходять до самозаперечення (якісні зміни), чи до переростання в ідеологію наукову, пролетарську. Внутрішні зміни тільки готують теоретичну основу для переходу носіїв цієї ідеології на нові класові позиції. Ці зміни спричиняють до загострення і виявлення внутрішніх суперечностей всієї системи революційно-демократичної ідеології.

Найпередовіші представники революційно-демократичної ідеології прагнуть на певному етапі до відображення інтересів не тільки революційного селянства, а й передпролетаріату, міських фабричних робітників, які ще не дозріли як самостійна політична сила, як клас, керований соціал-демократією, комуністичною чи робітничою партією. Коли в тій чи тій країні ще відсутній робітничий клас на чолі з комуністичною партією, тоді ці революційно-демократичні сили стоять в авангарді революційного або національно-визвольного руху в своїй країні.

Підкреслимо, що В. І. Ленін постійно вимагав від марксистів розрізняти демократичні сили і їх ідеологію як непролетарську від пролетарських сил і марксистської ідеології, яка єдина відображає корінні класові інтереси пролетаріату. Обґрунтовуючи і захищаючи ідею союзу марксистів (як ідеологів пролетаріату) з лівими силами, В. І. Ленін завжди наголошував, що будь-який союз з революційно-демократичними масовими силами і політичними групами не повинен

приводити до злиття з ними, до розмивання класових меж їх ідеологічної визначеності. «Ми бачимо,— писав він,— в *самостійній* непримиренно марксистській партії революційного пролетаріату єдину заповну перемоги соціалізму і шлях до перемоги, найбільш вільний від хитань. Тому ми ніколи, не виключаючи найреволюційніших моментів, не відмовимось від повної самостійності соц.-дем. партії, від повної непримиренності нашої ідеології»<sup>31</sup>.

Розгляд еволюції революційно-демократичної ідеології вимагає відповіді і на питання, чи можливий взагалі розвиток соціалізму від утопії до науки в умовах існування наукового, пролетарського соціалізму, марксизму і світового комуністичного руху.

Безперечно, еволюція соціалізму від утопії до науки відбувається і нині в окремих країнах і має істотне значення саме для цих країн. Проте цей процес уже не має міжнародного значення в тому розумінні, що він не супроводжується появою якоїсь нової форми наукового соціалізму. Оскільки в сучасних історичних умовах існує марксизм-ленізм, єдино науковий, пролетарський соціалізм, то процес розвитку утопічного соціалізму в певних країнах закономірно відбувається в напрямі підходу до марксизму і переходу революційно-демократичних сил на класові пролетарські позиції. Цей процес завершується сприйняттям марксизму.

Яскравим прикладом щодо цього є історія Монгольської народно-революційної партії (МНРП). Грандіозний стрибок від середньовіччя до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію, монгольський народ міг здійснити лише завдяки тому, що спирався на допомогу СРСР, вірного своєму інтернаціональному обов'язку у підтримці революційних сил сучасності, і завдяки тому історичному фактові, що МНРП, як послідовна революційно-демократична партія трудового аратства (селянства), поклала в основу своєї діяльності теорію марксизму-ленізму<sup>32</sup>. Це й зумовило ідейний і політичний розвиток монгольських революціонерів у марксистсько-ленінському напрямі, а згодом забезпечило їм авангардну роль у боротьбі за розвиток країни до соціалізму, минаючи капіталізм. В цьому також яскраво виявились активна революційна сила, дієвість принципу пролетарського інтернаціоналізму, всесвітньо-історична роль Великої Жовтневої соціалістичної революції — головної події ХХ ст., яка докорінно змінила хід розвитку всього людства<sup>33</sup>.

В умовах існування марксизму і світового комуністичного руху по-новому розв'язується і питання про теоретичну спадкоємність утопічного і наукового соціалізму. Як відомо, утопічний соціалізм в його класичній формі виступає теоретичним джерелом формування марксизму. Ідеологія революційного демократизму, пов'язана з утопічним соціалізмом, в умовах існування марксизму виступає в тій чи тій країні лише як теоретичний попередник марксизму, але не як його ідейно-теоретичне джерело.

Тому було б грубою методологічною помилкою розглядати, наприклад, ідеологію революційного народництва як ідейно-теоретичне джерело формування і розвитку ленізму або, тим більше, як його «зародок».<sup>34</sup>

<sup>31</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 9, с. 263.

<sup>32</sup> Див.: Цеденбал Ю. МНР: итоги, широкие перспективы.— «Коммунист», 1974, № 16, с. 88.

<sup>33</sup> Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 3.

<sup>34</sup> Див. про це докладніше: Смирнов А. За строгую научность, достоверность и историческую правду.— «Коммунист», 1972, № 16, с. 120.

Теоретичне значення еволюції революційно-демократичної ідеології полягає головним чином у підготовці необхідного ґрунту для сприйняття революціонерами єдино наукової ідеології — марксизму. І цей процес надто складний і суперечливий, сповнений великого історичного драматизму. Не випадково В. І. Ленін підкреслював, що «марксизм», як єдино правильну революційну теорію, Росія... вистраждала піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»<sup>35</sup>.

Досвід революціонерів минулого Росії, в тому числі й України, — це повчальний урок історії, який свідчить про те, що магістральним шляхом розвитку всіх народів є шлях до соціалізму, а єдино правильною теорією, яка освітлює його, є науковий, пролетарський соціалізм. «Тільки марксизм, — підкреслював В. І. Ленін, — дав науково правильний, підтверджуваний дедалі більше дійсністю, аналіз відношення між боротьбою за демократію і боротьбою за соціалізм»<sup>36</sup>.

\* \* \*

В статье рассматриваются общетеоретические, методологические проблемы исследования эволюции идеологии революционной демократии, связанной с утопическим крестьянским или мелкобуржуазным социализмом. Автор подчеркивает, что в современных условиях прогрессивная эволюция революционно-демократической идеологии возможна лишь в том случае, когда революционная демократия идет на союз с пролетариатом, коммунистическим и рабочим движением.

---

<sup>35</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 7.

<sup>36</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 187.

В. М. НІЧИК

## ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ В ОЦІНЦІ РОСІЙСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ І ПИСЬМЕННИКІВ

Філософсько-літературна спадщина Феофана Прокоповича — видатного вітчизняного мислителя, культурно-освітнього і державного діяча — однаковою мірою належить і російському і українському народові. Він відомий і як ректор Києво-Могилянської академії, і як глава «вченої дружини» Петра I, один із найближчих його сподвижників. Його наукова і громадсько-політична діяльність якнайтісніше пов'язана з діяльністю видатних представників російської культури, таких як А. Д. Кантемір, В. М. Татіщев, В. К. Тредіаковський та інші. В своїх творах він обґрунтував ідею необхідності завершення возз'єднання України і Білорусії з братньою Росією, оспівував історію, культуру, мову російського народу, провіщав йому велике і славне майбутнє, яке пов'язував з розвитком освіти, науки, мистецтва. Тому й не дивно, що його сучасники і представники наступних поколінь російських мислителів та письменників приділяли значну увагу вивченню спадщини Феофана Прокоповича і оцінці його суспільно-політичної діяльності. Навіть побіжний погляд на характер цих оцінок в історії російської суспільної думки виявляє їх строкатість, а подекуди — діаметральну протилежність.

Складність оцінки спадщини Феофана Прокоповича зумовлюється численними факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Передусім не можна не враховувати, що мислитель жив і творив в епоху зародження буржуазних відносин у Росії. Суперечності цього перехідного періоду, криза феодально-теологічного світогляду, секуляризація філософії та інших форм духовної культури дістають яскраве відображення в творчості й ідейно-теоретичній позиції Прокоповича. Через суперечності в спадщині мислителя її дослідники, залежно від їх світоглядних позицій, підкреслювали в ній різні і навіть протилежні сторони. На цю обставину звернув увагу відомий сучасний німецький славіст академік Е. Вінтер: «З погляду консервативно-клерикального світогляду,— пише він,— Феофан по суті зраджував інтереси російської православної церкви, оскільки він, безумовно, допоміг зламати її могутність і підпорядкувати її державі. До того ж його вільнодумство і позиція просвітника й понині ще викликають в цих колах недовір'я і навіть ненависть... Для багатьох же прогресивних істориків Прокопович залишається архієпископом православної російської церкви, віце-президентом св. синоду, ідеологом царського самодержавства, до того ж у часи царювання Анни Іоаннівни»<sup>1</sup>.

Зауважимо, що проблема інтерпретації є однією з найважливіших в історико-філософській науці. Її розв'язання щоразу передбачає переклад історико-філософського тексту на сучасну понятійну мову та його

<sup>1</sup> Вінтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения.— В кн.: Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. М.—Л., 1966, с. 43.

відповідне осмислення. Без цього, при безпосередньому «накладанні» наших ціннісних уявлень на тексти минулого, вони сприймаються неадекватно. Надзвичайно важливим є прочитання історико-філософських матеріалів у конкретно-історичному контексті (як досліджуваної, так і попередньої і наступної епох), а також врахування об'єктивної і суб'єктивної зумовленості самого тексту і його інтерпретації.

Визначальними щодо наукового осмислення культурної спадщини є вихідні світоглядно-методологічні принципи дослідження, соціально-класова спрямованість інтерпретації.

У цій статті розглянемо особливості тлумачення ідейної спадщини Ф. Прокоповича як його сучасниками, так і переважно хронологічно ближчими до нього мислителями і письменниками XVIII і XIX ст. Цілком зрозуміло, що ці тлумачення (і позитивні, і негативні) зумовлювались специфікою тогочасної суспільної боротьби і навіть у своїх прогресивних варіантах не були позбавлені історичної обмеженості. Поза увагою дослідників залишилась справжня класова суть діяльності та спадщини Ф. Прокоповича, справжній зміст внутрішніх суперечностей, притаманних його концепціям. Реакційні дворянсько-буржуазні автори спотворювали спадщину Прокоповича, зводячи її до суто теологічних аспектів.

Представники церковно-боярських кіл ставилися до нього вкрай негативно. Вони зображали Прокоповича та його однодумців як руйнівників церкви і віри, ворогів давньоруського благочестя, візантійських традицій, освяченого церковного устрою суспільного життя та його моральних засад. Вони називали його не лише «ересархом», але й атеїстом. До цієї оцінки Прокоповича приєднуються всі ті діячі російської культури початку XVIII ст., які були незадоволені підпорядкуванням церкви державі, виступали проти вільнодумства і в справах розвитку науки та освіти вимагали обмеження розуму авторитетом церкви. До них належали Софроній та Іоаннікій Ліхуди, Стефан Яворський, Феофілакт Лопатинський. Багато в чому цю ідейну позицію поділяли Федір Полікарпов, Іван Посошков, Леонтій Магницький, Дмитрій Кантемір. Звинувачення Прокоповича в неправослав'ї, в тяжінні до атеїзму повторювались філософами-ідеалістами й виразниками традиційно-візантійської релігійної доктрини протягом XVIII, XIX і початку XX ст. Не можна не бачити, що у своїх виступах проти Прокоповича та його однодумців Стефан Яворський, Феофілакт Лопатинський, Федір Полікарпов та ін. ототожнювали Росію, російський народ, давньоруські традиції духовного життя з російською церквою і православною вірою. У боротьбі цих угруповань помітні зародки тих суперечностей, які в XIX ст. спричинили розмежування західників і слов'янофілів. Принципово таку ж оцінку Прокоповича, як уже згадані автори, висловлюють Ю. Ф. Самарін у творі «Стефан Яворський і Феофан Прокопович», Філарет Гумілевський в «Історії російської церкви», а також В. А. Аскоченський, П. Черв'яковський, А. Савкевич. На їх думку, Прокопович «є неправославним як богослов»<sup>2</sup>, а його вчення «дійсно є протестантським... Воно підкопувалось під усе старовинне, староруське, православне»<sup>3</sup>.

М. І. Коялович називає Прокоповича «російським архімандритом, недостойним цього імені». «Феофан Прокопович,— пише він з обурен-

<sup>2</sup> Савкевич А. М. Учение Стефана Яворского и Феофана Прокоповича о священном предании.— Журн. «Вера и разум», X., 1893, № 1, с. 163.

<sup>3</sup> Черв'яковський П. А. Священное писание как начало богословия по учению протестантов-ортодоксов XVII в. и по «Введению в богословие» Феофана Прокоповича.— Журн. «Христианское чтение», № 1, 1877, с. 37.

ням,—громить навіть в урядових актах дорогі російські інституції — російське патріаршество, російське монашество, російську повагу до чудес, і в той же час він любитель всього світського і друг світських людей»<sup>4</sup>. З такою ж неприязню пише про Феофана Прокоповича і Антоній Храповицький, архієпископ Волинський, говорячи про нього як про «безрелігійного архієпископа», під облаченням якого приховувалась «атеїстична голова»<sup>5</sup>. Негативну відповідь на питання про належність Ф. Прокоповича до православ'я дає і А. В. Карташов<sup>6</sup>.

Та ж сама відверта ворожість і навіть ненависть звучить в оцінці Прокоповича російськими церковниками-білоемігрантами. Так, у книжці протоієрея Георгія Флоровського «Шляхи російського богослов'я» (Париж, 1937) його схарактеризовано як насильника над російською церквою, вченого найманця та авантюриста. Він, твердить Флоринський, ніколи не розумів містичної реальності церкви, не приховував своєї огиди до духовництва, обрядності, аскетичних чудес. Автор звинувачує Прокоповича в тому, що він «до науки ставився майже з догідливістю», що «він весь у Реформації, в найновіших вченнях XVIII століття», що він ставав на боротьбу проти «марновірств не в ім'я віри, а в ім'я здорового глузду і загального блага». Повторюючи звинувачення проти Прокоповича у ворожому ставленні до церкви і духовництва, у відданості інтересам світської держави і особисто Петра I, Флоровський вносить в свою критику і дещо нове порівняно зі своїми попередниками. Він говорить, що Прокопович, незважаючи на всю його ненависть до латинської схоластики і знайомство з працями Бекона, Декарта, Спінози, Лейбніца, Вольфа, був і залишився богословом-схоластом. Виступаючи з позицій своєрідного релігійного модернізму, Флоровський намагається в такий спосіб дискредитувати свого давно померлого супротивника. При цьому він не лише цілком ігнорує наявність у творах мислителя елементів пантеїзму і деїзму, співзвучних філософії Ренесансу і Просвітництва, але й забуває, що саме церква, до ворогів якої він зараховує й Прокоповича, в XV—XVIII ст. відстоювала давно віджили схоластику. Загалом така ж оцінка дається Прокоповичу у виданій 1964 р. в Лейдені книжці Ігоря Смолича<sup>7</sup> та в праці професора коледжу в Оксфорді Миколи Зернова<sup>8</sup>. Обидва вони підкреслюють і засуджують вороже ставлення мислителя до церкви і духовництва. Зокрема, про «Духовний регламент», складений Прокоповичем у співавторстві з Петром I, М. Зернов говорить, що «цей документ, спрямований проти давніх форм церковної влади, її висміював».

В оцінці, даній мислителю сучасними представниками церковно-ідеалістичного напрямку, виявляється й нова тенденція. Якщо раніше Прокопович зображався як еретик і атеїст, ворог візантійської ортодоксії і православного благочестя, то тепер уже виявляється, що він, немовби, не тільки «ортодоксальний теолог», але й «схоронець і продовжувач візантійських традицій». «Феофан Прокопович,— пише у виданій західнонімецькими августинцями книжці Г.—І. Гертель,— був передусім ортодоксальним ієрархом і теологом. Саме завдяки цьому його знали і поважали численні сучасники. Він сам з чистою совістю

<sup>4</sup> К о л о л о в и ч М. И. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Спб., 1884, с. 357.

<sup>5</sup> А н т о н и й, архиепископ Волинский. Беды от лжебратий. М., 1912, с. 6.

<sup>6</sup> Карташов А. В. К вопросу о православии Феофана Прокоповича.— В кн.: Сборник статей в честь Д. Ф. Кобеко. Спб., 1913, с. 57.

<sup>7</sup> Див.: Smolitsch I. Geschichte der russischen Kirche (1700—1917). Bd. 1. Leiden, 1964.

<sup>8</sup> Див.: Z e r n o v N. Wschodnie chrześcijaństwo. Warszawa, 1967.

зараховував себе до старої православної церкви»<sup>9</sup>. Гертель, по суті, повторює оцінку М. О. Лоського, за якою Феофан Прокопович є лише продовжувач богословських і філософських традицій візантійців<sup>10</sup>. Це, на думку обох авторів, аж ніяк не перешкоджало вченим заняттям Прокоповича. Подібне спотворення історичної правди потрібне їм для того, щоб зобразити церкву не як найлютішого ворога наукового і соціального прогресу, а як їх прихильника і поборника. Прогресивність позиції Прокоповича вони виводять з його належності до кліру і всіляко замовчують той факт, що точка зору Феофана з багатьох питань була зовсім не тотожна поглядам представників ортодоксальної церкви, що він став відомим суспільно-політичним діячем і мислителем завдяки тому, що, незважаючи на свою належність до кліру і всупереч їй, вів наполегливу боротьбу проти духовництва, монахів, церковних інституцій.

Принципово інший підхід до вивчення й осмислення спадщини Прокоповича властивий представникам передової російської думки — просвітникам, декабристам, революційним демократам. Відзначаючи непослідовність й історичну обмеженість поглядів мислителя, вони все ж передусім підкреслюють їх просвітницьку спрямованість, говорять про політичну злободенність і яскраву публіцистичність його творів, про його рішучу боротьбу за прогресивні реформи, нарешті, про великий внесок, зроблений Ф. Прокоповичем в розвиток російської культури початку XVIII ст.

Серед прогресивних мислителів першої половини XVIII ст. значну увагу спадщині Прокоповича приділив А. Кантемір. Відомо, що Прокопович справив досить сильний вплив на формування світогляду майбутнього сатирика, вітав його твори, поширював списки Кантемірових сатир. Багато з них були начебто перекладом на віршовану мову ідей Прокоповича. Вони обидва захищали петровські реформи, боролись за розвиток освіти, науки, мистецтв, критикували неучтво, марновірство, темноту, вважаючи попів і монахів їх носіями. Це яскраво видно як з вірша Прокоповича «Пророче рогатий», дослідженню якого академік М. П. Алексеев присвятив спеціальну працю<sup>11</sup>, так і з першої, третьої і четвертої сатир Кантеміра. Присвячуючи свою третю сатиру Прокоповичу, Кантемір після смерті останнього в примітках до цієї сатири подає коротку біографію та список найважливіших праць мислителя<sup>12</sup>.

М. Д. Рогович разом з автором даної статті знайшли ще одне, не відоме раніше в літературі віршоване вітання, написане Прокоповичем з приводу публікації четвертої сатири Кантеміра, з якого видно, що обидва мислителі надавали великого значення критиці моральних вад тогочасного суспільства, вбачаючи у виправленні звичаїв одне з джерел суспільного прогресу. Під час правління верховників Прокопович звертається до Кантеміра з віршами, в яких в алегоричній формі засуджується аристократична олігархія («Плачет пастушок в долгому ненастье»), у вірші-відповіді «*Eposos consolatoria*» Кантемір висловлює принципово таке ж ставлення до неї.

Не менш тісною була творча співдружність Прокоповича з першим видатним російським істориком В. М. Татищевим. Звів їх разом

<sup>9</sup> Härtel Hans — Joachim. Bizantinisches Erbe und Orthodoxie bei Feofan Prokopowitsch. Würzburg, 1970, S. 233.

<sup>10</sup> Див.: Lossky N. O. History of russian philosophy. New-York, 1951, p. 8.

<sup>11</sup> Див.: Алексеев М. П. «Пророче рогатый» Феофана Прокоповича. — В кн.: Из истории русских литературных отношений. М.—Л., 1959, с. 22.

<sup>12</sup> Див.: Кантемир А. Сочинения, письма и избранные переводы, т. 1. Спб., 1768.

Прутський похід 1711 р. «Тоді,— пише Конрад Грау про Татіщева,— він познайомився з Феофаном Прокоповичем, який супроводжував царя. Відтоді Татіщева й Прокоповича зв'язувала міцна дружба, яка тривала до кінця життя останнього (1736) і була для обох сторін винятково плідною»<sup>13</sup>. Особливо значними були їх контакти в науковій сфері. Обидва вони виявляли великий інтерес до російської історії, зокрема історії російської держави і правових відносин. Постійне спілкування з Татіщевим, обмін думками, книгами тощо спонукали Прокоповича до написання низки праць. До них належить і сповнений релігійної толерантності твір про шлюби православних з іноземцями, який відразу був перекладений німецькою мовою і до якого був виявлений значний інтерес з боку Берлінської академії наук. Крім того, дуже важко знайти такий твір Татіщева, в якому б він не посилався на думку чи авторитет Прокоповича в розв'язанні того чи іншого наукового питання. Чимало таких посилок міститься й в «Історії російській». «Прокопович,— пише Татіщев у цій праці,— був у науці філософії і богослів'я настільки вченим, що в Русі раніше йому рівного не було; до дослідження давнини велике натхнення мав. Від природи гостротою думки і на диво доброю пам'яттю був він обдарований»<sup>14</sup>. «Розмови про користь наук і училищ» були написані Татіщевим під безпосереднім впливом спілкування з Феофаном. В «Духовній моему синові» він радить читати твір Прокоповича «Первое учение отроком». Як видно з листа Татіщева до Шумахера, вже в 1731 р. Татіщев розпочав клопотання перед Санкт-Петербурзькою академією наук про видання німецькою мовою найважливіших «Слів і промов» Феофана, щоб познайомити з ними вчений світ Західної Європи.

Обидва мислителі виявляли значний інтерес до всіх справ Академії наук, в тому числі постійно цікавилися «Примечаниями» к «Ведомостям», які видавалися академією. Як відзначає П. М. Берков, Татіщев навіть друкувався у цьому виданні. Зокрема, йому належить велика стаття про кістки мамонта, знайдені в Сибіру під час академічної експедиції. Прокопович написав рецензію, або точніше коментар, до цієї статті Татіщева. Збіг інтересу обох діячів до згаданої знахідки не випадковий, адже вона ставила під сумнів твердження Біблії про незмінність створеного богом і підводила до ідеї, що утвердилася століттям пізніше, про розвиток тваринного і рослинного світу на Землі.

Прокопович, Татіщев, Кантемір та інші члени літературно-філософського і політичного гуртка «вчена дружина» постійно спілкувалися з багатьма академіками Санкт-Петербурзької академії наук. Про це свідчать і листи Прокоповича до президентів академії Корфа і Блюментроста, академіків Міллера, Гросса, Байера<sup>15</sup>.

Прокопович, як згадує академік Байер, вельми заохочував його до досліджень в галузі орієнталістики. Тому не дивно, що саме Прокоповичу він присвятив свій твір «Опис Китаю». Висловлена в присвяті думка про Феофана становить певний інтерес з погляду того, як найосвіченіші люди тогочасної Росії оцінювали постать Прокоповича, його знання, діяльність. «Коли Ви пригадували події минулих століть,— пише Байер,— мені здавалося, що я слухаю найосвіченішу людину... Яка різноманітність і багатство! Яка пам'ять, сила думки і спостереж-

<sup>13</sup> Grau Conrad. Der Wirtschaftsorganisator, Staatsmann und Wissenschaft der Vasilij Tatiščew. Berlin, 1963, S. 21.

<sup>14</sup> Татіщев В. Н. История российской, т. 1. М., 1768, с. 236.

<sup>15</sup> Див., зокрема, публікацію, вперше здійснену німецьким вченим Гельммутом Грассгофом, листа Ф. Прокоповича до Байера у кн.: Graßhoff Helmut. A. D. Kan-temir und Westeuropa. Berlin, 1966, S. 270, 271.

ливості, яка вишуканість латинської й італійської мови, яка, нарешті, жвавність і приємність всьому». <sup>16-17</sup>

Перу академіка Байера належить найбільш повна і ґрунтовна біографія Прокоповича, її переклад з латинської мови був надрукований у журналі «Філософська думка» (1970, № 3). Високу оцінку вченості, творів і діяльності Прокоповича знаходимо й у творах академіка Г.—Ф. Міллера. У п'ятому томі своєї праці «Зібрання російської історії» він вміщує біографію Прокоповича, написану, як там зазначено, на основі розповідей самого мислителя <sup>18</sup>.

Схилявся перед ученістю Прокоповича і ще один член «вченої дружини» — А. П. Волинський. Він багато в чому поділяв суспільно-політичні погляди Феофана, вважав за конче потрібне вчити селян, рекомендуючи для цієї мети посібники, складені Прокоповичем, серед них і «Первое учение отроком» <sup>19</sup>.

Добре знав Прокоповича і В. К. Тредіаковський. Після повернення з Франції, де він завершував свою освіту, Тредіаковський увійшов до найближчого оточення Феофана. Прокопович не раз захищав його від нападок духівництва, від звинувачень у безбожності й вільнодумстві, високо ставив культурницьку діяльність Тредіаковського, його переклади. А Тредіаковського приваблювали широта поглядів, освіченість, поетичне і риторичне обдаровання Феофана. У першому виданні своїх «Роздумів про оду взагалі» (1734) він з великим захопленням пише про оду Прокоповича з нагоди відвідин Новгороду Петром I, називає його другим Горацієм, який «так благородно і високо, славно і прекрасно вознісся в своїй найдорожчій оді». Однак у перевиданні «Роздумів» у 1752 р. Тредіаковський це місце вилучив. Аналогічна доля спіткала і відгуки про Прокоповича, які містилися в працях М. В. Ломоносова.

Визнаючи талант Прокоповича, розвиваючи деякі його ідеї, Ломоносов, однак, не залишив у своїх творах жодної з тих позитивних згадок про Феофана, які були в них раніше <sup>20</sup>.

Те ж саме робить за порадою Ломоносова Сумароков. У 1748 р., виправляючи «Епістолу про віршування», він закреслив рядки, де прославляється

«Розумный Феофан, которого природа  
Пронзела красой славянского народа,  
что в красноречии касалось до него» <sup>21</sup>.

Друг і однодумець Прокоповича Антіох Кантемір, який ще в 1740 р. вважав за можливе опублікувати схвальні слова про нього в епіграмі «Про Феофіла і Феофана», в 1743 р. відмовляється від наміру включити цей вірш у свою збірку <sup>22</sup>.

Більшість дослідників вважає, що Тредіаковський, Ломоносов і Сумароков робили це для того, щоб не ставити за взірць письменника, який не задовольняв вимоги «чистоти стилю». Таке пояснення здається нам мало переконливим.

Головна причина, на нашу думку, полягала в зміні ставлення до духівництва в період царювання Єлизавети Петрівни. Вороги Прокопо-

<sup>16-17</sup> Морозов П. О. Феофан Прокопович как писатель. СПб., 1880, с. 181.

<sup>18</sup> Mueller Gerhard Friedrich. Sammlung russischer Geschichte. Bd., 5. St. Petersburg, 1760, S. 564.

<sup>19</sup> Бестужев-Рюмин К. Биографии и характеристики. СПб., 1882, с. 93.

<sup>20</sup> Див.: Ломоносов М. В. Полн. собр. соч., т. 7, М.—Л., 1952, с. 174.

<sup>21</sup> Сумароков А. П. Полн. собр. соч., ч. 9, М., 1781, с. 308—309.

<sup>22</sup> Берков П. Н. Первые годы литературной деятельности Антиоха Кантемира (1726—1729). — В кн.: Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в. М.—Л., 1961, с. 201.

вича з староцерковного табору не лише були реабілітовані, але й перебували у фаворі. Численні твори Прокоповича, що висміювали і викривали представників духовництва, в цей час вилучаються і знищуються, а будь-яка позитивна згадка про нього переслідуються.

Значно зростає інтерес до спадщини Феофана Прокоповича у другій половині XVIII ст., в період піднесення прогресивної суспільно-політичної думки, поширення антикріпосницьких ідей, просвітництва, вільнодумства. Видатний російський просвітник М. І. Новиков видав значну частину не опублікованих раніше творів Прокоповича. Відображаючи інтереси різних демократичних угруповань, постійно протиставляючи «народ», «середній клас» — «знатним боярам», Новиков звертався до спадщини Прокоповича як свого ідейного попередника. Журнали «Трутенъ», «Пустомеля» та ін., що їх він видавав, слугували «збиранню сил» демократичної літератури. В одному з них, «Санкт-Петербургских ученых ведомостях» Новиков звернувся із закликом до російських поетів створити написи до портретів Прокоповича, Кантеміра, Поповського. На цей заклик відгукнулись Федір Козельський, що належав до родини відомих просвітників, згодом драматург, М. М. Муравйов, В. І. Майков та ін. Оцінюючи напис Козельського, Новиков писав, що він «здається малим для уславленого проповідника і риторика, філософа і богослова, політика й історика, і ми б хотіли, щоб напис такому великому письменнику відповідний був його творам і діянням»<sup>23-24</sup>. Вдалішими були написи, запропоновані Г. Р. Державіним та В. І. Майковим. За словами Державіна, Феофан —

«...совета мудрый муж,  
Философ, богослов, историк, пастор душ.  
Витийством слов его до днесь Россия блещет...»<sup>25</sup>.

Майков підкреслював також, що діяльність Прокоповича невіддільна від петровських перетворень<sup>26</sup>.

Обґрунтовуючи думку про те, що культура Росії, її наука і освіта створені переважно різночинцями, Новиков дає у творі «Опыт исторического словаря о российских писателях» розгорнутий портрет Феофана Прокоповича — сина небагатого київського купця. Високо оцінюючи освіченість Феофана, Новиков зазначає, що «тоді вченішого за нього не було, чому і в народі був у великий шані»<sup>27</sup>. Він говорить про Прокоповича як про «першого з найкращих наших письменників... поборника і провісника великих діянь і славетних справ Петра Великого. В творах своїх він постає філософом глибокодумним, що просвіченому розуму слідує, політиком проникливим, істориком досвідченим і трудолюбивим давнини дослідником, який із знанням всіх тих наук поєднав таке чудове красномовство, що з найвизначнішими в світі ораторами зрівнятися може»<sup>28</sup>.

До спадщини Прокоповича звертався й інший прогресивний мислитель і письменник того часу — Д. І. Фонвізін. Вся його творчість присвячена критиці деспотизму монархів, сваволі кріпосників і духовництва, захисту національної самобутності російської культури. В матеріалах до журналу «Друг честных людей или Стародум», що був заборонений ще до виходу першого номера, Д. І. Фонвізін ставить, зокрема, питання про причини слабого розвитку в Росії політичного красно-

<sup>23-24</sup> «Санкт-Петербургские ученые ведомости», 1777, № 2, с. 89.

<sup>25</sup> Державин Г. Р. Избранные сочинения. СПб., 1892, с. 4.

<sup>26</sup> «Санкт-Петербургские ученые ведомости», 1777, № 22, с. 171.

<sup>27</sup> Новиков Н. И. Избранные сочинения. М.—Л., 1951, с. 338.

<sup>28</sup> Там же, с. 339—340.

мовства, які автор вбачає в монархічно-кріпосницькому ладі Росії, у відсутності «народних зібрань, які вітям великі двері до слави відчиняють... Прокопович і Ломоносов, Єлагін і Поповський в Афінах і Римі були б Демосфенами і Цицеронами»<sup>29</sup>.

Боротьба за спадщину Прокоповича тривала і в той час. Нерідко прогресивна і реакційна лінії в оцінці Феофана переплітались, відбиваючи складність і суперечливість суспільно-класових позицій того чи того автора. Наприклад, М. М. Карамзін у своїх історичних творах за-суджує петровські реформи щодо духовництва, монахів, виступає проти підпорядкування церкви державі, а отже заперечує й ті ідеї Прокоповича, які теоретично обґрунтовували відповідні законодавчі акти. Більше того, Карамзін немовби відтворює те прогресивне у Феофановій теорії просвіченого абсолютизму, що було спрямоване проти церковно-боярської опозиції заходам централізації російської держави, і перетворює її на таку, що обмежувалась проголошенням недоторканості самодержавства — опори дворян, поміщиків, духовництва.

Водночас у своїх художніх творах Карамзін зображує почуття простих людей, прагне наблизити літературну мову до розмовної російської мови. В літературознавчих працях він високо оцінює доробок Прокоповича — мислителя, письменника, ритор<sup>30</sup>. Не приховує Карамзін і того, що «Феофан мав блискучі достоїнства, а отже, і неприятелів, які звинувачували його в еретизмі». Але з особливим захопленням говорить Карамзін про ораторське обдаровання Прокоповича: «У Феофані,— пише він,— вже сяє зоря російського красномовства», «щире, палке почуття, з яким він говорить про великі діла... Росії... щасливі, живі риси, натхнення справжнього генія — ось принадність Феофанових промов, які завжди будуть діяти на російське серце»<sup>31</sup>.

До спадщини Прокоповича звертається й великий російський поет О. С. Пушкін. В його незавершеному творі «Історія Петра» Феофан виступає і як дійова особа, сподвижник Петра, і як історик, дослідження якого використовуються автором. По суті, Пушкін перший в XIX ст. серйозно зацікавився Прокоповичем як істориком. Так, він неодноразово посилається на твір Прокоповича «Історія імператора Петра Великого від його народження і до Полтавської баталії», на указ про монахів від 1724 р., написаний Петром I разом з Прокоповичем, на книгу Феофана «Правда волі монаршої», що обґрунтовувала указ про престолонаслідування. Описуючи смерть Петра, О. С. Пушкін скористався з повісті Прокоповича про його кончину.

Пушкін також говорить про Феофана як письменника, що він, так само як Копієвич, Кантемір, Тредіаковський, Ломоносов, сів зерна нової російської літератури. Його Пушкін показує і в своїх художніх творах, зокрема в «Арапі Петра Великого».

Про те, що спадщина Прокоповича привертала увагу представників прогресивної і революційної суспільно-політичної думки Росії, свідчить звернення до неї на сторінках альманаха «Полярная Звезда», що видавався декабристами О. Бестужевим і К. Рилевим. Ідеологів декабризму приваблює нетерпимість Феофана до старого і віджилого, гостра політична спрямованість його творів, красномовство. Закінчуючи огляд і осмислення давньої російської літератури, філософії, історії, О. Бестужев у своїй праці «Погляд на стару і нову словесність у Росії» писав: «Одним кроком переступаємо відстань п'яти століть, нова епоха в кра-

<sup>29</sup> Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века. М.—Л., 1952, с. 358.

<sup>30</sup> Карамзин Н. М. Сочинения, т. 7. М., 1820, с. 298.

<sup>31</sup> Там же.

сномовстві починається від Феофана, у віршуванні — від Кантеміра»<sup>32</sup>. «Перший,— продовжує він,— обдарований розумом широким, витонченим, рухав політичні пружини держави серцями слухачів і читачів. Красномовство його переконливе...»<sup>33</sup>.

Значну увагу приділяли Прокоповичу також і ті мислителі й письменники, що ідеїно тяжіли до декабристів, зокрема близький до поетів-радіщевців, а згодом і до декабристів М. І. Гнедич. Особливо цікавим є його лист до графа Румянцева, в якому аналізується трагедокомедія Прокоповича «Володимир». Остання ще раніше була надрукована Новиковим разом з іншими творами Прокоповича, однак його авторство потребувало доведення. Це і робить Гнедич у згаданому листі. Він також відзначає, що цей «твір для спостерігача вітчизняного просвітництва є явище на ті часи вельми незвичайне і заслуговує на увагу»<sup>34</sup>. «Володимир»,— продовжує Гнедич,— «є перший у нас театральний твір обдарованої людини». Розкриваючи велику комедійно-викривальну силу образів Жеривола, Піяра, Курояда, Гнедич пише, що «характери цих жреців змальовані з такою веселістю і свободою, якої, можливо, не досяг би й Арістофан, коли б висміював слабості своїх жреців, що завжди живуть коштом простаків-мирян і завжди ласі до жертв і подаяння. Такий намір мав і наш поет, кидаючи стріли, можливо, в сучасних священнослужителів, що мають ті ж слабості». Розвиваючи цю тему, автор листа відзначає «силу і різкість доказів, насмішки і свободу», з якою в трагедокомедії говориться не лише про духовництво, але й про Христа й божество взагалі. «Свобода ця,— робить висновок Гнедич,— є наслідок освіти найширшої... вона в авторі показує людину, ідеї якої були вище кола ідей того часу, людину, яка була достатньо впевнена в собі, щоб висловлювати думки, котрі в той вік й пошепки говорити деякі боялись»<sup>35</sup>. В листі Гнедича розглядається ще одна важлива риса спадщини Прокоповича — його вільнодумство й певний антиклерикалізм, що єднає мислителя з наступним розвитком прогресивної суспільно-політичної думки.

В середині XIX ст. інтерес до спадщини Прокоповича особливо зростає, боротьба навколо неї загострюється. В цей час не тільки виразники ідей просвітництва, декабризму, але й дворянсько-ліберальні автори ретельно збирають, вивчають, видають документи й матеріали, пов'язані з життям, діяльністю, творчістю Прокоповича. Рукописи, листи, документи, портрети Феофана розшукуються М. П. Погодіним, про що свідчить його листування з І. К. Купріяновим<sup>37</sup>, М. О. Судієнком<sup>38</sup> та іншими. М. О. Судієнко, який виявив чимало рукописів Прокоповича, був родичем декабриста О. фон дер Бріггена. Такі ж пошуки вели М. М. Бантиш-Каменський, В. О. Ключевський<sup>39</sup> та багато інших істориків і літераторів дворянсько-буржуазного спрямування.

<sup>32</sup> Бестужев А. Взгляд на старую и новую словесность в России.— В кн.: «Поллярная звезда», изданная А. Бестужевым и К. Рылеевым. Тексты. М.—Л., 1960, с. 13—14.

<sup>33</sup> Там же.

<sup>34</sup> Письмо Н. И. Гнедича к гр. Н. П. Румянцеву с разбором трагедокомедии «Владимир». Отд. рук. Гос. библ. СССР им. В. И. Ленина, ф. 256/318, Румянцевский, арх. 1.

<sup>35</sup> Письмо Н. И. Гнедича к гр. Н. П. Румянцеву с разбором трагедокомедии «Владимир». Отд. рук. Гос. библ. СССР им. В. И. Ленина, ф. 256/318, Румянцевский, арх. 1, зв.—2.

<sup>36</sup> Там же.

<sup>37</sup> Письма И. К. Куприянова к М. П. Погодину. Отд. рук. Гос. библ. СССР им. В. И. Ленина, ф. 231, Погодина, шифр Пого. II, 17/91.

<sup>38</sup> Письма М. О. Судієнко к М. П. Погодину. Отд. рук. Гос. библ. СССР им. В. И. Ленина, ф. 231, Пого. II, 32/15.

<sup>39</sup> Див.: Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. М., 1974, с. 534.

Істотний внесок в публікацію історичних документів, що стосуються Прокоповича, був зроблений І. Чистовичем, Ю. Самарінім, П. Верховським. Монографія І. Чистовича «Феофан Прокопович та його час» (Спб., 1868) за кількістю введених в неї нових документів і матеріалів й досі лишається найбільш повним документальним джерелом. Разом з тим крізь позірну об'єктивність і безсторонність дворянсько-буржуазних дослідників проступає цілком виразна тенденційність. Культурно-просвітницька і наукова діяльність Прокоповича, його боротьба проти реакційних боярсько-церковних кіл, яка становить суть всіх його політичних заходів, відсуваються згаданими дослідниками на задній план і, власне, їх не цікавлять.

Зовсім інакше підходять до вивчення документів про Ф. Прокоповича і оцінки його спадщини мислителі прогресивного, демократичного спрямування. Об'єктом дослідження великої монографії П. Пекарського «Наука і література в Росії за Петра Великого» (Спб., 1862), написаної за порадою і під безпосереднім впливом М. Г. Чернишевського, а також монографії П. Морозова «Феофан Прокопович як письменник» (Спб., 1880) є те, що спеціально не розглядалося ні Чистовичем, ні Самарінім, а саме: ставлення Прокоповича до боротьби тогочасних суспільно-політичних партій і угруповань, до розвитку освіти, науки, літератури, духовної культури Росії в цілому.

На цьому робиться наголос і в оцінці спадщини Прокоповича революціонерами-демократами. В. Г. Белінський зараховує Прокоповича до числа найвизначніших діячів Києво-Могилянської академії, які мали значний вплив на розвиток освіти в Росії<sup>40</sup>. Він характеризує Феофана як вчену й по-європейському освічену людину, сподвижника Петра І, виразника його ідей. Неодноразово згадує Белінський Феофана в «Портретній галереї російських письменників». Він називає його «одним з пташат орлиного гнізда» Петра І, якому разом з Кантеміром належить «честь зусилля знайти в російській мові вираз для ідей, понять і предметів зовсім нової сфери — сфери європейської»<sup>41</sup>. Белінський високо ставить Прокоповича як ідейного натхненника сатир Кантеміра, з властивими їм вільнодумством, відразою до старовини, духом протесту проти моралі феодального суспільства, і в зв'язку з цим згадує його «відоме послання, яке починається віршем «Не знаю, хто ты, пророче рогатий» і від якого віє щирим захопленням»<sup>42</sup>. «Ми думаємо ще, — відзначає Белінський, — що твори таких людей, як Феофан Прокопович, Кониський... та ін. дуже варті були б нового видання... Все це цікаво і всього цього не можна дістати»<sup>43</sup>.

М. Г. Чернишевський називає ім'я Прокоповича серед «великих знаменитостей вченого світу мого дитинства» і тим самим залічує його спадщину до тієї російської літератури, яка справила вплив на формування його світогляду. «Я тоді вже багато читав, — пише про свої молоді роки Чернишевський, — деякі сотні сторінок по багатому розів, — величезний латинський курс Феофана Прокоповича, як я шкодував, що з 18 книг, передбачених планом курсу, опрацьовано й видруковано було лише 12, — у Феофана Прокоповича трактат про *filioque* був пречудовим, аргументів незчисленна сила»<sup>44</sup>. Згодом, поступивши до Петербурзького університету, Чернишевський пише своїм рідним: «Бібліотека університету здається не надто багата, з богослов'я особливо, скільки не-

<sup>40</sup> Белінський В. Г. Полн. собр. соч., т. 8. М., 1955, с. 152.

<sup>41</sup> Там же, с. 631.

<sup>42</sup> Там же, с. 632.

<sup>43</sup> Там же, с. 345.

<sup>44</sup> Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч., т. 1. М., 1939, с. 678.

будь схожих на щось лише чотири книжки». Серед них на перше місце він ставить твір Прокоповича, написаний «латиною, який є у нас дома, тобто в Саратові»<sup>45</sup>. Відомо, що латинською мовою і у зазначеній Чернишевським кількості частин був виданий саме теологічний курс Прокоповича, багато розділів якого були по суті гострими полемічними етико-політичними трактатами, спрямованими проти унії і католицизму. Це, мабуть, передусім і приваблювало Чернишевського. В теологічному курсі було виявлене критичне ставлення Прокоповича не лише до католицьких догматів (зокрема *filioque*, про який згадує Чернишевський), до інституту папства, але й до будь-якої церковної ієрархії. Традиційний розділ про церкву Прокопович принципово не вміщує в своєму курсі. Проте він охоче критикує в ньому схиляння перед авторитетами, невігластво, марновірства, захищає гуманістичні і просвітницькі ідеї. Згодом Чернишевський познайомився і з іншими творами Прокоповича. Він використовував створені Феофаном сатиричні образи представників ретроградних боярсько-церковних кіл для характеристики сучасних йому реакціонерів. Так, Чернишевський цитує вірш Феофана, говорячи про реакційні ради в Московському університеті: «про кожного твого члена, за винятком двох відщепенців, треба сказати словами поета:

Аще мир сокрушен распадется,  
Сей муж николи ж не содрогнется»<sup>46</sup>.

Цей приклад є дуже показовим для ставлення до Прокоповича російських революціонерів-демократів. Вони не лише розуміли дійсне значення його боротьби за прогресивні перетворення Росії кінця XVII—початку XVIII ст., за розвиток науки і освіти, але й використовували спадщину Прокоповича в боротьбі проти сучасних їм реакційних сил. Разом з тим революціонери-демократи аж ніяк не схвалювали насильницьких, варварських методів, за допомогою яких Петро та його наближені, а серед них і Прокопович, насаджували прогрес в Росії. Вони не лише засуджували царський деспотизм, але й розуміли, що петровські реформи лягли страшним тягарем на плечі мільйонів трудящих Росії, здійснювалися за рахунок нещадної і жорстокої експлуатації.

Новий етап у вивченні поглядів Прокоповича пов'язаний з працями дослідників-марксистів. Це й було власне початком наукового осмислення багатой і суперечливої спадщини мислителя.

Як видно з попереднього викладу, російським мислителям XVIII—XIX ст. були відомі переважно художні, історичні, суспільно-політичні, богословські твори Прокоповича. Саме за цими параметрами й відбулась оцінка його спадщини. Першим зробив спробу реконструювати філософські погляди Феофана Прокоповича Г. В. Плеханов. Висвітленню їх він присвятив розділ своєї роботи «Історія російської суспільної думки». В цій роботі приділяється значна увага генезису філософії Просвітництва в Росії, особливо його ранніх форм, до яких належить і спадщина «вченої дружини», показано процес подолання історичної обмеженості, властивої цим формам, на більш високих щаблях історико-філософського розвитку.

Говорячи про Прокоповича, Плеханов передусім звертає увагу на його боротьбу проти церковної опозиції петровським перетворенням. Він показує, що не лише погляди, але й вченість Феофана «суттєво відрізнялись від вченості московських стовпів церкви. На думку Плеханова, «безсумнівно одне: світоспоглядання Прокоповича значною мірою вільне від візантійського забарвлення, яке так високо цінувалось мос-

<sup>45</sup> Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч., т. 14. М., 1949, с. 56.

<sup>46</sup> Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч., т. 10. М., 1951, с. 65.

ковськими начотниками. В цьому світоспогляданні був сильним той світський елемент, який і викликав незадоволення великих борід»<sup>47-48</sup>. Аналізуючи погляди Прокоповича на походження держави і права, Плеханов знову підкреслює: «Чудово, що найвидатніший публіцист епохи Петра посилається на природне право раніше, ніж на Письмо, недарма ревнителі православ'я вважали його малонадійним богословом»<sup>49</sup>.

Розкриваючи історичну обмеженість просвітницьких ідеалів Прокоповича, відображених в його теорії просвічено-абсолютистської держави, Плеханов вбачає її в тому, що Феофан, як і інші члени «вченої дружини», пов'язував здійснення цих ідеалів з діяльністю філософа на троні. «Віра в просвічений деспотизм, — зауважує Плеханов, — була сильною і широко розповсюдженою на всьому протязі того століття»<sup>50</sup>, її не змогли уникнути навіть такі мислителі, як Вольтер і Дідро. Подібно до них «вчена дружина» приходить «до того переконання, що найбільш надійною опорою її просвітницьких прагнень є рука схильного до просвітництва государя»<sup>51-52</sup>. Прокопович настільки вірив у Петра як в єдину опору просвітництва, що мало його не обожнював. Знаючи про криваві розправи царя, катівні й тортури, він не лише не протидіяв йому в цьому, але й допомагав. Прихильників старовини з церковно-боярських кіл Прокопович вважав державними злочинцями, яких треба переслідувати і карати всіма доступними тогочасній державі засобами. Не применшуючи історичної обмеженості поглядів Прокоповича, Татіщева, Кантеміра, Плеханов показує, що ці мислителі відображали інтереси тих найпрогресивніших верств панівних класів тогочасної Росії, які були зацікавлені в централізації держави, в розвитку торгівлі, ремесел, промисловості, науки і освіти.

У радянський час до спадщини Прокоповича зверталися спеціалісти з різних галузей знання: літературознавці, історики, представники юридичної науки, природознавці. У працях академіків М. П. Алексеева, І. К. Білодіда, у дослідженнях Л. О. Петрова, В. П. Вомперського, А. Б. Просіної та ін. з марксистських позицій висвітлювалися погляди мислителя. Велике значення для дослідницької роботи мало видання «Сочинений Феофана Прокоповича» (М.—Л., 1961) у перекладі з латинської, під редакцією І. П. Єрьоміна, де опубліковано курс лекцій «про поетичне мистецтво», деякі промови і вірші.

Але філософські твори мислителя все ще були мало відомі науковій громадськості. Їх перекладено з латинської лише останніми роками. На основі ґрунтового аналізу означених текстів науковці Інституту філософії АН УРСР здійснили першу спробу інтерпретації всієї сукупності філософських поглядів мислителя.

У своїх творах, значною мірою теософських, Ф. Прокопович виступає як об'єктивний ідеаліст: він визнає, що світ створив бог, і намагається довести його існування. Але в них крізь товщу ідеалізму проступають окремі елементи натуралістичного пантеїзму й деїзму, посилені й розвинуті далі Г. Кониським, М. Козачинським, Г. Сквородою. Прокопович обстоював єдність матерії землі і неба, її однорідність, незнищуваність, стверджував думку про неперервність руху, невідривність часу і простору від рухомого фізичного тіла, подав виклад учення Коперника і Галілея. Усе це сприяло руйнуванню середньовічного схоластичного світогляду і зближенню філософії з природознавством. Незважа-

<sup>47-48</sup> Плеханов Г. В. Сочинения, т. 21. М.—Л., 1925, с. 51.

<sup>49</sup> Там же, с. 47.

<sup>50</sup> Там же, с. 53.

<sup>51-52</sup> Плеханов Г. В. Сочинения, т. 21. М.—Л., 1925, с. 52.

ючи на непослідовність і теологічну й ідеалістичну обмеженість висловлювань Прокоповича з цих питань, вони мали прогресивне значення для свого часу. Те саме можна сказати і про погляди мислителя на людину, суспільство, історію. Критика чудес і марновіств, звеличення людського розуму, визнання освіти і виховання основою моральності і суспільного добробуту поєднуються в його творах з провіденціалізмом, християнсько-релігійними тенденціями.

Ф. Прокопович ідеологічно обґрунтовує петровські реформи. Як прихильник теорії просвіченого абсолютизму, він пов'язує здійснення своїх просвітницьких ідеалів з діяльністю «філософа на троні». Прокопович виступає проти обмеження процесів централізації суспільного життя з боку церковно-боярських кіл, що мало певне прогресивне значення наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Проте вже в середині XVIII ст., з посиленням царського абсолютизму і розвитком антикріпосницького руху, ця теорія втрачає свою прогресивність. Крім того, потрібно відзначити, що для поширення освіти, для боротьби проти захисників темряви і невігластва, носіїв ідей децентралізації її автор вважав допустимим застосування найжорстокіших заходів.

Складність і суперечливість ідейних позицій Прокоповича відображає кризу і розклад феодально-церковного і зародження буржуазного світогляду. Незважаючи на історичну обмеженість і непослідовність своїх поглядів, Прокопович і сьогодні привертає нашу увагу, як поборник розвитку науки і освіти, єднання народів України і Білорусії з Росією.

\* \* \*

В статье показано, что общественно-политическая деятельность и творческое наследие Ф. Прокоповича различно оценивалось представителями реакционного и прогрессивного направлений русской общественной мысли. Первые изображали его как еретика, разрушителя веры и древнерусского благочестия. Вторые подчеркивали просветительскую направленность наследия Прокоповича, говорили о критике им невежества и суеверия, защите науки и прогрессивных общественных преобразований. Такая оценка содержится в произведениях А. Кантемира, В. Н. Татищева, В. К. Тредиаковского, Н. И. Новикова, декабристов. Яркую публицистичность и злободневность сочинений мыслителя, а также его поэтический и риторический дар отмечали Г. Р. Державин, Н. М. Карамзин, Д. И. Фонвизин. А. С. Пушкин впервые обратил серьезное внимание на исторические сочинения Прокоповича и использовал их в своих работах. К произведениям Прокоповича обращались и революционные демократы — В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский и др. Новый этап в исследовании наследия Прокоповича начинается работами исследователей-марксистов. Г. В. Плеханов впервые подверг анализу взгляды мыслителя на философию истории. Эту работу продолжили советские ученые М. П. Алексеев, И. К. Белодед, Л. А. Петров и др. С введением в научный оборот философских сочинений Ф. Прокоповича появляется возможность не только более полно изучить его философские взгляды, но и углубить исследование процесса единения духовных культур русского и украинского народов, а также подвергнуть аргументированной критике фальсификацию отечественной истории философии буржуазными и буржуазно-националистическими авторами.

В. В. ТАНЧЕР

## КЛАСОВІ ФУНКЦІЇ БУРЖУАЗНОГО СОЦІАЛЬНОГО КРИТИЦИЗМУ

Процес суспільного розвитку нашого часу, основним змістом якого є закономірний перехід людства від капіталістичної соціально-економічної формації до комуністичної, зазнає суперечливого відображення в буржуазній ідеології, яка нині намагається використати все більш витончені форми апологетики приватновласницького суспільства. Значне місце у цих намаганнях посідають різні буржуазні і дрібнобуржуазні, «міщанські», за характеристикою В. І. Леніна, концепції соціалізму. Теоретики немарксистських моделей соціалізму дають суб'єктивістське тлумачення об'єктивним закономірностям історичного процесу.

Соціальні процеси нашого часу змушують загалом все буржуазне суспільствознавство змінювати свою тактику в ставленні до марксизму. Визнання його наукової цінності багатьма провідними буржуазними теоретиками (Д. Белл, З. Бжезінський, Р. Дарендорф, А. Турен та ін.) супроводжується намаганням вихолостити революційну сутність марксистсько-ленінського вчення. Ідеологи буржуазії відводять марксизмові «почесне місце» тільки в минулому, з метою відмовити комуністичній теорії у праві на втілення у майбутньому. Під прапором «неомарксизму» здійснюються спроби дискредитувати науковий комунізм і фальсифікувати досягнення реального соціалізму.

Дедалі більшого поширення в буржуазній соціологічній та соціально-філософській літературі набуває нині ліворадикальна критика капіталізму. Широкий резонанс, що супроводжує діяльність буржуазних радикалів, те місце, яке посідають їхні ідеї в ідеологічному арсеналі сучасного капіталізму, — все це актуалізує необхідність розкриття тієї соціально-класової ролі, яку відіграють такі концепції, аналізу справжньої суті їхніх спроб критичного розгляду суперечностей капіталістичної дійсності.

Соціальні проблеми, до яких звертаються ліворадикальні критики капіталізму (проблеми соціальної нерівності, класових конфліктів, несумісності політики монополістичних корпорацій з громадськими інтересами, антидемократизму буржуазного державно-бюрократичного управління суспільним життям тощо) виступають своєрідним показником об'єктивного стану буржуазної суспільної системи, показником гостроти соціально-економічних і політичних антагонізмів сучасного капіталістичного суспільства. «Радикально-критичні» теорії сучасного капіталізму виникають на тій стадії загострення антагоністичних суперечностей буржуазного суспільства, коли нехтування пануючою верхівкою наболілих суспільних проблем стає все більш нестерпним для народних мас.

Сутність ліворадикальних чи псевдомарксистських концепцій з їх програмами «удосконалення», «поліпшення» капіталізму — не у проголошуваних деклараціях, не в суб'єктивній самооцінці, а у тій буржуаз-

но-апологетичній класовій ролі, яку вони об'єктивно відіграють у сучасній ідеологічній боротьбі.

Методологічною основою для розкриття класової зумовленості і суспільних функцій діяльності таких соціальних критиків, критерієм оцінки їх конкретних програм суспільного розвитку виступає перевірений практикою революційних соціальних перетворень ленінський принцип: «брати за основу не особи і не групи, а саме аналіз *класового* змісту суспільних течій і ідейно-політичне дослідження їх головних, істотних принципів»<sup>1</sup>.

Це тим більше потрібно, що ліворадикальні соціологи заявляють про розрив з буржуазними соціологічними традиціями, часто проголошують принципи наукового комунізму за вихідні позиції свого критичного аналізу державно-монополістичної системи. Теоретики дрібнобуржуазного соціального радикалізму широко використовують понятійний апарат історичного матеріалізму (такі поняття, як «клас», «експлуатація», «власність», «продуктивні сили» та ін.), висувають гасла «соціальної рівності», «справжньої свободи» поряд з різкою критикою капіталістичного правопорядку, моралі, культурної політики — аж до заперечення історичної доцільності капіталістичної суспільної системи. Більше того, вони нерідко претендують на те, щоб їх концепції виступали «творчим розвитком» марксизму, застосуванням його до соціальних процесів наших днів. Критичний пафос, наявність деяких термінів у їхніх теоріях стали підставою для залічення таких буржуазних радикалів у буржуазній літературі до числа «марксистів». Насправді ж такий «марксизм» виступає не чим іншим, як пустою фразеологією, за допомогою якої здійснюється фетишизація реальних явищ сучасного капіталізму.

Демагогічне використання буржуазними соціологами визначень і понять марксистсько-ленінської науки — безсумнівний показник внутрішньої кризи традиційних буржуазних ідеалів. Водночас аналіз цієї тенденції показує, що звернення певних верств громадськості капіталістичного Заходу, зокрема зростаючих прошарків дрібної буржуазії, до марксизму, супроводжується, як правило, перекошом, фальсифікованим його відображенням у буржуазній свідомості<sup>2</sup>.

Підкреслимо, що суспільно-політичні ідеали ліворадикальних соціологів, з характерними для них апеляціями до марксизму, є лише черговим етапом еволюції буржуазної соціальної думки за умов кризи ідеології капіталізму. Романтична критика капіталістичного ладу з позицій абстрактного, позаісторичного гуманізму завжди була властивою для буржуазної соціально-філософської думки. Соціальна індіферентність, нездатність з'ясувати соціально-історичний зміст суспільних процесів, абстрактно-утопічний характер робили її припустимим «додатком» до соціальних доктрин пануючого класу під егідою «теоретичного плюралізму». У США, наприклад, така критика була особливо поширена у сфері духовного життя суспільства, не зачіпаючи основ імперіалістичної політики. Викриття дегуманізуючого впливу монополістичної культурної індустрії, маніпуляційної практики правлячої еліти, деперсоніфікуючого тиску бюрократичного апарату, деградації та відчуження осо-

<sup>1</sup> Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 142.

<sup>2</sup> Можна виділити два основні напрями фальсифікованого тлумачення марксизму буржуазними теоретиками. Перший — прагнення, «очистивши» марксизм від ідеології, виставити його як якийсь «прогресизм», саяєністську теорію суспільного розвитку; трактувати історичний матеріалізм як механічний детермінізм, що бере початок від поглядів К. Каутського, перетворювати марксизм у теорію соціальної фатальності, «знецінити» значення класової свідомості, ролі партії, ідеологічної роботи та ін. Другий напрям пов'язаний з так званою антропологізацією марксизму, з неокантіанськими ідеями «етичного соціалізму», з ревізіоністським спотворенням наукового комунізму тощо.

би за умов капіталізму та ін.— все це набуло широкого розголосу завдяки працям Е. Фромма, В. Паккарда, Д. Рісмана, У. Уайта, Б. Розенберга, Ван ден Хаага, Н. Чомські, П. Гудмена та інших соціологів, соціопсихологів і публіцистів, діяльність яких асоціюється в американській буржуазній соціологічній літературі з «інтелектуальною критикою» сучасного західного суспільства.

Значне місце у потоці соціального критицизму посідає звертання до негативних моментів науково-технічної революції та класифікація пороків індустріалізму. Соціально-економічні основи державно-монополітичної системи зачіпали у своїх критичних аналізах Ч. Мілз, П. Суїзі, П. Барен.

Поширенню соціально-критичних концепцій в американському суспільствознавстві у 60—70-х роках сприяло і посилення впливу на соціологів США ідей західноєвропейських буржуазних теоретиків, насамперед філософів Франкфуртської школи, соціал-реформістських та ревізіоністських теорій. У працях Ч. Мілза, Г. Маркузе, Ч. Рейча, Т. Розака та інших теоретиків, близьких до «нових лівих», на яких найбільше позначився вплив згаданих напрямів, вже ставляться під сумнів самі основи капіталістичного устрою: система влади, власності, розподілу, панівних духовних цінностей та ін. Це не могло не зробити впливу на розвиток буржуазного соціологічного критицизму. Тяжіння до використання анархістських лозунгів, гучних фраз, абстрактного моралізаторства та інших атрибутів дрібнобуржуазної «революційності» наростало як у широкій публіцистиці, так і в соціологічній літературі.

Загалом сучасні буржуазні радикали розвивають свої концепції, виходячи з традицій ліберально-буржуазної критики капіталізму ХХ ст. Ця критика, якою б гострою за формою вона не була, за змістом, як правило, лишається критикою зовнішніх сторін капіталістичних відносин, а не їх соціально-економічної, класової сутності, не містить послідовно антикапіталістичної, тобто соціалістичної, альтернативи. Вона ігнорує науково-матеріалістичне розуміння суспільно-історичних процесів.

Такий формалізм реалізується, зокрема, в тому, що ліворадикальні соціологи свій критичний запал зосереджують лише на деяких негативних явищах надбудови державно-монополітичної системи, не зачіпаючи сутності її базису, тобто соціально-економічних відносин, або ж підмінюють критику капіталізму як конкретно-історичної суспільної формації критикою «індустріального суспільства», «технічної цивілізації» загалом. Наприклад, аналіз відносин «людина — техніка», «людина — природа» тощо та їх соціальних наслідків провадиться у відриві від з'ясування соціального ґрунту явищ, що критикуються<sup>3</sup>, відірвано від конкретно-історичного розгляду визначальних соціально-економічних відносин капіталістичної формації.

<sup>3</sup> Так, редактор журналу «Диссент» — органу «демократичного соціалізму» в США, як його іменують самі видавці, — І. Хув свій підхід до критики соціальної дійсності формулює у підзаголовку статті: «Соціальна криза, криза цивілізації, чи обидві?» (Див.: Howe I. What's the trouble? In: «The seventies». N. Y. — L. — San Francisco. 1972, p. 53). Аргументи його спрямовані на те, щоб довести, що «всі проблеми американського суспільства — це симптоми кризи цивілізації, що переживає західне суспільство вже століття». Причини кризи цей буржуазний соціаліст бачить «не в економіці чи неправильності соціального устрою, а у зміщенні цінностей» (ibid. p. 54.). Отже, і рецепти подолання хиб капіталізму, за Хувом, слід шукати у сфері уявлень людей, у їх свідомості. Корініи суперечності сучасного капіталізму інтерпретуються ним як такі, що виникли на «екзистенціальному ґрунті» і перебувають за межами соціально-політичного розв'язання. Така цілковито ідеалістична за світоглядними орієнтаціями та опортуністична за політичними висновками позиція буржуазного соціолога — досить типовий приклад критики капіталізму з «радикальних» позицій.

У ліворадикальних соціологів критичному висвітленню піддаються головним чином зовнішні вияви функціонування державно-монополістичної машини. Це знову ж таки дозволяє відвернути увагу від антагоністичних базисних суперечностей, притаманних капіталізму як історично приреченій формації, виставляти як винуватця усіх бід «непередбачувані наслідки індустріалізму», урбанізацію, «комунікативну революцію», «омасовлення культури», «дегуманізуючу дію техніки» та ін., тобто не причини, а наслідки, породжені самою природою імперіалізму. Звідси, за логікою міркувань буржуазних дослідників, робиться два висновки: або людина «не встигає» за науково-технічним прогресом (в цьому випадку науково-технічні чинники відриваються від діяльності людей і фетишизуються), котрий, мовляв, випереджає її «природні здатності», і це відставання людини та тягар застарілих традицій загрожує їй «шоком від зіткнення з майбутнім» — і в цьому сучасній людині нікого звинувачувати, крім своєї власної природи; або негативні явища, що спостерігаються, є перехідним, минулим етапом розвитку цивілізації, виявом тимчасової дисгармонії, яка може бути усунена вдосконаленням суспільного управління, тобто «поліпшенням» самого капіталізму. В обох випадках коріння негативних явищ капіталізму вносяться за межі соціально-економічного ґрунту буржуазних суспільних відносин, ставиться в залежність від індустріального розвитку, вплив на який буржуазних суспільних відносин ігнорується. Інакше кажучи, наслідки стають у буржуазних «критиків» капіталізму причинами, а справжні причини існуючих суперечностей антагоністичного суспільства нехтуються<sup>4</sup>.

Тактику маскування істинних причин соціальних антагонізмів капіталізму ліворадикальні теоретики запозичили у своїх ліберально-буржуазних та реформістських попередників, які також постійно висували на перший план похідні хиби державно-монополістичної системи, нехтуючи розкриттям її сутнісних, базисних суперечностей, на яких засноване капіталістичне суспільство і які воно постійно відтворює. Водночас помітною рисою праць нинішніх радикальних «критиків» капіталізму слід вважати звернення їх до питань, якими до останніх років нехтували буржуазні соціологи: про соціальні зміни і соціальний конфлікт, соціальну нерівність, владу, форми примусу і відчуження особи, а також про забезпечення громадських пріоритетів у політиці, планування в економіці тощо.

Вирішальним чинником такої еволюції буржуазного критицизму є зміни в самих об'єктивних умовах капіталізму. До них передусім належать зміни в соціальній структурі буржуазного суспільства, якому нині як ніколи властиві хисткість, двоїстість, непевність становища дрібнобуржуазних верств, яка робить їх особливо сприйнятливими до псевдосоціалістичних лозунгів. Розширення соціальних меж пригноблених верств в епоху імперіалізму, безперспективність становища середніх

<sup>4</sup> Зокрема, за міркуваннями відомих теоретиків «критичної соціології» А. Гоулдера і Н. Бірнбаума, незадовільні темпи соціального прогресу та недосконалість суспільних відносин сучасного капіталізму значною мірою зумовлені відставанням рівня суспільної свідомості мас, її конформізацією. Повторюючи маркузанські тези про «інтегрованість робітничого класу» в буржуазне, «конвенціоналізоване» суспільство, вони заперечують можливість соціальної революції у нинішньому капіталістичному суспільстві. Винуватцем застою і гальмом історичного розвитку у них є народні маси. Див.: Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology. N. Y.—L. 1970; Birnbaum N. The crisis of industrial society. L.—N. Y., 1971. Лідер американського «демократичного соціалізму» М. Харрінгтон також твердить про те, що людина ще не дозріла для «царства свободи» і коріння багатьох соціальних суперечностей не стільки в суспільних умовах її життєдіяльності, скільки у ній самій. Див.: Harrington M. American society: burdens, problems, solutions. In: «The seventies». N. Y.—L. 1972, p. 13—15, 52.

прошарків, які дедалі більше підпадають під тиск державно-бюрократичної машини імперіалізму за відсутності у них стійких світоглядних переконань, організованості, почасти їх антикомуністична упередженість — все це призводить до того, що в свідомості дрібнобуржуазних середніх прошарків суперечливо переплітаються деякі соціалістичні уявлення з дрібнобуржуазними.

Не викликає сумніву, що на концепціях ліворадикального критицизму позначилось загальне «полівіння» соціальної бази буржуазного реформізму, зокрема зростання антикапіталістичних настроїв серед населення, що об'єктивно виступає перепоною для «поправління» опортуністичної політики. Пристосовуючись до нових обставин, ідеологи дрібнобуржуазного соціалізму змушені були переорієнтувати свої концепції у напрямі відмови від «ідеологічного нейтралізму», який тривалий час проголошувався в програмах західноєвропейської соціал-демократії.

Політизація ліворадикального соціального критицизму в США пояснюється умовами того періоду, коли він з'являється на авансцені соціологічної думки: 60—70-і роки — період небувалої кризи американського суспільства, яка сприяла спростуванню багатьох ілюзій реформізму внаслідок загострення всіх антагонізмів капіталізму. Поглиблення кризи усїєї нинішньої капіталістичної системи позначилось передусім на ідейно-політичній стратегії соціал-реформізму взагалі. Під впливом успіхів світового робітничого класу, під натиском руху трудящих мас буржуазія змушена йти на часткові поступки. І якщо раніше це залічувалось до здобутків опортуністичної політики, то тепер багато хто з відвертих ідеологів імперіалізму також вдається до такої соціальної демагогії. Внаслідок цього спостерігається певна радикалізація буржуазного реформізму. Він має бути «лівішим» від ортодоксальних буржуазних ідеологів, хоча б на словах. Не викликає тому подиву гостра критика ліворадикальними соціологами А. Гоулднером, Н. Бірнбаумом, М. Харрінгтоном, П. Клекеком та іншими своїх конкурентів: буржуазних лібералів, технократів, прибічників гуманістично-просвітницької філантропії. Хоча, якщо придивитися пильніше, ліворадикальні програми суспільної «перебудови» капіталізму відрізняються від ліберально-буржуазних рекомендацій щодо його вдосконалення по суті лише антикапіталістичною риторикою і псевдомарксистською фразеологією. Досить навести заповнення редакторів збірника «Сімдесять років. Проблеми й пропозиції» М. Харрінгтона і І. Хува, що репрезентує погляди «демократичних соціалістів» США, про те, що неминучі зміни в буржуазному суспільстві мисляться ними «тільки через лояльність та зміцнення (reinvigoration) демократичного процесу»<sup>5</sup>.

Цим же характеризується аргументація автора книги «Парадокси радикалізму» П. Клекека, спрямована на доведення того, що ідеї «очищаючої революції» деструктивні для США. Існуючий «іраціональний соціальний лад», за його словами, не може бути одразу зміненим і це не потрібно. Суспільство нібито слід змінювати поступово, частинами, починаючи зі «знищення лімітів критичної оцінки системи»<sup>6</sup> тощо.

Отже, очевидна єдність соціально-класових функцій та ідейно-політична спорідненість ліворадикального критицизму з соціал-реформізмом та буржуазним лібералізмом взагалі. Концепції буржуазного соціалізму та псевдомарксизму лише «розчищають ґрунт» для витонченіших форм фальсифікації марксизму-ленізму, слугують дезорієнтації масового революційного руху.

<sup>5</sup> «The seventies», p. IX.

<sup>6</sup> Див.: Cleck P. Radical paradoxes. Dilemmas of the American left: 1945—1970. N. Y.—Evanston—San Francisco—L. 1973.

Поширенню соціального критицизму та псевдомарксистських концепцій «трансформації» сучасного капіталізму сприяло і загострення кризових процесів у буржуазній соціології. Не підлягає сумніву зв'язок багатьох буржуазно-радикалістських програм з теорією «конвергенції». Набуваючи витончених форм, елементи доктрин «конвергенції» капіталізму й соціалізму проникають у різні буржуазні теорії суспільного розвитку й футурологічні побудови. До реформістських пропозицій ліво-радикальних соціологів все частіше звертаються ідеологи сучасного капіталізму для оновлення своїх застарілих теорій. Вказуючи на кризові симптоми в сучасній буржуазній соціології, ліворадикальні її представники закликають до «конвергенції» позитивізму з марксизмом, до запозичення марксистських принципів і понять в соціологічні дослідження. Наприклад, в цьому вбачає вихід з сучасної теоретико-методологічної неспроможності позитивістсько орієнтованої американської соціології один із найбільш завзятих її критиків А. Гоулднер.

Радикалістські ідеї буржуазного критицизму поширюються в наші дні й серед тих соціологів-прикладників, які раніш відмежовувалися від загальнотеоретичних соціально-політичних проблем суспільного буття. Міф про соціологію, вільну від будь-яких «цінностей», що насаджувався позитивізмом, відгороджував більшість американських дослідників від ліворадикальних рухів й «інтелектуальної» критики буржуазного суспільства. Ідеологи монополістичного капіталізму вміло використовували непослідовність дрібнобуржуазного соціального критицизму, його абстрактну декларативність і утопізм, відмітаючи як «революційний романтизм» ті викриття імперіалістичної політики, які іноді притаманні працям ліворадикальних критиків. Але для більшості соціальних дослідників у США раціоналістичний підхід з позицій позитивістського сайєнтизму до осмислення суспільних проблем (problem-solving style) залишався з ряду причин більш прийнятним, ніж критичні емоції ліворадикалів (mind-blowing style) <sup>7</sup>.

Проте соціальні потрясіння 70-х років у США змусили чимало соціологів переглянути свої погляди. З цього приводу А. Гоулднер наводить аналогію з природничими науками, відзначаючи, зокрема, що «до Хіросіми багато хто з фізиків теж вважали себе «чистими вченими» <sup>8</sup>. «Позаідеологічність» професійної соціології, що проголошувалась одним із наріжних принципів американського академічного суспільствознавства, не витримала перевірки практикою і була піддана критиці з боку молодих радикалів. Вона трактувалась як певний тип ідеологічної спрямованості, як «ідеологія, яка приховує патологічну, консервативну пристрасть до обслуговування існуючого статус-кво», була представлена «інструментом корпоративного капіталу», «Дядечкою Томом правлячого класу» <sup>9</sup> і тому подібними визначеннями її ідеологічних функцій.

Критика теоретико-методологічних основ головних напрямів буржуазної соціології, насамперед структурно-функціонального аналізу, стала суспільною платформою різних теоретиків радикалістського спрямування. Але річ у тому, що ці емоційні звинувачення буржуазної академічної науки, які привертати увагу демократичної громадськості, — яскраві, але не глибокі — зовсім недостатні для наукової полеміки. Адже критицизм у традиціях дрібнобуржуазної свідомості безальтернативний, значною мірою нігілістичний, він не підкріплюється протиставленням академічній соціології — науково обгрунтованих програм конкретно-історичного аналізу соціальної дійсності буржуазного суспільства.

<sup>7</sup> Див.: Lekachman R. Between Apostles and Technicians. In: «The seventies».

<sup>8</sup> Gouldner A. W. For sociology. L., 1973. p. 16.

<sup>9</sup> Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology, p. 9.

Отже, особливістю еволюції буржуазної свідомості за останні десятиріччя, що позначилась на еволюції буржуазної соціології, є заміщення панівних раніше, так би мовити, «стабілізаційних» світоглядних установок — «нестабілізаційними», «кризовими». Безперечно, наведені тенденції в буржуазній суспільній свідомості не міняють її власної соціально-класової природи. Перехід від консервативної ідеології «рівноваги» соціальної системи до визнання неминучості соціальних змін супроводжується лише формальним псевдомарксистським коригуванням буржуазних концепцій, не зачіпаючи їх соціально-класової суті.

Апологетична спрямованість академічної соціології в США, її ідеологічна орієнтація на захист статус-кво капіталістичної соціальної системи відзначалась навіть багатьма буржуазними теоретиками, особливо західноєвропейськими. Насамперед слід згадати соціологів Франкфуртської школи, англійського соціолога Д. Локвуда та західнонімецького Р. Дарендорфа. Обґрунтовування закономірності і неминучості соціальних змін та конфліктів у буржуазному суспільстві цими дослідниками привернули увагу в 60-х роках американських соціологів. Згодом зусиллями Л. Козера, Т. Боттомора, У. Мура<sup>10</sup> та інших був сформований так званий конфліктний підхід до вивчення суспільного розвитку, який став вихідним пунктом у всіх ліворадикальних «критичних» теоріях.

Ця методологічна позиція лише на перший погляд створює видимість нової основи для аналізу соціальних процесів у буржуазному суспільстві. Поняття «соціальна зміна», що у структурних функціоналістах попіло місце принципів «стабільності» та «інтегрованості» суспільства, виявилось невизначеним, аморфним і беззмистовим. Водночас поняття «соціальний конфлікт» отримало суб'єктивно-ідеалістичне, позаісторичне тлумачення. Незважаючи на те, що, наприклад, Р. Дарендорф твердить про згоду з марксистською оцінкою капіталістичних соціально-економічних відносин, про те, що в його типології конфліктів є «класовий конфлікт», головний сенс своєї діяльності він убачає в «уточненні» теорії класів К. Маркса. У книзі «Соціальні класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», визнаючи, що «надто довго соціологія тупцювала на місці, спростовуючи Марксову теорію і його передбачення, або ж обходила стороною всю галузь Марксових інтересів»<sup>11</sup>, західнонімецький соціолог намагається «позитивно подолати» вчення К. Маркса про класи і класову боротьбу. Класові інтереси за сучасного капіталізму відриваються ним від соціально-економічних причин і зводяться тільки до відносин влади. Щодо цього Дарендорф, до речі, не далеко пішов від головних положень таких апологетів сучасного капіталізму, як Д. Белл, З. Бжезінський, П. Дракер. Класовий конфлікт, за Дарендорфом, виступає локальним явищем, яке виникає між керівниками і підлеглими в межах лише виробництва, не поширюючись на всі суспільні відносини (наприклад, розподіл, споживання тощо). Тому цей конфлікт нібито можна улагодити без революційних перетворень всієї системи. Як бачимо, соціологічна концепція Дарендорфа, хоча й бере «соціальний конфлікт» за свою основу, імпліцитно передбачає його подолання через «регулювання» засобами самої капіталістичної системи.

Схоже тлумачення класового конфлікту пропонує і відомий французький соціолог А. Турен. За його словами, конфлікти між організованими робітниками і капіталістичними фірмами відбуваються не через економічну експлуатацію, а лише стосуються питань організації виробни-

<sup>10</sup> Coser L. The functions of social conflict. Glencoe. 1956; Coser L. Continuities in the study of social conflict. N. Y., 1967; Moor W. Social change. N. Y. 1963.

<sup>11</sup> Dahrendorf R. Soziale klassen und klassenkonflikt in der Industriegesellschaft. Stuttgart. 1957. S. 260.

цтва. Оскільки, як він намагається довести, у конфліктуючих сторін збігаються інтереси — «раціоналізм і прогрес» (або умови матеріального добробуту), то звідси з необхідністю випливає інституалізація конфліктів<sup>12</sup>. А. Турен фальсифікує Марксову теорію класової боротьби, позбавляючи її соціально-економічного ґрунту. Акцент свідомо переноситься з економічних відносин між працею і капіталом у царину їх соціально-психологічних відголосків. Він пише, зокрема, що сутність соціальних суперечностей тепер нібито більш точно відображується терміном «відчуження», ніж «економічна експлуатація»<sup>13</sup>. Соціальні антагонізми представляються ним скоріше конфліктами між соціальними політиками, різні цілі яких визначаються не економічними інтересами, а тільки «культурними» аспектами розуміння соціального добробуту. Тут знову ж таки зусилля А. Турена, його ліворадикальна програма спрямовані на аргументацію необхідності переглянути «застарілі» уявлення про класову боротьбу, на доведення того, нібито сучасний робітничий клас «більш не є привілейованим агентом історії»<sup>14</sup>. Справа соціальної перебудови суспільства, за Туреном, має бути доручена вченим і технократам, а інтереси й цілі робітничих організацій не повинні виходити за межі тред-юніонізму. Отже, розглянуті концепції своїм «регулятивним спрямуванням» недвозначно виявляють «стабілізаційні» цілі, які з ідеологічного погляду не відрізняються від апологетичної запрограмованості традиційної буржуазної соціології.

Кінець кінцем буржуазні «критики» капіталізму заперечують провідну роль робітничого класу, його всесвітньо-історичну місію як головної революційної сили в соціальній перебудові антагоністичного суспільства. Водночас безпідставно гіпертрофується значення технократичної еліти, «соціальних дослідників» тощо. Критицизм дрібнобуржуазних радикалістів відірваний від революційного руху пригноблених мас.

Таке спрямування прибічників «конфліктного» підходу до суспільних явищ, який взяли на озброєння ліворадикальні «критики» капіталізму, робить його цілком прийнятним для правлячих кіл. Тим більше, що реальності нинішнього етапу історичного розвитку буржуазного суспільства — зростаюча нестабільність капіталістичної суспільної системи загалом — все більше спонукають його ідеологів замислюватися над вдосконаленням суспільного управління, посиленням соціального контролю й маніпулювання масовою свідомістю. Звернення до досліджень конфліктних явищ стимулювалося прагненням монополістичної верхівки своєчасним маневруванням випередити масові рухи трудящих проти різних форм соціального гніту. Таке соціально-класове замовлення націлювало буржуазних дослідників на більш реалістичне зображення соціальних процесів, яке й потребувало певного критицизму, оскільки виявлення джерел конфліктних ситуацій системи є неодмінним елементом в практичній діяльності буржуазії у справі вдосконалення і стабілізації суспільних відносин.

З цих же причин буржуазно-радикальний підхід до наболілих проблем, що постають перед буржуазним суспільством на нинішньому етапі його загальної кризи і загострення суперечностей його устрою, завойовує значне коло прихильників серед панівного класу. В більшості американських підручників з соціології та загальнотеоретичних монографіях підкреслюється, що починаючи з 60-х років спостерігається «нова» фаза в процесі соціального пізнання, яка характеризується як «переорієнтація головних інтересів від соціальної рівноваги на соціальну ди-

<sup>12</sup> Touraine A. The post-industrial society. N. Y. 1971, p. 31—32, 38.

<sup>13</sup> Ibid., p. 17.

<sup>14</sup> Ibid., p. 17.

наміку»<sup>15</sup>, як перехід від структурно-функціональних концепцій до конфліктного погляду на суспільство<sup>16</sup>. Акцентується навіть значна практична цінність «конфліктної моделі» суспільства<sup>17</sup>, особливо з погляду дослідницької стратегії вивчення футурологічних перспектив<sup>18</sup>.

Більшість праць буржуазних «конфліктологів» здійснюється у рамках позитивістського підходу до суспільних явищ. Цей підхід характеризується тим, що в емпіричних дослідженнях увага соціолога зосереджується лише на одній із сторін конфліктних відносин, не охоплюючи соціального цілого, — психологічній, етичній, економічній. Тим самим маскується суттєво загальне — соціально-економічна, класово-політична, приватновласницька суспільна основа антагонізмів. Під гаслом «теоретичного плюралізму» затушовуються визначальні чинники, які зумовлюють соціальні конфлікти і до яких належить передусім соціально-економічна нерівність.

Сам предмет досліджень «конфліктологів» досить невизначений — від міжособового до міжнаціонального. Таке абстрактне трактування «соціального конфлікту» сягає корінням віддавна притаманних ідеалістичній філософії і соціології уявлень про соціальне. Адже буржуазна соціологія всіляко уникає розуміння соціального як об'єктивних суспільно-економічних відносин, а суспільні зв'язки виводяться з чого завгодно — з психологічних рис індивідів або груп, їх рольових чи статусних функцій, матеріальних, моральних чи престижних устремлінь. Проте в усіх випадках визначальним проголошується суб'єктивний бік суспільних відносин, тоді як об'єктивна їх природа лишається нерозкритою, нехтується.

Загалом буржуазні «конфліктологи» не йдуть, як звичайно, далі аналізу механізму конфлікту. Кінцевою ж метою є винайдення методів його «інституалізації», тобто регулювання. Буржуазно-апологетична класова сутність таких концепцій виявляється вже в самому способі побудови дослідницької стратегії, в основі якої лежить теза, нібито конфлікти у суспільстві при їх відповідній «інституалізації» починають відігравати конструктивну роль у практиці соціального управління. Виходячи з цього, перед соціологами ставиться завдання гнучкого розв'язання проблем, що постійно виникають перед правлячою верхівкою сучасного капіталізму. Як пишуть Д. Абкар'ян і М. Палмер, автори праці «Суспільство в конфлікті», «ніколи раніш урядові кола не прислухалися так уважно до того, що соціальні дослідники говорять про конфлікт»<sup>19</sup>. Насамперед такого спрямування набувають радикальнобуржуазні «критичні» концепції, які монополістична держава без особливих зусиль обертає собі на користь.

При більш пильному аналізові праць ліворадикальних соціологів очевидним стає, що їх теоретизування щодо «соціального конфлікту», «соціальної зміни» та «образу майбутнього» — цих ключових положень «критичних» концепцій — ніяк не інтегруються в якусь більш-менш послідовну і обґрунтовану теорію суспільного розвитку. Ідейно-теоретична невизначеність, строкатість вихідних позицій соціального критицизму в буржуазній соціології, який покликаний пом'якшити відверту капіталістичну апологетику, фактично призводить до релятивізму, до заперечення адекватних соціально-економічному базису критеріїв суспільного

<sup>15</sup> Lowry R., Rankin R. *Sociology. Social science and social concern*. N. Y., 1972.

<sup>16</sup> Chambliss W. J. *Sociological reading in conflict perspective*. Addison-Wesley, 1973.

<sup>17</sup> Abcarian G., Palmer M. *Society in conflict*. San Francisco. 1974; Laur R. *Perspectives on social change*. Boston, 1973.

<sup>18</sup> Bell W., Mau I. (eds). *The sociology of the future*. N. Y., 1971.

<sup>19</sup> Abcarian C., Palmer M. *Op. cit.*, p. 253.

прогресу. Відсутність наукової загальносоціологічної теорії суспільного розвитку, на яку б, як на методологію, спирались конкретні дослідження, зумовлює суб'єктивістський, вульгарно-психологізаторський характер трактувань соціальних конфліктів і соціальних змін.

Згідно з концепціями ліворадикальних соціологів, суспільство слід розглядати лише як проблему управління, як завдання спрямування зусиль членів суспільства в напрямі неминучих змін з метою наближення до вибраного «образу майбутнього». Підкреслюється каузальний взаємозв'язок ідей і соціальної структури, рішення і цілеспрямованих зусиль в конструюванні майбутнього<sup>20</sup>. Сайєнтистські ілюзії щодо визначальної ролі ідей, форм свідомості, науки взагалі дуже характерні для «критичної соціології» (досить вказати на праці А. Гоулднера, Н. Бірнбаума, М. Харрінгтона та ін.). Абсолютизуючи роль соціальних ідеалів у суспільному розвитку («образ майбутнього»), теоретики «соціальних змін» лишають в затінку головні детермінанти цього розвитку. В їх підході до аналізу суспільних явищ ігнорується головне — з'ясування загальних визначальних чинників історичного розвитку та його конкретних форм — наявних соціально-економічних відносин та класових інтересів, що на них ґрунтуються.

Ідеалістичне тлумачення радикалістськими соціологами законів суспільного розвитку, на якому засновані їх доктрини і прогнози на майбутнє, не може породити нічого іншого, крім утопічних абстракцій (типу капіталізму з «лицем соціалізму»), які ніяк не узгоджуються з реальними процесами і тенденціями сьогодишнього буржуазного суспільства.

Головним достоїнством таких концепцій в очах пануючих кіл сучасного капіталізму є їх ідеологічна еластичність, здатність сприймати й уніфікувати, відповідно до ідейного фонду апологетики капіталізму, різні критичні погляди та реформістські програми. Такий соціальний критицизм стає складовою частиною теоретичної адвокації існуючого правопорядку, індикатором соціального благополуччя, регулятивним моментом практичної діяльності буржуазії, спрямованої на його підтримання. Саме в цьому виявляється класова сутність буржуазного радикалістського критицизму.

Отже, з вищезгаданого видно, що ліворадикальна «критика» капіталізму через свою ідейно-теоретичну, світоглядно-методологічну неспроможність не може виступати як науковий аналіз суспільного розвитку. Претензії окремих її представників на «неомарксистський» розгляд сучасного капіталізму не знаходять підтвердження ні у методологічних принципах, ні у практичних висновках з їх теоретизувань. Більше того, саме тут з усією очевидністю виявляється антимарксистська спрямованість та антикомуністична упередженість буржуазних радикалів. У концепціях останніх соціально-економічний класовий аналіз сучасної капіталістичної дійсності, дослідження закономірностей її розвитку підмінюється абстрактними розмірковуваннями навколо понять «соціальна зміна», «образ майбутнього», які розглядаються поза їх конкретно-історичним змістом.

Ліворадикальна критика окремих хиб сучасного державно-монополістичного ладу обмежується переважно абстрактно-гуманістичною риторикою, оскільки не містить ніякої позитивної альтернативи системі, яка піддається осуду. Водночас антикомуністичні передсуди, нападки на реально існуючий соціалізм зводять зусилля розглянутих «критиків» нанівець, перетворюють саму «критику» на добровільну посібницю сил реакції.

<sup>20</sup> Див.: The sociology of the future, p. 2.

Підсумовуючи, з'ясуємо ті головні функції буржуазного соціального критицизму, які він об'єктивно відіграє у соціально-політичному житті сучасного капіталізму. Передусім це функція пристосування соціальної політики пануючої буржуазії до суспільно-політичних ситуацій, які швидко змінюються, до змін в соціальній структурі, масовій свідомості, економічному житті тощо. Зрештою, це пробуржуазна ідейно-пропагандистська функція: сіяння реформістських ілюзій, відвернення трудящих мас на шляхи дрібнобуржуазної «революційності» і, в кінцевому підсумку, вишукування альтернатив ідеям наукового комунізму.

\* \* \*

Марксистско-ленинський класовий аналіз буржуазних концепцій соціального критицизму, в частині поглядів леворадикальних соціологів на сучасний капіталізм, на пути и методы его социального переустройства позволяет выявить мелкобуржуазную сущность, абстрактность критики, утопизм и безальтернативность выдвигаемых в этих концепциях социальных программ, антинаучный характер их методологии исследования социальных явлений. В буржуазно-либеральных суждениях на антигуманизм государственно-монополистической системы, социал-реформистских концепциях идеологов «демократического социализма» в США, абстрактно-гуманистических рефлексиях приверженцев «критической социологии» Э. Гоулднера, Н. Бирнбаума, А. Турена и др., в апологетической ориентации современной буржуазной «конфликтологии» — через различные подходы и псевдомарксистскую фразеологию проявляются сходные социально-политические задачи: попытки приспособления социальной политики правящих кругов буржуазии к современным условиям, распространения реформистских иллюзий и антикоммунистических измышлений. В этом проявляется буржуазный классовый смысл и идеологическая направленность рассматриваемых в статье концепций леворадикальных социологов.

## МЕТОДОЛОГІЧНА І СВІТОГЛЯДНА НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ «КОНТРКУЛЬТУРИ»

Однією з особливостей сучасної буржуазної філософії і соціології є збільшення питомої ваги концепцій, в яких йдеться про занепад системи капіталістичних відносин, проповідується песимізм, відчай, туга за минулим тощо. Це свідчить про те, що загальна криза капіталізму зачіпає все нові і нові сфери буржуазного суспільства і її змушені визнавати навіть буржуазні ідеологи. У зв'язку з цим неприхована апологія капіталістичного ладу набуває нині дедалі гнучкіших, завуальованих форм, накладаючи відбиток на ідеологічну боротьбу, характер її протікання, на її специфіку.

Водночас чимало буржуазних філософів і соціологів покладають надії на ті зміни у сфері капіталістичного виробництва, які відбуваються під впливом науково-технічної революції. Саме до цих змін і звернена увага теоретиків, схильних розглядати науково-технічні чинники як такі, за допомогою яких можна нібито подолати кризові явища, що підривають устої капіталістичного суспільства. До таких чинників залічується передусім посилення технологічного (суто прикладного) аспекту як у самому виробництві, так і в сфері науки. Великого значення набувають роль експертів у виробництві, характер самої технології, застосування технічних новинок, організаційних засобів тощо. Усе це свого часу сприяло виникненню різних буржуазних теорій, які так чи інакше спекулювали на змінах, що відбувались.

Водночас сталися певні зміни і в самій структурі капіталізму. Під впливом науково-технічної революції здійснюється перехід до нових систем експлуатації робочої сили, певною мірою перебудовується глибинна структура основного економічного закону капіталізму, модифікується уся сукупність економічних законів цього суспільства<sup>1</sup>. Зокрема, на додаток до попередньої системи експлуатації фізичної праці виникають масові сфери капіталістичної експлуатації працівників інтелектуальної праці, особливо в духовному виробництві, посилюється експлуатація робітників психічно напруженої праці. Відповідно, та капіталістична раціоналізація матеріального виробництва, від якої потерпає робітник монополістичного підприємства і яка робить його лише додатком машинного виробництва, все більше поширюється і на сферу духовного виробництва, сферу обслуговування та ін. Представники інтелектуальних різновидів праці у розвинутих капіталістичних країнах все частіше вказують на відсутність творчого елемента у своїй діяльності, нарікають на те, що вона завжди підпорядкована певним соціальним замовленням пануючого класу.

Окреслені зміни у виробничій галузі відчутно позначилися на сфері міжіндивідуальних відносин, які стають все більше стандартизованими, позбавленими духовності, безпосередності. Життєдіяльність людини зводиться при цьому до простого виконання функцій, певних ролей, що нав'язуються зовні. В зв'язку з цим на адресу технологізованого або «технократичного» суспільства дедалі частіше лунають досить різкі

<sup>1</sup> Див.: Васильчук Ю. А. Научно-техническая революция и противоречия развитого капитализма.— «Вопросы философии», 1976, № 1, с. 89.

докори. Найбільш радикальні буржуазні філософи навіть стверджують, що лінійний розвиток капіталізму закінчився, а якщо триватиме і далі, то неодмінно призведе до катастрофи. Навіть ті буржуазні ідеологи, яких ніяк не можна запідозрити у симпатіях до соціалізму, все частіше починають говорити про капіталізм у «критичному» тоні. Так, відомий американський соціолог Д. Белл нещодавно заявив: «Сьогодні слід мовити про клімактеричну, критичну зміну в американському житті, яка означає, що наша економіка пережила розквіт і настав незворотний процес старіння та втрати лідерства»<sup>2</sup>. Безперечно, такі висловлювання не означають, нібито буржуазні філософи і соціологи виступають проти капіталістичної системи суспільних відносин. Йдеться лише про те, що тепер уже не можна замовчувати хронічну кризу буржуазного суспільства, що науково-технічна революція лише з ще більшою наочністю виявила притаманні йому суперечності.

Отже, властива капіталізму раціоналізація матеріального виробництва обертається дедалі більшою ірраціональністю в сфері суспільних відносин. Зокрема, зведення усієї науки (і не лише науки) до рівня технології, до суми технічних прийомів, засобу досягнення певних результатів знецінює смисл наукових досліджень як таких як у галузі «чистої» науки, так і в інших сферах, позбавляє дослідження гуманістичного змісту. Ця тенденція не тільки позначилась на девальвації традиційних уявлень про заняття наукою, мистецтвом тощо як «чистих», безкорисливих пошуків істини, адекватного самовираження тощо. Вона виявилася і в знеціненні наукового знання як такого в умовах капіталізму, вихолощенні неприкладних (зокрема, світоглядних) моментів наукового дослідження. Так, буржуазні дослідники в галузі науки, мистецтва дедалі частіше приходять до висновку, що в наш час втрачається сам дух вічного пошуку, захопленість науковим дослідженням тощо. Зокрема, в одній із доповідей ЮНЕСКО з питань культури робиться досить симптоматичний висновок: «Нам показали, що (Західна) Європа ризикує померти від нудьги, оскільки вона втратила дух, який звичайно інспірував розвиток наукової активності і який вона (нинішня наукова діяльність.— В. Л.)... звела до рівня технології»<sup>3</sup>.

Отже, і самих буржуазних філософів та соціологів дедалі більше вражає той величезний розрив, який утворився між техніко-технологічними успіхами розвинутих капіталістичних країн і деградацією культурного і морального життя. «Усі наші аналізи,— відзначає французький філософ О. Секконі,— зводяться в кінцевому підсумку до потрійного смислу деградації індустріального способу життя — деградації природи, соціальності, самої людини. Все це резюмується формулою: економічне зростання і культурна нерозвиненість»<sup>4</sup>. Наведена декларація досить показова, оскільки в працях буржуазних філософів наявна тенденція тлумачити кризу соціальних основ буржуазного суспільства тільки як кризу культури, кризу особистості, кризу духовних цінностей тощо. А оскільки така підміна загальної кризи капіталізму кризою культури здійснюється в буржуазних концепціях, то звідси випливає, що, мовляв, зазнала фіаско не сама система капіталізму, а лише деякі процеси в сфері культури, які нібито автономні щодо існуючої системи соціально-економічних відносин. Більше того, на основі аналізу тих форм протесту, які спостерігалися у молодіжному русі в капіталістичних країнах, буржуазні філософи і соціологи намагаються навіть обґрунтувати тезу, нібито в наш час

<sup>2</sup> Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. New York, 1976, p. 213.

<sup>3</sup> Les droits culturelles..., Unesco, 1970, p. 103.

<sup>4</sup> Cecconi O. Croissance économique ou sous-développement culturel. Paris, 1975, p. 617.

соціальні конфлікти переміщуються з матеріальної сфери у сферу духовної культури.

Безперечно, існує і казенно-оптимістичний варіант інтерпретації тих змін у галузі культури, яким сприяла науково-технічна революція. Такі буржуазні концепції, як теорія «суспільства масового споживання» та «масової культури», виходять з передпосилки, нібито в наш час духовна культура стає «масовим надбанням» і однією з підойм суспільного розвитку. Щоб обгрунтувати цей погляд, наводиться той факт, що в сучасну епоху в індустріально розвинутих капіталістичних країнах під впливом науково-технічної революції розширились можливості залучення певної частини населення до культури та освіти. На думку оптимістично настроєних буржуазних соціологів, «масова культура» становить прогресивну тенденцію сучасного індустріально розвинутого суспільства. Так, згідно з міркуваннями американського соціолога Д. Белла, «тяга до культури стає базисом, який визначає інші сторони життя»<sup>5</sup>.

Проте останнім часом серед буржуазних філософів і соціологів поширюється думка, що індустріальні успіхи несумісні з культурними або навіть прямо приводять до культурної деградації. «Наша культура, — пише з цього приводу інший американський соціолог Ч. Рейч, — зведена до рівня комерційних стандартів, культурні цінності стали предметом продажу, і ті з них, які не здатні забезпечити добрий прибуток, просто руйнуються. Уся наша життєдіяльність стала чужою і фальшивою щодо природних потреб. Вона становить не що інше, як стандарти, створені і насильно нав'язані нам іншими людьми»<sup>6</sup>. На противагу тим формальним стандартизованим відношенням, які характерні для буржуазного суспільства і його культури і дістають своє концентроване уособлення в продукції масової культури і її теоретичній апологетиці, певна частина радикально настроєних буржуазних філософів і соціологів намагаються знайти вихід з цього становища через конструювання протилежних ціннісних відносин. Особливої популярності останнім часом набули концепції, що намагаються угледіти в молодіжному русі носія «нової» культури, «нової» свідомості, яка нібито сама по собі, без усякого насильства і примусу стане прийнятою для більшості населення і автоматично приведе до зміни суспільства загалом. Прибічники цього погляду намагалися довести, що молодіжний рух створює свою власну, принципово нову, альтернативну культуру, характерною ознакою якої є тотально негативне ставлення до існуючої буржуазної культури. Цій опозиційній культурі було дано назву «контркультури», і саме з нею деякі буржуазні філософи пов'язують свої сподівання на «раціональну» перебудову буржуазного суспільства.

Серед самих ідеологів «контркультури», таких як Т. Роззак, П. Гудмен, Ч. Рейч, М. Дюфренн та ін., донині не знаходимо повної згоди стосовно цього явища. Дехто з них наголошує на тому, що «контркультура» — це насамперед нова світоглядна орієнтація, інші — що це новий спосіб життя, нова ідеологія, нова практика повсякденного життя, нова форма політики, мистецтва, відносин між людьми тощо. Водночас загальною специфічною особливістю «контркультури», на яку вказують майже всі філософи, стає войовничий антиконформізм, тобто така поведінка, що суперчить будь-яким загальноновизнаним нормам, цінностям. У зв'язку з цим під «контркультурою» нерідко розуміють певну спільність людей, які «свідомо відмовилися від системи культурних цінностей

<sup>5</sup> Белл Д. Массовая культура и современное общество. — «Америка», 1965, № 103, с. 52.

<sup>6</sup> Рейч Ч. Молодая Америка. — «Мировая экономика и международные отношения», 1971, № 10, с. 115.

суспільства і намагаються замінити цю систему... анти- або контрцінностями»<sup>7</sup>. До носіїв «контркультури» найчастіше залічують хіппі, іноді разом з «новими лівими». Усе це свідчить про те, що «контркультура» становить досить розмаїте явище. Це й своєрідні «комуни», що намагаються на засадах соціального утопізму протиставити існуючому суспільству альтернативні форми його організації, і рух хіппі, і культивування різних містичних форм споглядальності, медитації, певних типів релігійності, і демонстрація екстравагантності в одязі, поведінці, музиці тощо. Загалом зовнішній вигляд «контркультури» досить блазнівський, її шати, за висловом того ж Т. Роззака, «запозичені з численних екзотичних джерел: з глибин психіатрії, східних релігій, романтичної «Weltschmerz», соціальної теорії анархізму, дадаїзму та вчення американських індіанців, їх багатоговікової мудрості»<sup>8</sup>.

Одні буржуазні автори твердять, що «контркультура» є інтегральним явищем, яким уже охоплена або має бути охопленим все суспільство; інші, — що контркультура стосується насамперед безпосередньої життєдіяльності і деяких явищ сфери мистецтва. Відповідним чином розподілилися й сподівання прибічників «контркультури». Дехто з них вважає, що це і є справжня революція, яка нібито приведе до створення якісно нового суспільства. Усі інші революції, мовляв, не привели і не могли привести до докорінної зміни суспільства. І лише рух молоді, зокрема «контркультура», породжує новий тип революції і відповідно нове суспільство<sup>9</sup>.

Дещо інші «аргументи» стосовно цього наводить американський соціолог Ч. Рейч. На його думку, сучасне буржуазне суспільство, якому він дає назву «корпоративного», охоплене глибокою кризою, з якої не можна вийти за допомогою незначних змін або реформ. Потрібна, вважає він, революція, хоча насправді «ніяка політична революція неможлива тепер у Сполучених Штатах, та вона й не потрібна»<sup>10</sup>. З'ясується, що вирішальне значення має революція в свідомості, тобто поява «нових цінностей» і « нової культури». Це — типовий для дрібнобуржуазної революційності погляд на революцію. Автору зовсім невідомі такі поняття, як рушійні сили революції, об'єктивні та суб'єктивні чинники, що сприяють її виникненню, закони, за якими вона відбувається, тощо. Логіка його міркувань приблизно така: корпоративне суспільство настільки позбавило людські відносини безпосередності, духовності, емоційності, що потреба в теплих людських стосунках відчувається усіма людьми. З цього боку, мовляв, нема розподілу на антагоністичні суспільні класи, оскільки усі однаково відчувають цю потребу. При цьому Ч. Рейч фетишизує якесь абстрактне технологізоване корпоративне суспільство, в якому люди нібито так «інтегровані», що ніяким чином не можуть вплинути на нього. Єдиний вихід — це, щоб люди якось самі водночас, невідомо як, змінилися, усвідомивши необхідність такої зміни. Тоді начебто й усе суспільство цілком змінить своє обличчя.

У цьому типовому ідеалістичному погляді на проблему причин соціальних змін зовсім нехтується той факт, що в буржуазному суспільстві існують певні економічні й політичні сили, які зацікавлені в тому, щоб існуючий порядок речей зберігався. І якщо, наприклад, на тому чи іншому капіталістичному підприємстві застосовується так звана система

<sup>7</sup> International social science journal, 1972, № 2, p. 328.

<sup>8</sup> Roszak Th. The Making of a Counter Culture. London, 1971, p. XIII.

<sup>9</sup> Див.: Revel J. F. Ni Marx, ni Jesus, Paris, 1970.

<sup>10</sup> Рейч Ч. Молодая Америка. — «Мировая экономика и международные отношения», 1971, № 10, с. 118.

людських відносин, то це робиться не тому, що капіталіст нарешті усвідомив необхідність таких відносин, а тому, що ця система дозволяє йому одержувати ще більше прибутку.

Концепція «революції» у Ч. Рейча істотно не відрізняється від висловлювань анархістів, які теж вживають термін «контркультура» у поєднанні з поняттям «революція». Така «революція» не має жодного свідомо визначеного орієнтиру чи розробленої програми. Єдине її завдання — знищити будь-яку межу між мистецтвом і життєдіяльністю, між політикою і безпосередньою акцією індивіда. На думку прибічників цього погляду, революція має бути чимось на зразок «театру-на-вулицях». «Революція, як «театр партизанської війни», уникає будь-якої політичної телеології. Вона втілює в образи, у чисті й символічні акти «бажання діяти тут і тепер»<sup>11</sup>. Проте така абсолютизація безпосередньої дії, відмова від наперед визначених цілей заводить ідеологів «контркультури» у безвихідь, адже тим самим виключається будь-який суспільний розвиток, виключається майбутній, більш розвинений стан суспільства.

Цій концепції найбільше відповідає позиція активізму одного з лідерів «контркультури» Е. Гоффмана, який практично намагався перенести свій «театр апокаліпсису» на міські вулиці. На його думку, це і є найбільш адекватна форма процесу революційної творчості. Засобом такого транспортування «революції» на вулиці Гоффман вважає хеппенінг, тобто такі акти театрального лицедійства, в яких бере безпосередню участь сам глядач. Прибічники хеппенінгу вимагають знищення традиційного театру з його наперед визначеним сюжетом. Хеппенінг пропонує глядачеві шматок «життя» (скажімо, зіткнення з поліцією під час «революції на вулицях»). Найперше завдання такого театру полягає в тому, щоб активізувати сприйняття глядача, змусити його втрутитися в сценічну дію, нав'язати йому активність «тут і тепер». Для стимулювання використовуються будь-які (а в основному ті, що діють на рівні психофізіології) засоби — від шоківих до сугестії.

Отже, на противагу відчуженим формам існування людини в буржуазному суспільстві, в якому особистість позбавлена можливості вираження своїх справжніх почуттів і бажань, «театр-на-вулицях» пропонує не менш ілюзійні компенсації вищезгаданої неповноцінності шляхом прийняття участі в карнавалізованих виставах. Проте уся ця «революція на вулицях» нагадує швидше сеанс масової психотерапії і не має нічого спільного із справжньою боротьбою за перебудову суспільства.

Та обставина, що прибічники «контркультури» протиставляють упорядкованим, раціональним формам «технологічного суспільства» ті чи ті явища творчого процесу, приваблює для певних прошарків буржуазної інтелігенції. Сама творчість при цьому розуміється як сваволя, як цілковитий суб'єктивізм, як процес, що абсолютно несумісний з будь-якими закономірностями, організацією, упорядкованістю. Відповідно, на перший план висуваються ті сторони творчого процесу, які підтверджують таке тлумачення. Досить часто також ці сторони творчого процесу бувають навмисне оточені якоюсь таємничою непізнаністю, а сам опис його провадиться в термінах оккультних наук. Для більшої ефективності на озброєння беруться певні спіритичні, медитаційні аргументи, властиві східним релігіям, чинники стимулювання уяви, деякі наркотичні засоби тощо. А оскільки певні моменти творчого процесу при цьому справді наявні, то «контркультурою» часом захоплюються представники найрізноманітніших напрямів сучасної буржуазної філософії.

<sup>11</sup> Reszler A. L'esthétique anarchiste. Paris, 1973, p. 104.

Йдеться про оволодіння формами безпосереднього (за свіжістю сприйняття, тотожного першому враженню) відношення людини до інших людей та до предметів навколишнього світу. Так, серед молоді капіталістичних країн, що виступає проти різних форм відчуження, стали досить популярними різні форми культивування безпосереднього (мов би дитячого) наївного сприйняття світу, різні прийоми «вчуття». Всіляко акцентується увага на засобах вироблення «теплого», людського відношення до предметів і явищ навколишнього середовища, вироблення «нової чуттєвості» тощо.

Неабияка роль при цьому відводиться уяві, яка начебто сприяє виробленню нового погляду на звичні речі і в кінцевому підсумку приводить до зміни самої реальності. Ідеолог «нових лівих» Г. Маркузе вважає уяву продуктивною силою, оскільки вона, поєднуючи чуттєвість і розум, «може стати продуктивною тоді, коли стає практичною»<sup>12</sup>. Тут також не обходиться без реакційних соціально шкідливих ідей типу закликів повернутися назад до природи, до примітивної простоти; одним із засобів, що «звільняє свідомість» і активізує уяву, визнаються наркотики та містичні споглядання в стилі йогів, дзен-буддизму тощо; з тією ж метою використовуються прийоми психоаналізу, гасла та заклики анархістського гатунку.

Буржуазні теоретики схильні вбачати в «контркультурі» таку форму культури, яка максимально наближена до реального життя і тотожна безпосередній життєдіяльності, тобто включає в себе момент творчості і рівнозначна практичному перетворенню дійсності. Сама ж «контркультура» тлумачиться як така культура, яка створює нову систему цінностей, що зачіпає передусім сферу людських відносин, сферу життєдіяльності індивіда, як така, що найбільш відповідає сучасній «технічній цивілізації».

Такі утопічні погляди на «контркультуру» призводять до ототожнення її з якоюсь «новою» формою політики або ідеології. Це ототожнення ґрунтується на хибному розумінні взаємозв'язку між культурою (мистецтвом) і політикою. Звичайно, мистецтво не байдуже до суспільного життя, але спроби зобразити його основним засобом перетворення дійсності є цілковито неспроможними і політично шкідливими. Тут доречно нагадати ту еволюцію, якої зазнав французький екзистенціаліст Ж.-П. Сартр, намагаючись подати літературну працю письменника як головний засіб перетворення дійсності. У творах, написаних після 1947 року, Сартр виступив з концепцією «заангажованості» письменника, згідно з якою письменник завжди відповідає за долю світу. «Ангажований письменник,— писав він,— знає: слово є дія...»<sup>13</sup>. Проте згодом ця позиція була Сартром переглянута. Сартр оцінює свою попередню позицію як позицію буржуазного інтелігента, який не знає іншої реальності, іншої практики, окрім тієї, яка дісталася йому внаслідок проміжного положення інтелігенції між двома класами: буржуазією і пролетаріатом. Ці міркування привели його до іншого, не менш хибного висновку, згідно з яким література і взагалі мистецтво не мають ніякої реальної сили: «...між голодом дитини і книгою пролягає несумірна дистанція»<sup>14</sup>. Травневі події у Франції 1968 року привели Сартра до повної розгубленості, поставивши під сумнів усю його попередню літературну діяльність. Це було однією з причин того, що Сартр став одним з ідеологів руху «нових лівих».

<sup>12</sup> F. Perroux interroge Herbert Marcuse... qui repond. Paris, 1969, p. 46.

<sup>13</sup> Sartre J-P. Situations II. Paris, 1948, p. 73.

<sup>14</sup> Sartre repond.— «L'Arc», 1966, № 20, p. 96.

Намагання обґрунтувати доктрину про вирішальну роль культури в зміні соціальної дійсності властиве й іншому французькому філософу феноменологічного напрямку М. Дюфренну. Істотне значення тут мало те, що виступи студентської молоді певною мірою змінили орієнтацію культурного модернізму і активізму. На перший план висувається завдання вироблення не лише нових форм в галузі мистецтва, а передусім нових форм життєдіяльності та світосприйняття. Оскільки найбільш «дозволені» зміни, які можливі в рамках буржуазного суспільства, — це зміни в сфері культури, в сфері мистецтва, М. Дюфренн робить висновок, що на шляху політизації культури ми одержуємо як нові форми життєдіяльності, так і нові форми революції, ідеології, здатності до творчості тощо. Одна з ознак такої культури нібито «полягає у виникненні спонтанної ідеології, яка звертається до здатності сприймати і творити, до творчої сили, непомітної лише тому, що вона придушується... Так зароджується ідея культурної революції, що ставить до влади уяву, яка встановлює нові відношення між людиною і світом, нову практику (praxis)»<sup>15</sup>. Розглядаючи співвідношення культури і політики, М. Дюфренн вважає, що «контркультура» становить провідну активну форму перетворення дійсності. І навіть більше того — «тоді культурна революція надає смислу революції політичній»<sup>16</sup>.

Отже, передумовою виникнення і існування «контркультури» є насамперед абстрактно-радикальна критика буржуазного суспільства як корпоративного, позбавленого духовності, живої людської безпосередності і чуттєвості. Не випадково Ч. Рейч про виникнення «контркультури» пише як про «квіти, що пробиваються крізь асфальт», а саме капіталістичне суспільство характеризує як «асфальтову цивілізацію». При цьому робиться припущення, що за допомогою сили неможливо подолати капіталістичне суспільство, що єдина надія — це спроба підірвати суспільство «зсередини», за допомогою змін в свідомості, за допомогою культурної революції, «визволення» уяви тощо.

Відзначаючи утопізм і цілковиту неспроможність наведеного, зауважимо, що культура, як одна з форм суспільної свідомості, як і інші її форми, відносно самостійна щодо суспільного буття. Це виявляється в тому, що культура може певним чином впливати на сферу матеріального виробництва. Однак, не кажучи вже про те, що цей вплив досить обмежений, самі культурні зміни в кінцевому підсумку є результатом змін, що відбуваються в економічному базисі суспільства. Отже, було б принципово неправильно виводити з відносної самостійності культурних процесів фактори вирішального впливу на спосіб виробництва і характер суспільних відносин. І це неодноразово відзначали основоположники марксизму-ленінізму, підтверджувала практика революційних перетворень. В новітніх же лівоорадикалістських концепціях досі зберігаються хибні пояснення суспільно-історичних явищ, некритично успадковані від домарксистської буржуазної філософії.

Популярність концепції «контркультури» частково пояснюється тим, що вона порушує проблему творчості, закликає до творчого відношення до своєї життєдіяльності, до відносин між людьми тощо. М. Дюфренн пише: «Щоб мистецтво привело до такого результату (до культурної революції. — В. Л.), треба, щоб воно переживалося як гра, тобто нескінченна вигадка, і тією мірою, якою культура передбачає культ сталих

<sup>15</sup> Дюфренн М. Искусство и политика. — «Вопросы литературы», 1973, № 4, с. 110.

<sup>16</sup> Там же, с. 111. Для порівняння наведемо висловлення Ч. Рейча, іншого ідеолога контркультури: «Революція повинна бути культурною, оскільки культура панує над економічною і політичною машиною, а не навпаки» (Reich Ch. The Greening of America. New York, 1970, p. 306).

цінностей, як «контркультура»<sup>17</sup>. З цією метою передбачається використання різноманітні лицедійства, музику, свята, фестивалі, карнавали, наркотики. Згідно з Дюфренном, «гра визволяє, крушить гнітючі цінності, сміється над ідеологією, що її оскопляє, розкріпає життєву енергію»<sup>18</sup>.

Який реальний смисл цих заяв? Передусім відзначимо, що деякі прийоми стимуляції творчого процесу уже використовуються монополістичними об'єднаннями для інтенсифікації праці, ввійшли в арсенал прийомів так званої соціальної технології, яка застосовується для «раціоналізації» процесу розв'язання будь-яких технічних завдань. Характерно, що при цьому послуговуються майже тими ж засобами, що і в «контркультурі», а саме методом гри, методом сценарію, методами, що звільняють уяву, «парадокс дилетанта» та інші<sup>19</sup>. Проте, коли порівнюються форми застосування цих методів, то виявляється досить істотна різниця. Якщо для соціальної технології першочерговим завданням є спосіб організації творчого процесу, то для прибічників «контркультури» питання організації зовсім не стоять, оскільки, на їхню думку, чи не єдиною організаційною мірою є відсутність усякої регламентації і організації. Значною мірою саме на протигагу «організації», «системи», «технології» тощо висовувалися основні принципи «контркультури». А якщо при цьому певна роль і відводиться мистецтву, то досить специфічній його формі. М. Дюфренн вважає, що це повинне бути «мистецтво, подібне до невинної і дикої гри, як діонісійський танок дитини»<sup>20</sup>.

Отже, якщо порівнювати позиції прихильників «контркультури» та буржуазних дослідників у галузі соціальної технології з питань інтенсифікації творчого процесу, то між ними наявна досить істотна різниця, особливо щодо спрямування і сфери реалізації творчих задумів. Проте уважніший аналіз показує, що в основі цих двох, немовби різних позицій є дещо спільне, і це спільне скоріше за все слід шукати в тих змінах, які викликала науково-технічна революція.

Науково-технічна революція, як відомо, — складне, багатопланове явище, а її впливи зачіпають найрізноманітніші сфери суспільного життя і людської діяльності. При цьому перебудовується як матеріально-технічна база, так і технологія виробництва, починаючи з використання нових матеріалів і енергетичних процесів і кінчаючи формами організації і управління, місцем і роллю людини в процесі виробництва. Перетворення, викликані науково-технічною революцією, стосуються усіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, побут, культуру, психологію людей. Тим самим науково-технічна революція зачіпає саму людину, впливає на її ставлення до природи та до інших людей. В умовах капіталістичного способу виробництва науково-технічна революція поглиблює і загострює властиві йому суперечності, а також породжує нові. Зокрема, стосовно ролі людини в системі капіталістичного виробництва посилюється дисгармонія між суспільним виробництвом, яке дедалі більше потребує людей з високим культурно-освітнім рівнем, зі здатністю до творчості, і прогресуючими формами відчуження та дегуманізації суспільних відносин, властивими сучасному буржуазному суспільству. Говорячи про цю суперечність, буржуазні ідеологи звертають увагу лише на якусь одну зі сторін означеного процесу і залежно від цього будують свої концепції: одні з них вважають, що науково-технічна революція

<sup>17</sup> Дюфренн М. Искусство и политика, с. 109.

<sup>18</sup> Там же.

<sup>19</sup> Див., наприклад, Стефанов Н. Обществeнные науки и социальная технология. М., 1976.

<sup>20</sup> Дюфренн М. Искусство и политика, с. 109.

автоматично приведе до корінних змін в буржуазному суспільстві, позбавивши його антагонізмів, інші,— що в теперішніх злободенних, нерозв'язаних проблемах буржуазного суспільства винна передусім техніка, яка породжує раціоналізований, позбавлений духовності світ.

Приблизно таким же чином оцінюється в буржуазній філософії і соціології феномен «контркультури», стосовно якого накреслилося два протилежних підходи. Представники одного підходу вважають, що «контркультура» становить реакційне явище, що це виродження, деградація справжньої культури. Пракціонери ж «контркультури» намагаються довести, що саме завдяки їй можливі радикальні перетворення в суспільстві, і навіть що сама «контркультура» уже становить зародження нового суспільства.

Зробимо кілька зауважень. Звичайно обидві позиції стосовно «контркультури» однаково неправильні і основна їхня хиба полягає в тому, що «контркультура» при цьому розглядається як щось самостійне, самодостатнє, відірване від соціального контексту, таке, що може саме по собі вплинути на плин соціального процесу: або прискорити його, або ж загальмувати. Оскільки ж «контркультура» становить внутрішньо різнорідне і суперечливе явище, неважко підібрати аргументи на користь тієї або тієї оцінки. Загалом же контркультура відображає певну соціальну тенденцію, вона є породженням капіталістичних суспільних відносин: тут наявний як напівстихийний соціальний протест проти існуючого порядку речей, так і спроба виробити якісь альтернативні цінності, спроба (хоч і ілюзійна) знайти вихід з кризового становища.

Широке застосування ідеї «контркультури» свідчить про те, що вона зачіпає одну з важливих ділянок буржуазного суспільного життя. Йдеться про те, що існуюча в буржуазному суспільстві криза гуманістичних цінностей породила тенденцію відродити ці цінності в іншій сфері, не пов'язаній безпосередньо з тими формами соціальної регламентації життєдіяльності людини, які культивує буржуазне суспільство. Щодо цього «контркультура» виступає як своєрідний протест проти існуючої системи цінностей. На противагу існуючій організації суспільного життя, що виявила свою неспроможність в усіх провідних сферах людської життєдіяльності, буржуазні філософи намагаються знайти гуманістичні цінності поза межами виробничої і інституціоналізованої сфери. Тому-то однією з основних тенденцій «контркультури» є заперечення будь-якої упорядкованості, організації, системи.

Проте в кінцевому підсумку така позиція призводить до того, що властиві «контркультурі» мотиви соціального протесту виявляються позірними, бо цей протест відбувається мов би на задвірках реального суспільного життя (зокрема, якщо за приклад взяти рух хіппі, який часто залічують до «контркультури», то його спрямування можна досить-таки однозначно оцінити як ескапізм, як втечу від дійсності). Більше того, спроба розв'язати соціально-економічні проблеми капіталістичної системи за допомогою змін у тих сферах суспільного життя, які не зачіпають основу існування самої системи, об'єктивно відіграє реакційну роль. В цьому полягає одна з головних хиб концепцій «контркультури», які активно асимілюються буржуазним суспільством і використовуються ним у своїх власних цілях.

Те ж саме стосується методологічних засад теорій «контркультури», які є поєднанням різноманітних, іноді навіть несумісних запозичень — від релігійного містицизму до методів психотерапії. Звичайно, існують певні реальні процеси, породжені науково-технічною революцією, які сприяють виникненню нових форм світосприйняття, психології людини, методів освіти, виховання тощо, і дещо з цих нових тенденцій «контр-

культура» намагається осмислити і запозичити. Проте в процесі дальшої еволюції «контркультури» виявилось, що це явище надзвичайно аморфне в ідейно-теоретичному, світоглядному плані. Не випадково про «контркультуру» згадують анархісти, до неї апелюють футурологи, художники, артисти, ідеологи «нових лівих» тощо. Єдиною спільною рисою тут лишається лише емоційний фон, емоційна спрямованість «контркультури». На практиці це означає цілковиту відмову від постановки будь-якої мети в розвитку суспільства, по суті — відмову від його наукового осмислення.

Ідеологи «контркультури» концентрують свою увагу на проблемах самоцінності індивіда, на досягненні ним повноти життєвих виявів в умовах капіталістичної дійсності. Звідси — абстрактно-гуманістична спрямованість концепцій ідеологів «контркультури», які зрештою обмежуються закидами на адресу якихось анонімних сил. Вони цілком нездатні усвідомити, що до духовного і економічного поневолення людини приводить не будь-яка суспільна організація (адже лише завдяки суспільству людина й може досягти розквіту своїх сил і здібностей), що для того, щоб суспільство сприяло розвитку особистості, воно повинно бути побудоване на комуністичних засадах. Саме до такого висновку і неспроможні дійти внаслідок утопізму, класової обмеженості, світоглядно-методологічних хиб буржуазні ідеологи. Тому-то позиції прибічників «контркультури» і хитаються в межах від абстрактного гуманізму до ультрареволюційності, так і не виходячи з цього порочного кола.

\* \* \*

В статтє критически анализируется феномен «контркультуры», с которой некоторые буржуазные философы связывают свои надежды на «рациональное» переустройство буржуазного общества. Существующий в буржуазном обществе кризис гуманистических ценностей вызвал тенденцию возродить эти ценности в иной сфере, не связанной непосредственно с теми формами социальной регламентации жизнедеятельности человека, которые культивирует буржуазное общество. В целом «контркультура» представляет собой аморфное явление с самыми различными ориентациями: от абстрактно-гуманистической до ультрареволюционной и анархистской. Хотя «контркультура» и выступает в качестве своеобразного полустихийного протеста против существующей буржуазной системы ценностей, однако, в конечном счете, присущие ей мотивы социального критицизма утопичны, ибо попытки решить социально-экономические проблемы капиталистической системы с помощью изменений в тех сферах общественной жизни, которые не затрагивают основу существования самой системы, объективно играют реакционную роль.

## ВСЕСОЮЗНА ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНИХ НАУК»

Конференція відбувалася в Москві в минулому році. Відкрив її академік М. Б. Мітін. Вступну доповідь на тему «Марксистсько-ленінська філософія і методи науки» виголосив директор Інституту філософії АН СРСР доктор філософських наук Б. С. Українцев. У доповіді Б. С. Українцева, а також у доповідях академіка Л. Ф. Іллічова, завідуючого відділом викладання суспільних наук Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти СРСР доктора філософських наук професора А. П. Шептуліна, члена-кореспондента АН СРСР Ц. О. Степаняна висвітлювалась роль марксистсько-ленінської філософії у розвитку всієї системи суспільних наук. Особливу увагу було приділено двом найголовнішим функціям історичного матеріалізму стосовно суспільствознавства — функціям світоглядній і методологічній.

У доповіді Б. С. Українцева наголошувалося на головному завданні суспільствознавчих наук — виробленні конкретних, науково обґрунтованих рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління соціальними процесами, суспільним виробництвом і культурним будівництвом. Розробка багатьох сучасних наукових методів суспільствознавства, теоретичне обґрунтування і визначення їхнього місця в системі пізнання — усе це ключові питання, розв'язання яких створює умови для успішного розвитку всіх суспільних наук.

Особливу увагу було приділено питанню про єдність теорії і методології історичного матеріалізму, єдність його світоглядної і методологічної функцій. Історичний матеріалізм, відзначив Л. Ф. Іллічов, як частина марксистсько-ленінської філософії справляє визначальний вплив на всю систему суспільствознавства, реалізуючи тим самим свою методологічну функцію як соціально-філософської і загальносоціологічної теорії.

У доповіді А. П. Шептуліна були розглянуті основні методологічні принципи, закладені в історичному матеріалізмі: метод пізнання, з одного боку, і закони і категорії марксистсько-ленінської філософії, з другого. Метод пізнання складають не самі закони і категорії діалектики, а розроблені на їхній основі вимоги до мислячого суб'єкта, принципи здійснення ним активної пізна-

вальної діяльності, підкреслив доповідач. До числа методологічних принципів були залічені принципи об'єктивності суспільних явищ, партійності, конкретності, історичного підходу та ін.

Аналізуючи пізнавальну функцію історичного матеріалізму, учасники дискусії спинилися на питаннях дальшого удосконалення категоріального апарата історичного матеріалізму. У доповідях і виступах наголошувалося на кончій потребі поглибленої розробки таких категорій, які є фундаментальними для історичного матеріалізму як науки.

До цих категорій академік Л. Ф. Іллічов залічує «суспільне буття» і «суспільну свідомість», з якими пов'язане основне питання історичного матеріалізму, а також основоположна ідея історичного матеріалізму — матеріалістичне розуміння історії. Методологічна значущість принципу матеріалізму в розумінні суспільного життя надзвичайно велика, цей принцип потребує дальшої поглибленої розробки на основі праць класиків марксизму-ленінізму.

Л. Ф. Іллічов звернув особливу увагу на категорію суспільно-історичної практики. Він зазначив, що категорія практики, яка є однією з центральних у марксистсько-ленінській філософії, у своєму «соціальному варіанті» часто-густо немовбито «випадає» з системи категорій історичного матеріалізму, що істотно зміщує всю субординацію категорій історичного матеріалізму, заважає глибоко зрозуміти характер їхньої взаємодії, їхній світоглядний і методологічний зміст. Доповідач закликав до обережності у введенні «нових» термінів, запозичених з якихось нині «модних» спеціально-соціологічних підходів. Він назвав безплідною спробу підмінити основні категорії історичного матеріалізму подібною термінологією, що дуже часто тільки заважає правильно розумінню справжнього змісту викладеного матеріалу.

У доповідях велике місце посіли проблеми, пов'язані з побудовою наукової теорії і характером відтворення конкретного за допомогою методів діалектичної логіки. Так, професор Б. С. Українцев відзначив, що процес становлення і розвитку наукової теорії, як правило, має два основні етапи: період нагромадження наукових фактів, переходу від конкретного до узагальнення,

абстракції, а потім — період переходу від абстрактного до конкретного, але в теорії, тобто переходу до багатства теоретичних визначень різних сторін об'єкта дослідження. Перший етап — це кристалізація основних узагальнень, вихідних принципів теорії. Змістом другого етапу є логічне розгортання і розвиток теорії, уточнення основних принципів і понять, виведення з них висновків, їх обґрунтування і перевірка тощо.

У доповідях настійно підкреслювалася думка про органічний зв'язок теорії і методології. Термін «методологія», на думку Л. Ф. Іллічова, означає всезагальний універсальний філософський метод, міцно пов'язаний з філософською теорією, з філософським світоглядом. Метод, відзначив Б. С. Українцев, тільки тоді стає науковим методом дослідження, коли дотримуються принципу відповідності вихідних засновків методу фундаментальним положенням наукової теорії. Інакше кажучи, основи наукової теорії є водночас методологічними принципами наукового дослідження.

Одним з головних завдань, заради обговорення яких зібралися не тільки філософи, а й ті учені, що представляють різні галузі суспільствознавства, було завдання дальшого зміцнення союзу філософії і конкретних суспільних наук. Проблема посилення зв'язку філософії і суспільних наук, співвідношення функцій діалектичного й історичного матеріалізму і методів конкретних наук розглядалася учасниками конференції стосовно до наукового комунізму, політекономії, історії, археології, права та ін.

Як відзначали у своїх виступах багато учасників дискусії (М. І. Новиков, А. К. Покрытин, В. А. Жеребін, Л. І. Абалкін, А. І. Сухарев, М. Л. Чолін, Р. О. Халфіна, Г. В. Осипов та ін.), філософія, її діалектичний метод виконує свою методологічну і світоглядну функцію не тільки безпосередньо, але й опосередковано, впливаючи на провідну в тому чи тому науковому регіоні науку — на всезагальну історію в системі історичних наук, на теорію держави і права — у правових науках тощо. Розглядаючи теоретичну сторону згаданого питання, Б. С. Українцев спинився на аналізі співвідношення філософської методології, методу історичного матеріалізму і методів конкретних наук. Він розвинув положення про те, що філософія може і повинна виступати в ролі загального методологічного орієнтира під час формування конкретних наукових методів дослідження. Доповідач звернув увагу на те, що в конкретних суспільних науках, оскільки вони згуртовані у своєрідні наукові регіони, очолювані належною до них і провідною з погляду теорії дисципліною, складаються, так би мовити, регіональні методи дослідження, які ґрунтуються на загальних теоретичних принципах і положеннях провідної в даному регіоні науки. Потрібно, підкреслив доповідач, більше дбати про зміцнення зв'язку таких регіональних методологій з діалектичним і історичним матеріалізмом як за-

гальнонауковою методологією. Хоча розгортання теоретичних побудов у конкретних науках має свої особливості, філософські принципи і основоположення — навіть тоді, коли вони зовні не виявляють себе — є теоретичним підґрунтям цих побудов.

Учасники конференції відзначали, що вплив історичного матеріалізму на суспільні науки не треба розуміти формально, що методологічні принципи історичного матеріалізму повинні органічно розкриватися у методах конкретних наук.

У зв'язку з цим розглядалася одна з центральних методологічних проблем, що розробляється історичним матеріалізмом, — проблема співвідношення базису і надбудови. Так, у доповіді члена-кореспондента АН УРСР Є. І. Капустіна аналізувалася природа соціалістичної держави і її зростаючої ролі стосовно економіки в умовах розвинутого соціалізму. «Залишаючись політичною основою, соціалістична держава, — зробив висновок доповідач, — у своїй економічній ролі здійснює як політичну, так і економічну функцію, яка входить до самого суспільного виробництва». Він висловив думку, що політико-економічна суть питання така: оскільки у нашій країні існує загальноекономічний центр, що здійснює управління в галузі економіки, то чи набуває держава як надбудовне явище також і рис базисних? Очевидно, така постановка питання сама по собі ще не дає достатньої підстави, щоб з'ясувати: до якої зі сфер суспільного життя потрібно залічити соціалістичну державу — до базису чи надбудови?

Були висловлені і більш певні думки з цього приводу. Наприклад, професор Л. І. Абалкін виступив проти однозначного розв'язання питання про залічення соціалістичної держави до сфери надбудови. Він аргументував цей висновок складністю суспільних явищ, тим, що не всі суспільні явища можна поділяти за принципом «або — до надбудови, або — до базису», що є безліч суспільних явищ, які такому поділові не підлягають (наприклад, ціна, кооперація та ін.). Ці явища мають як економічну, так і «надбудовну» (скажімо, юридичну) сторону. Разом з тим, висновок про те, що соціалістична держава є елементом і надбудови і базису, не дістав прихильників.

Категорично заперечував проти такої думки член-кореспондент АН СРСР Ц. О. Степанян. Для уникнення плутанини, зазначив він, потрібно поставити основне питання філософії: що первинне в суспільному організмі? Тоді стане зрозуміло, що йдеться про первинність базису і вторинність надбудови. «Цей методологічний принцип, — підкреслив доповідач, — не зміниться і за комунізму». Ц. О. Степанян запропонував розрізняти визначальну і вирішальну сторони суспільних явищ. Базис у такому розумінні є визначальною стороною розвитку, а за наявності певних об'єктивних умов вирішальну роль може відіграти і суб'єктивний фактор, надбудова, держава.

Член-кореспондент АН СРСР В. М. Курявцев не заперечував проти положення з доповіді Є. І. Капустіна про базисні функції держави, але відзначив, що його не слід трактувати так, що нібито держава набуває базисної природи. Професор Ю. К. Плетников у зв'язку з цим звернув увагу на якісну відмінність матеріальної й ідеологічної сфер у суспільстві. Матеріальна сфера об'єктивна, тоді як ідеологічні відносини, і взагалі надбудовна сфера, більше пов'язані з вольовими діями. На важливості правильного розрізнення базисних і надбудовних явищ спинилася професор Р. О. Халфіна, підкресливши, що і самі економічні відносини прибирають, як правило, правової форми, у чому виявляється, крім усього іншого, взаємозв'язок між базисним і надбудовними явищами.

Велику увагу привернула проблема співвідношення логічного й історичного, поставлена в низці доповідей і виступів. У доповідях філософів і соціологів настійно підкреслювалось, що історизм у діалектичному методі не тільки не виключає логічного, а навпаки — перебуває в органічному зв'язку з ним. Історичне тут виступає не в тому вигляді, який воно має в дійсності, а без багатьох наявних у ній випадкових відхилень, зигзагів, повернень назад тощо, в очисеному від випадковостей вигляді, «відправлена» згідно з законом самого історичного процесу. Це положення було висловлене професором А. П. Шептуліним. У тому ж напрямі розвивали ідею історизму в діалектичному методі Б. С. Українцев, Л. Ф. Іллічов та інші доповідачі. Водночас виявились розбіжності в аналізі категорії «суспільно-економічна формація». Б. С. Українцев і Л. Ф. Іллічов відзначали, що в історичному матеріалізмі, який розглядає внутрішню логіку, сутність, загальні закони функціонування і розвитку суспільства, суспільно-економічна формація, як і самий історичний процес, виступає тільки у своїх суттєвих рисах. Дещо інша позиція була сформульована у глибокозістовній доповіді академіка Є. М. Жукова. Він відзначив, що деякі автори надто захоплюються розглядом соціально-економічної формації як якоїсь абстракції, що відображає лише загальну тенденцію організації суспільства на певному шаблі його розвитку. В уявленні цих авторів «соціально-економічна формація» — не тільки історична, а й значною мірою логічна категорія.

Згідно з думкою доповідача, соціально-економічні формації треба розглядати диференційовано — як об'єкт соціологічного вивчення, а як об'єкт дослідження «суто» історичного. Історичний матеріалізм не заглиблюється у конкретну історію, а розглядає формації на рівні загальносоціологічних закономірностей. Що ж до історичної науки, то для неї важливо досліджувати конкретні вияви існування соціально-економічних формацій у реальному житті суспільства. Соціально-економічна формація може бути, звичайно, умовно розглянута і як со-

ціологічна абстракція, але в історичній науці це — цілком реальний, конкретний об'єкт дослідження.

Точка зору, згідно з якою суспільно-економічна формація виступає немовби в двох різних видах (і як філософсько-соціологічна абстракція, і як специфічна категорія історичної науки), ще не обговорювалася у нашій літературі. Між тим ця проблема має безпосередній стосунок і до історичного матеріалізму, і до методологічних проблем історичної науки. Проблема аналізу особливостей різних суспільно-історичних формацій в різних аспектах наукового дослідження посила значне місце у виступах багатьох учасників дискусії (Ю. В. Качановський, М. М. Слонимський, С. А. Тюшкевич, Ю. Н. Захарчук та ін.). Це дало можливість виділити найкрупніші методологічні проблеми історичного матеріалізму й історичних наук. На думку професора Ю. В. Качановського, до них належать проблеми аналізу загального й особливого в історії, вивчення генеральної лінії всесвітньо-історичного процесу і відхилення від неї, дослідження структури поняття «формація», критеріїв прогресивних формацій та ін. На противагу концепції «соціальних структур» Д. Белла, марксистсько-ленінська методологія, підкреслив доповідач, вимагає не просто побудови «корисних» схем і певного упорядкування фактів, а створення теоретичних моделей, які адекватно відображають об'єктивну дійсність, справжню сутність і закономірності розвитку досліджуваних об'єктів.

У виступах учасників конференції можна виділити кілька фундаментальних питань, які були піддані найгрунтовнішому аналізу і обговоренню. Серед них — удосконалення категоріального апарата, аналіз його методологічної ролі як «методологічної мови», розгляд історичного матеріалізму як способу мислення, дослідження світоглядної і методологічної сторони питання про дальше зміцнення взаємозв'язку між марксистсько-ленінською філософією і спеціальними суспільними науками.

Виступ Ю. К. Плетникова був присвячений методологічному аналізу категорій «суспільні відносини» і «виробничі відносини», які виконують важливу системоутворюючу функцію в структурі категорій історичного матеріалізму.

Характеризуючи категорію «виробничі відносини», на думку промовця, основну увагу потрібно приділити розглядові сутнісної сторони, що виявляється у «здатності» цих відносин складатися об'єктивно, незалежно від свідомості. Виходячи з цього, вважає Ю. К. Плетников, категорію «виробничі відносини» доцільно використати як фундамент для методологічного обґрунтованого аналізу діалектики матеріального й ідеального, об'єктивного і суб'єктивного в умовах соціалізму. Далі він відзначив, що у сукупності суспільних відносин певне місце належить складним, «синтетичним» відносинам (класові, етнічні, організаційні

та ін.), дослідження яких має велике значення у розв'язанні дискусійних питань, що стосуються проблеми співвідношення базису і надбудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Б. С. Барулін (Барнаул) виділив три основні тенденції, що переважають, на його думку, в сучасному розвитку історичного матеріалізму. По-перше, це тенденція до розкриття всезагальної природи законів історичного матеріалізму, методологічна значущість якої визнається не кількістю чи різноманітністю їх ознак, а з'ясуванням їх суспільних характеристик; по-друге, тенденція зростання методологічної ролі самої системи категорій історичного матеріалізму; по-третє, тенденція дальшого уточнення його предмета, пов'язана з поглибленням аналізу структури суспільства, його підсистем за їх рівнями, зв'язками, взаємопереходами та ін.

Інший учасник дискусії, член-кореспондент АН Естонської РСР Я. К. Ребане (Тарту) присвятив основну частину свого виступу питанню про методологічне забезпечення комплексних досліджень. На його думку, першою умовою комплексного підходу є підведення методів спеціальних наук під якийсь загальний знаменник і формування на основі цього синтезу комплексної програми дослідження таких складних соціальних явищ, як наприклад, спосіб життя, комуністичне виховання та ін.

Професор П. Гіндев (Болгарія) розглянув проблему співвідношення загальної методології історичного матеріалізму і системно-структурного підходу. Суспільство як система має безліч елементів, але вирішальний вплив на їх структуру справляє спосіб виробництва. Відповідно, підкреслив доповідач, ефективність системно-структурного підходу до вивчення суспільства залежить від загальносоціологічного методологічного підходу. Системне пізнання, відірване від матеріалістичного розуміння суспільства і його історії, не може відобразити (відтворити) системогенез суспільства у сукупності всіх його функцій, не може виявити головні і визначальні функції окремих елементів суспільства.

Багато учасників дискусії пропонували за вихідну позицію у дослідженні закономірностей розвинутого соціалізму взяти співвідношення методологічних принципів політекономії, наукового комунізму, історії, конкретної соціології, права та ін. з методологічними основоположеннями історичного матеріалізму, як особливого і окремого з загальним.

Разом з тим, як відзначив у своєму виступі член-кореспондент Казахської РСР Ж. Абдильдін, конкретне не є просте з'єднання, сполучення виділених абстракцій, це — справжній синтез, у процесі якого виявляється і сутність і суперечлива природа об'єкта. Основними методологічними принципами пізнання Ж. Абдильдін вважає такі: принцип цілісності вивчення об'єкта; оцінка фактів на основі аналізу корінних

рушійних сил і глибинних процесів його розвитку; виділення особливого, через яке розв'язується суперечність між всезагальним і одиничним.

Однією з загальних методологічних проблем, в успішному розв'язанні якої заінтересовані всі суспільствознавці, є дослідження принципу партійності. Про це говорили багато учасників конференції. Професор В. Д. Скаржинська, узагальнивши усе те цікаве, що було висловлено з цього приводу іншими промовцями, зосредила увагу на особливостях критики методології сучасного ревізіонізму, адже, зазначила вона, це одна з найважливіших галузей практичного застосування принципу партійності. В. Д. Скаржинська також підкреслила, що в науковій критиці антимарксистських, зокрема ревізіоністських, концепцій повинні враховуватися те, що філософські і методологічні основи цих концепцій характеризуються певною єдністю. Метафізичний характер методології ревізіонізму полягає, зокрема, в абсолютизації окремих моментів діалектичного методу пізнання. До цього ж, по суті, прийому вдаються і прибічники інших антимарксистських доктрин. Так, історичний підхід за його абсолютизації перетворюється на плоский емпіризм, неадекватна екстраполяція методів природничих наук на об'єкт філософського аналізу призводить до позитивістського тлумачення цього об'єкта. Для успішної боротьби з такими методами потрібно врахувати, який саме елемент діалектичного методу і яким чином вихоплений і видозмінений буржуазними теоретиками, і така оцінка ґрунтується насамперед на принципі партійності — одному з найважливіших у марксистсько-ленінській методології.

Учасники конференції (Л. П. Буюва, М. П. Осадько, Г. В. Осипов та ін.) відзначали, що дослідження, які здійснюються суспільними науками, так чи так зачіпають і проблему людини. У матеріалах XXV з'їзду поряд з іншими розвинута і така кардинальна методологічна ідея, як ідея органічної єдності розвитку людини і суспільства за соціалізмом. Г. В. Осипов підкреслив величезну методологічну роль всіх трьох складових частин марксизму-ленізму стосовно проблеми людини, всебічного розвитку особи. Він зазначив, зокрема, що процес формування нового типу радянського робітника є важливою стороною процесу становлення всебічно розвиненої особистості людини майбутнього.

Професор Л. П. Буюва у своєму виступі наголосила на методологічній неприпустимості як цілкового «розчинення» особи в суспільстві, так і штучного розривання єдності людини і суспільства. Перше випливає з нерозуміння або недооцінки специфіки індивідуального буття людини, друге — з гіпертрофованого відособлення індивідуальних форм цього буття. Передусім потрібний аналіз усебічності, цілісності, гармонійності людини і суспільства, вважає

Л. П. Буєва. Належить також активізувати пошук шляхів дальшої гармонізації відносин особи і суспільства за соціалізму. Для цього важливо дослідити систему взагалі форм діяльності особи в розвинутому соціалістичному суспільстві, специфіку діяльності різних соціально-демографічних груп, неухильне збагачення системи соціалістичних суспільних відносин, різнобічний розвиток духовного світу людини.

Проблема духовного світу особи була докладно висвітлена у виступах В. А. Черняк, В. В. Журавльова, А. І. Арнольдова та ін. Зачіпаючи проблему закономірностей духовного виробництва, професор А. І. Арнольдов спинився на теоретико-методологічних питаннях дослідження духовної культури. На його думку, розробка категорій і понять марксистсько-ленінської духовної культури становить цілком самостійний напрям у філософських науках.

Зусилля суспільствознавців концентруються на вивченні соціалістичної культури

як нового історичного типу культури і на аналізі її ролі у формуванні соціально активної особи. На особливу увагу заслуговує коло проблем, пов'язаних з дослідженням соціалістичного культурного прогресу і духовної сфери соціалістичного способу життя. Розробка закономірностей культури розвинутого соціалізму має сьогодні надзвичайно важливе значення для практики культурного будівництва.

У результаті творчої, плідної дискусії на конференції визначились найбільш важливі і актуальні проблеми методології суспільствознавства, були накреслені основні шляхи і способи їх ефективного розв'язання. Учасники цього наукового форуму прийняли рішення, яке передбачає здійснення організаційних заходів для дальшого посилення розробки філософських питань суспільствознавства.

О. П. КУПРІАН, Є. М. ЛИСМАПКІН,  
Н. Б. ОКОНСЬКА

#### ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ У СВІТЛІ РІШЕНЬ XXV З'ЇЗДУ КПРС

У Києві 31 травня — 1 червня 1977 року відбулася науково-теоретична конференція «Проблеми наукового передбачення у світлі рішень XXV з'їзду КПРС», присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. В її роботі взяли участь понад 200 учених нашої республіки, Москви, Ленінграда, Мінська, Красноярська та інших міст нашої країни.

На пленарному засіданні з доповідями виступили заступник академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Куценко, заступник директора економічного НДІ Держплану УРСР, кандидат економічних наук Г. І. Мансуров, завідуючий сектором Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, доктор історичних наук І. В. Бестужев-Лада, завідуючий кафедрою філософії Красноярського педагогічного інституту, доктор філософських наук О. М. Гендін.

У доповіді В. І. Куценка «Історичний матеріалізм як методологічна основа наукового передбачення суспільних явищ» серед інших були порушені питання про пізнання об'єктивних суспільних проблем як умову соціального передбачення, про закон планомірного розвитку соціалістичного суспільства. Доповідач спинився на ролі передбачення в цілепокладанні. Останнє, на його думку, є однією з форм організації людського буття та діяльності. В. І. Куценко показав методологічні особливості прогнозування розвитку надбудовних явищ та

науки, які він розглянув як 1) ідеї, 2) відносини, 3) діяльність і 4) організації.

У своєму виступі «Роль передбачення в народно-господарському плануванні», Г. І. Мансуров зазначив, що в умовах планового соціалістичного господарства прогнозування є важливим пізнавальним засобом народногосподарського планування, тією основою, на якій формується визначення цілей і методів планування, будуються народногосподарські плани.

Учасники конференції вислухали доповідь І. В. Бестужева-Лади «Особливості прогнозування розвитку соціалістичного способу життя». Він відзначив, що при прогнозуванні соціальних явищ, зокрема способу життя, постає питання про методи формалізації цієї категорії, подання репрезентативної сукупності її якісних та кількісних показників. Система цих показників і утворює вихідну модель для розробки прогнозу дальшого удосконалення соціалістичного способу життя.

Виступ О. М. Гендіна «Волюнтаристський характер буржуазних концепцій майбутнього» був присвячений питанням критики буржуазних концепцій соціального передбачення. Він підкреслив, що волюнтаризм та апологітична сутність футурологічних теорій майбутнього є вихідною передпосилкою і спільною теоретичною базою буржуазних футурологічних концепцій.

Після пленарного засідання робота конференції тривала у трьох секціях.

На засіданнях секції «Методологічні основи соціального передбачення» йшлося про розробку методологічних основ наукового передбачення як один з важливих засобів підвищення його ефективності.

Питанням гносеологічних передумов соціального передбачення була присвячена доповідь К. П. Руденко, яка зазначила, зокрема, що гносеологічні передумови передбачення закладені не тільки в законах суспільного розвитку, що відображають характерні риси розвитку як соціальних об'єктів, так і соціального суб'єкта. Не менш важливою є тут пізнавальна діяльність самого суб'єктивного фактора і, зокрема, досвід та знання прогнозуючого суб'єкта, його цілі, його партійності і класові інтереси.

Доповідь, присвячену комплексному характеру передбачення, зробила Г. І. Горак. Вона підкреслила, що комплексність у науковому передбаченні — це, передусім, забезпечення взаємозв'язку різних наук. Доповідачка, зокрема, запропонувала розрізняти три типи міждисциплінарних зв'язків. Перший — це об'єднання зусиль наук, які вивчають суміжні об'єкти. Другий — інтегрування наук, що вивчають ті чи інші сторони одного й того ж об'єкта. До третього типу належить внутрішньодисциплінарний підхід, який полягає в охопленні різних рівнів знання в межах однієї дисципліни.

У доповіді В. М. Мазур «Вивчення потреб суспільства — умова наукового передбачення» аналізувалася роль потреб в передбаченні і плануванні розвитку соціалістичного суспільства, підкреслювалася необхідність пізнання соціального механізму піднесення і задоволення потреб, були розкриті фактори, які зумовлюють зростання ролі пізнання потреб в умовах зрілого соціалізму. Нині, як було зазначено, особливій уваги потребує не тільки вивчення динаміки зростання потреб, але й управління цим процесом, визначення шляхів і засобів формування особистих потреб членів соціалістичного суспільства.

Актуальні проблеми, пов'язані з аналізом методологічного аспекту категорії майбутнього, були розглянуті в доповіді Т. М. Румянцевой (Ленінград). Доповідачка відзначила, що поняття майбутнього у марксистсько-ленінізмі має загальнометодологічне значення. Майбутнє, на її думку, можна визначити як період і стан в історичному розвитку матеріальної системи, які детермінуються, зокрема, суперечливою природою законів її розвитку і є продовженням і розвитком тих чи тих соціальних процесів сучасності.

У виступі О. П. Купріяна (Москва) «Суспільні закони і соціальне прогнозування» зверталась увага на те, що соціальне передбачення можливе тільки в тому випадку, якщо дослідник спирається на науково обгрунтовану теорію досліджуваного об'єкта, в якій сформульовано основні закони розвитку останнього. Для передбачення майбутнього стану соціального об'єкта, а тим більше для його прогнозування, необ-

хідні не тільки спеціальні знання, а й знання законів ширшого масштабу.

У повідомленні М. А. Масловського йшлося про класову зумовленість соціального передбачення, про необхідність вивчення дії основних економічних та політичних чинників, глибоке розуміння особливостей класової боротьби та розстановки класових сил в той чи інший історичний момент.

Питання про формування предмета соціального передбачення висвітлювали у своєму повідомленні Л. Л. Каган і П. Я. Макунто (Кривий Ріг). Цей процес, на їх думку, мав кілька етапів, що зумовлювалося не тільки особливостями еволюції концептуального апарата та інструментарію теорії передбачення, а й розвитком самої соціальної практики. За соціалізму діапазон соціального передбачення неухильно зростає, будівництво комунізму дедалі більше посприяє й прискорює цей процес, вимагає підвищення ефективності прогнозування.

Про особливості інформаційних передумов соціального передбачення йшлося в повідомленні В. І. Холоха. На ролі загальнонаукових методів у соціальному передбаченні спинився в своєму повідомленні Е. П. Семенюк (Львів). Останні, відзначив він, мають ґрунтуватися на методологічному фундаменті історичного матеріалізму.

У повідомленні Н. К. Костяєвої розглядалось питання про побудову та застосування кількісних показників соціальних прогнозів. Підкреслювалося, що кількісні показники є складовою частинною системи соціальних показників, що слугує моделлю об'єкта, майбутній розвиток якого прогнозується.

Проблемам пізнання суспільної необхідності як основи соціального передбачення було присвячене повідомлення М. Р. Деряпи (Запоріжжя). На особливостях передбачення як критерію зрілості теорії спинився у своєму повідомленні М. Ф. Лисенко (Херсон), умови підвищення конкретності та достовірності соціальних прогнозів аналізувалися у повідомленні Ю. І. Ширяєва.

Виступ В. В. Танчера був присвячений критичному аналізу сучасної буржуазної ліворадикальної соціології. Доповідач показав обмежений характер дрібнобуржуазного «соціального критицизму», утопічність тих шляхів суспільного розвитку, які пропагують буржуазні ідеологи. Їх доктрини передусім виконують ідеологічну функцію, функцію апології сучасного капіталізму.

Робота другої секції «Соціальні функції суспільного передбачення» розпочалася доповіддю Л. В. Сохань «Вплив передбачення на соціально-психологічний стан соціалістичного суспільства». Доповідачка розглянула основні особливості і структурні елементи соціально-психологічного стану суспільства, показала, як впливає на нього передбачення, як реалізуються функції

останнього — ідеологічна, виховна, комунікативна, інформативна, організуюча, стимулююча та інші.

Учасники конференції прослухали доповідь М. І. Михальченка «Виховна та організуюча функція наукових передбачень і планів», який спинився на аналізі процесу зростання виховного та організуючого впливу соціального передбачення на життя і діяльність зрілого соціалістичного суспільства, показав, що цей вплив є важливим чинником успішного втілення в життя історичних накреслень XXV з'їзду КПРС. Наукове передбачення, плани розвитку соціалістичного суспільства, є, крім усього іншого, і важливими засобами виховання й організації мас трудящих. Згуртовуючи трудящих, надихаючи їх на виконання величезних завдань комуністичного будівництва, народногосподарські плани, наукові прогнози зміцнюють оптимізм мас, їхню впевненість у перевагах соціалістичного способу життя.

Доповідь «До питання про «перетворення» соціального прогнозу в соціальну мету (задачу)» В. М. Грищенка (Ленінград) містила думку, що в соціальному прогнозуванні слід враховувати взаємозв'язок пізнавальної і ціннісно-орієнтаційної сторін передбачення. У зв'язку з цим необхідно, підкреслив доповідач, розрізняти два фундаментальні різновиди передбачення: гностичне (наприклад, прогноз) і ціннісне (мета, цільове передбачення), більшу увагу приділяти дослідженню їх особливостей.

З доповіддю «Соціальні факти в науковому передбаченні» виступив В. М. Горбунов. Доповідач зазначив, що факти — одна з важливих і необхідних умов розробки наукової теорії і створення дійсно наукового передбачення суспільного розвитку. У цьому зв'язку поглибленого аналізу потребує такий різновид соціальних фактів, як факт-прогноз. В. М. Горбунов навів приклади використання фактів-прогнозів у соціальних передбаченнях, створених основоположниками марксизму-ленізму, наявних у документах КПРС тощо, переконаливо обгрунтував думку про те, що факт-прогноз набуває особливого значення в процесі наукового передбачення розвитку сучасного, зрілого соціалістичного суспільства.

У своїй доповіді Є. К. Дулуман показав принципову неспроможність релігійних пророцтв, реакційний, антикомуністичний характер сучасної релігійної футурології, підкресливши разом з тим, що необхідно вивчати і піддавати гострій критиці сучасні спроби модернізації релігії, новітні релігійні пророцтва тощо.

Значення прогнозування для соціального розвитку економічного регіону було показано у виступі А. К. Назимової (Ленінград). Основну увагу вона приділила таким важливим різновидам соціального прогнозу, як передбачення зміни та розвитку людських потреб, соціальної поведінки людей у сфері праці.

В. Ф. Степаненко (Запоріжжя) у своєму повідомленні показав практичне значення прогнозування у сфері управління виробництвом. На запорізьких промислових підприємствах, відзначив він, соціологи, розробляючи прогнози, виходять з аналізу соціальних завдань колективу і розробки чіткого графіка поетапного виконання планів соціального розвитку.

Роль соціального прогнозування та планування в розвитку соціалістичного колективу розглянув В. І. Писаренко (Харків). Він, зокрема, підкреслив, що аналіз систем соціальних цілей сприятиме поліпшенню наукової обгрунтованості соціальних завдань, ефективному виконанню соціально-економічних планів.

У повідомленні В. А. Стокяла (Одеса) була показана ідея неспроможності і реакційності спроб західнонімецьких «радіологів» дискредитувати історичні досягнення СРСР у розвитку планового соціалістичного господарства, в управлінні соціальними, політичними й духовними процесами у суспільстві розвинутого соціалізму. Ці «радіологи» намагаються протиставити соціалістичному управлінню і плануванню утопічні «планові теорії» буржуазних економістів та соціологів.

У повідомленні В. О. Ігнатова були піддані критиці буржуазні футурологічні концепції націй, викривався спекулятивний, антинауковий характер буржуазних футурологічних схем як націоналістичного, так і космополітичного напрямку.

В. О. Тягло (Полтава) у своєму виступі проаналізував взаємовплив наукового передбачення і громадської думки. За умов розвинутого соціалізму, зазначив він, зростає потреба в регуляції співвідношення таких рівнів соціального прогнозування, як передбачення у формі колективно вироблених рішень КПРС, у вигляді соціальних програм і проектів, а також прогнозів, розроблених державними та громадськими органами, і передбачень, що сформувалися на рівні зрілої громадської думки — від думки окремої особи до думки трудових колективів, широкої громадськості.

Особливості теоретичного й емпіричного рівнів соціального передбачення, своєрідність функцій, які притаманні передбаченню на кожному з цих рівнів, розглянув у своєму повідомленні І. В. Бойченко. Він виділив три основні аспекти аналізу емпіричного і теоретичного, зазначивши, що в марксистсько-ленінському суспільствознавстві емпіричне і теоретичне виступають як рівні соціального пізнання і передбачення, як етапи соціального дослідження і як типи соціального знання.

Особливості прогнозування змін у психології класів та соціальних груп розкрив А. А. Сетов (Дніпропетровськ), специфіку здійснення ідеологічної функції соціального передбачення висвітлив М. Н. Мадюк (Одеса).

У роботі секції, в обговоренні доповідей та повідомлень взяли участь також В. І. Ва-

сильєв (Ленінград), Я. В. Рейземаа (Москва), М. І. Вінников (Мінськ), Т. І. Біленко та інші.

Доповіді та повідомлення учасників третьої секції «Особливості прогнозування в різних сферах суспільного життя» були присвячені широкому спектру питань, пов'язаних з науково-технічною, економічною, соціальною, політичною, ідеологічною, культурною сферами життя суспільства.

У своїй доповіді В. В. Косолапов підкреслив зростаюче значення в умовах НТР прогнозування розвитку системи «наука—виробництво», яка справляє істотний вплив на прогрес продуктивних сил і удосконалення виробничих відносин за соціалізму, на професійно-демографічні характеристики трудових ресурсів тощо. Він відзначив також, що при аналізі системи «наука—виробництво» поряд з економічними показниками набувають дедалі більшої ваги соціальні індикатори (які, за класифікацією доповідача, поділяються на інформативні, прогнозні та прогнозно-цільові).

Значне місце у доповідях та виступах посідає група питань, що стосуються проблем удосконалення соціалістичних суспільних відносин, соціально-класової структури радянського суспільства в умовах НТР.

З положення XXV з'їзду КПРС про важливість дослідження тенденцій розвитку соціальної структури зрілого соціалістичного суспільства виходив у своїй доповіді «Прогнозування розвитку соціальної структури радянського суспільства» М. М. Мокляк. Він розкрив теоретико-методологічні аспекти цього питання, виявляючи значення в розробці прогнозу розвитку соціальної структури суспільства соціальних показників, які вивчаються з допомогою конкретних соціологічних досліджень.

У доповіді «Прогнозування змін у структурі соціальних груп» В. Л. Осовський проаналізував вплив на ефективність прогнозів таких чинників, як стан розробки теорії структури соціальної групи, визначеність мети прогнозування, строків прогнозу, досконалість методики та інструментарію прогнозних оцінок. Доповідач критично проаналізував наявні методики прогнозування змін, що відбуваються в структурі соціальних груп, підкреслив переваги методу «соціологічної екстраполяції», запропонованого Я. Щепанським.

У доповіді Б. О. Рутковського було підкреслено, що почуття відповідальності трудящих мас за майбутнє є важливою умовою втілення в життя соціальних прогнозів. Майбутнє виростає із сучасного. Тому висока активність трудящих у розв'язанні соціальних завдань, що постають на етапі розвинутого соціалізму, є реальним втіленням їхньої відповідальності за комуністичне майбутнє.

Прогнозування та планомірна організація конкретних соціально-економічних процесів передбачає всебічне вивчення їх природи, механізмів і форм, закономірностей їх функціонування, тенденцій розвитку тощо.

Виходячи з цих положень, В. Г. Войцеховський у своєму повідомленні наголосив на необхідності вивчення природи цих чинників у масштабі всього суспільного виробництва, зокрема трудової мобільності як загального і єдиного соціально-економічного процесу, через який виявляється розвиток головної продуктивної сили соціалістичного суспільства — трудящих мас.

А. Ф. Загробська спинилась на проблемі наукового передбачення тенденцій міграції населення як важливого фактору розвитку соціально-економічної сфери суспільного життя, на основі аналізу широкого фактичного матеріалу показала, що міграція має економічні і соціальні детермінанти і є безпосереднім наслідком соціально-економічного розвитку суспільства.

Соціально-економічними проблемами прогнозування зростання продуктивності праці присвятила свій виступ Л. А. Білоусова (Ленінград). Доповідачка зазначила, що прогнозування зростання продуктивності праці має виявити об'єктивну тенденцію й можливі варіанти зміни продуктивності праці, допомогти у визначенні критеріїв зростання продуктивності праці в соціально-економічних та науково-технічних сферах.

У своєму виступі І. М. Гавриленко (Херсон) розглянув проблеми прогнозування прогресу праці і змін, зумовлених ним у процесі формування особи. На його думку, основною тенденцією тут є процес зближення і взаємного перетворення фізичної і розумової праці на новий, синтетичний вид людської діяльності, де творчість і духовна діяльність стають безпосередньою продуктивною силою.

Прогнозуванню і плануванню соціального розвитку виробничого колективу була присвячена доповідь П. Т. Бугаєнка (Запоріжжя). Теоретичною базою соціального прогнозування і планування, підкреслив доповідач, є марксистсько-ленінська соціологія, теорія наукового комунізму, знання законів і розвитку суспільства, людських спільностей і, зокрема, трудових колективів. Прогнозування, визначаючи тенденції та основні умови соціальних змін в трудовому колективі, виступає необхідним етапом в розробці плану соціального розвитку виробничого колективу, а науковий прогноз зумовлює ефективність і оптимальність соціального планування.

С. Л. Катаєв (Запоріжжя) розглянув питання про методику прогнозування соціально-професійного складу працівників деяких галузей народного господарства. Використовуючи кореляційний аналіз в прогнозах професійної структури галузі, він спробував побудувати кореляційну модель зв'язку між показниками соціально-професійної структури (робітники механізованої та ручної праці, ІТП) і техніко-економічними показниками (витрата електроенергії, вартість продукції та основних фондів). Одержані результати (високі коефіцієнти кореляції, незначні помилки апроксимації) свідчать про те, що метод кореляційного

аналізу може бути використаний в коротко-строкових та середньострокових прогнозах.

У доповіді «Наукове передбачення у сфері політики» П. Д. Коваль зосередив увагу на проблемах творчого застосування наукових принципів у сфері суспільно-політичних відносин і, зокрема, на проблемі збагачення й поглиблення цих принципів за умов зрілого соціалізму, коли дедалі зростає революційно-перетворююча роль робітничого класу, трудящих мас, а світова соціалістична система перетворюється на визначальний фактор соціального прогресу людства.

Дослідженню нового як важливого об'єкта соціального передбачення присвятила своє повідомлення Н. І. Мельникова. Пов'язане з прогнозуванням якісних зрушень, соціальних змін, наукове передбачення суспільного нового є специфічною формою передбачення. Щодо соціального механізму передбачення було підкреслене значення системного підходу для ефективного пізнання закономірностей і суперечностей розвитку суспільного виробництва, передбачення тенденцій майбутнього розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства.

Передбачення майбутнього здійснюється не лише науковими засобами, а й завдяки уявленню майбутнього засобами мистецтва. Цій темі присвятила свій виступ К. П. Шудря. Вона звернула увагу на прогностичну здатність мистецтва, яка є, на її думку,

атрибутивною ознакою художньої творчості, наголосила на важливості визначення критерію прогнозування майбутнього в мистецтві.

Учасники конференції — філософи, соціологи, економісти, спеціалісти з питань управління, планування, прогнозування — обговорили питання, пов'язані з методологічними основами суспільного передбачення, з особливостями його вияву в різних сферах суспільного життя, специфікою прогнозування процесів життєдіяльності й розвитку зрілого соціалістичного суспільства, приділили значну увагу розглядові соціальних функцій передбачення, ролі прогнозів у формуванні й здійсненні народногосподарських планів, у комуністичному вихованні трудящих, здійснили критичний аналіз і показали наукову неспроможність буржуазних футурологічних доктрин.

Під час роботи конференції відбувся жвавий обмін думками, плідне обговорення актуальних проблем соціального прогнозування. Конференція «Проблеми наукового передбачення у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» стала помітним явищем у науковому житті республіки, дала новий поштовх науковим розробкам у галузі соціального прогнозування.

І. В. БОЙЧЕНКО,  
В. Г. ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ,  
Н. К. КОСТЯЄВА, Ю. Д. ПРИЛЮК

## ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ Г. В. ПЛЕХАНОВА

У промові на урочистому засіданні з нагоди 250-річного ювілею Академії наук СРСР тов. Л. І. Брежнев серед видатних вітчизняних діячів, які сприяли могутньому розвитку передової суспільної теорії, назвав «піонера марксистської думки в Росії» Г. В. Плеханова. «...Усі вони,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— сприяли духовному пробудженню Росії, формуванню революційної свідомості народів нашої Батьківщини. Їх діяльність у кінцевому підсумку допомогла підготувати ґрунт для великого подвигу ленінського генія, для створення революційної партії робітників і селян, для перемоги Великого Жовтня»<sup>1</sup>.

У загальному доробку, яким радянські суспільствознавці зустріли 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, належне місце посідають публікації, присвячені ідейній спадщині визначного російського теоретика і пропагандиста марксизму Г. В. Плеханова. Увагу читачів привернула нова монографія Б. О. Чагіна\*. Відомий радянський історик філософії ленінградський дослідник Б. О. Чагін багато років вивчає теоретичну спадщину Г. В. Плеханова. Він—автор узагальнюючої монографії про світогляд Г. В. Плеханова<sup>2</sup>, один із редакторів його «Вибраних філософських творів» та «Філософської літературної спадщини». Нова праця вченого, що є далішим розвитком результатів, викладених у попередніх публікаціях, присвячена творчій діяльності Г. В. Плеханова в галузі загальносоціологічної теорії марксизму.

Вибір цієї теми не випадковий. Складний і суперечливий шлях Г. В. Плеханова в історії робітничого руху зумовив неоднозначну оцінку ролі й місця його спадщини в історії марксизму. Прагнучи правильно показати, який внесок зробив Г. В. Плеханов у поширення і розвиток діалектико-матеріалістичної теорії, радянська історико-філософська наука йшла через подолання як недооціню-

вання, так і перебільшення значення теоретичної діяльності піонера марксистської думки в Росії. Нині проблему, пов'язану з визначенням місця Г. В. Плеханова в історії марксизму, можна вважати загалом розв'язаною. І все ж іноді в публікаціях дослідників-марксистів неоднозначно глумачаться ті чи ті елементи системи поглядів Г. В. Плеханова, окремі питання в загальній структурі світогляду визначного філософа-марксиста. Актуальним лишається і викриття сучасних буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій спадщини Г. В. Плеханова.

Проблема ґрунтового, цілісного висвітлення теоретичних поглядів Г. В. Плеханова та їх місця в історії марксизму і тепер досить актуальна. Реальним внеском в її розв'язання є монографія Б. О. Чагіна. Дослідник підходить до спадщини мислителя з позицій сьогодення. Він аналізує розробку Г. В. Плехановим проблем марксистської загальносоціологічної теорії.

У невеликому за обсягом дослідженні автору вдалося охопити широке коло питань, що в своїй сукупності відтворюють цілісну картину розв'язання Г. В. Плехановим проблем загальносоціологічної теорії марксизму. Виділяючи провідну тенденцію, яка відзначає підхід Г. В. Плеханова до вивчення питань соціології, Б. О. Чагін враховує особливості тієї боротьби, яку провадив видатний російський марксист з представниками буржуазної і дрібнобуржуазної соціології, боротьби, в процесі якої і здійснюється ним конкретизація і розвиток марксизму. Головне спрямування плеханівської критики позитивізму народників і кантіанства визначило, зауважує Б. О. Чагін, необхідність «передусім критики суб'єктивізму і в зв'язку з цим підкреслення об'єктивних засад історичного процесу, а з другого боку,— критичний аналіз соціологічних напрямів, в яких історичний матеріалізм фальсифікувався як вульгарний економічний матеріалізм» (с. 25). Ця загальна засада розкривається під час аналізу розуміння Г. В. Плехановим предмета історичного матеріалізму, співвідношення соціології з історичним матеріалізмом як загальносоціологічною теорією марксизму, органічної єдності діалектичного та історичного матеріалізму. Характеристика плеханівського розуміння предмета історичного матеріалізму

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 354.

\* Див.: Чагін Б. А. Разработка Г. В. Плехановым общесоциологической теории марксизма. Л., 1977, с. 210.

<sup>2</sup> Чагін Б. А. Г. В. Плеханов и его роль в развитии марксистской философии. М.-Л., 1963.

му міцно пов'язана з розглядом глибокого аналізу теоретичних джерел марксизму, здійсненого російським філософом-марксистом. Тут Б. О. Чагін найдокладніше спинається на з'ясування поглядів Г. В. Плеханова на відношення марксизму до філософії Гегеля, теорії утопічного соціалізму Сен-Сімона, концепцій буржуазних істориків періоду реставрації — Гізо, Міньє та ін.

Центральне місце в праці посідають розділи, присвячені розробці Г. В. Плехановим проблем способу виробництва і його дії в суспільстві, а також висвітленню ним форм суспільної свідомості — політики, права, моралі, науки, філософії, релігії й мистецтва — і механізму, що зумовлює їх зв'язок з базисом суспільства.

На думку автора монографії, саме в розв'язанні цих питань полягає істинний внесок, зроблений Г. В. Плехановим в справу конкретизації і розвитку марксистського вчення. «Найзначнішою історичною заслугою Плеханова, — пише Б. О. Чагін, — є глибокий і всебічний аналіз форм суспільної свідомості та їх значення в розвитку суспільно-історичного процесу. Він справедливо вважав, що на долю послідовників Маркса й Енгельса випало надзвичайно важливе завдання матеріалістичного розуміння історії — проаналізувати закономірності ідеологічних форм і механізм зв'язку їх з базисом» (с. 107). В цьому, вважає Б. О. Чагін, полягає перевага Г. В. Плеханова порівняно з такими визначними популяризаторами, пропагандистами та захисниками марксизму, як П. Лафарг і Ф. Мерінг (с. 16—17).

З'ясування позицій Г. В. Плеханова в розробці питань загальносоціологічної теорії марксизму завершується розглядом проблем ролі особи в історії, класової структури суспільства, боротьби класів, сутності держави, соціальної революції та її форм.

Не обмежуючись показом позитивного внеску в розробку марксистської теорії, здійсненого Г. В. Плехановим, Б. О. Чагін аналізує наявні в його теоретичній спадщині неточні формулювання, помилки, відступи від марксизму. Коріння більшості з них лежало, як показує дослідник, в абстрактному підході до соціологічних проблем марксизму, в нездатності Г. В. Плеханова, особливо після 1903 року, після II з'їзду партії, зрозуміти потребу справді діалектичного зв'язку теорії з практикою боротьби пролетаріату за соціалізм. «Плеханов, — відзначає Чагін, — не зрозумів нової історичної епохи, пов'язаної з розвитком імперіалізму, його якісної відмінності від попередньої стадії капіталізму й нових, пов'язаних з ним економічних і соціальних явищ» (с. 11). У сфері політики це привело Г. В. Плеханова на позиції меншовизму, що негативно вплинуло на подальшу розробку ним філософських питань марксизму. Але, як справедливо підкреслює дослідник, «не можна всі хибні й помилки Плеханова в галузі марксистської соціології прямолинійно виводити з його політичної меншовицької позиції». Нерідко ці хибні в галузі

філософії стосуються його доменшовицького минулого, хоча деякими авторами видаються за помилки, пов'язані з його меншовизмом. Тут потрібен конкретний аналіз, розуміння «внутрішніх суперечностей у мисленні Плеханова, пов'язаних не лише з його політичними поглядами» (с. 15—16).

На нашу думку, автор монографії слушно зауважує, що деякі неправильні твердження Г. В. Плеханова були наслідком втрати почуття масштабу, ваги окремих явищ у суспільному житті в запалі полеміки з представниками немарксистських поглядів (наприклад, недооцінювання Г. В. Плехановим ролі суб'єктивного фактора в суспільному розвитку у виступах проти суб'єктивізму народників). Відзначається також, що Г. В. Плеханов не завжди правильно застосовував марксистські положення до аналізу конкретних історичних явищ, що спричинило неточні, а то й помилкові висновки. Так, у праці «Історія російської суспільної думки», пояснюючи відносну своєрідність російського історичного процесу, він перебільшував значення географічного середовища. Але не можна не погодитись з автором рецензованої праці в тому, що це не може бути достатнім аргументом для звинувачення Г. В. Плеханова у географічному детермінізмі (с. 79—80).

Автор дослідження має рацію і в тому, що певним приводом для неправильної оцінки соціологічних поглядів Г. В. Плеханова була недостатня увага з його боку до деяких важливих проблем матеріалістичного розуміння історії: вчення про суспільно-економічну формацію, про роль робочої сили в системі продуктивних сил та ін.

Достоїнством книжки є те, що її автор, з'ясовуючи розуміння Г. В. Плехановим того чи того моменту марксистського вчення про суспільство, залучає всі висловлювання мислителя з цього питання, враховує конкретно-історичні умови, в яких вони з'явилися. Гадаємо, що однією з основних причин, з одного боку, перебільшення значення теоретичної спадщини Г. В. Плеханова у розвитку марксизму, зображення його «непогіршеним» теоретиком, а з другого боку, недооцінювання його ролі в розробці марксистської філософії було саме те, що деякі дослідники обмежувались аналізом окремих його тверджень, іноді довільно взятих на догоду власним уподобанням.

На наш погляд, автор згаданої праці переконливо показав, що «Плеханов загально правильно трактує основні проблеми історичного матеріалізму, але припускається окремих помилок або неточностей» (с. 91), а також довів необґрунтованість концепції про дві моделі марксизму в галузі соціології: плехановської і лєнінської.

У викладі матеріалу автор демонструє всебічний, конкретно-історичний підхід в оцінці проблем, пов'язаних із загальною характеристикою поглядів Г. В. Плеханова. Крім того, він акцентує увагу на тих окремих моментах спадщини теоретика-марксиста, що набули нового значення у зв'язку

з розв'язанням актуальних філософських проблем сьогодення. Це, наприклад, питання про можливості соціологічного передбачення (с. 29—31), системний підхід в осмисленні явищ соціального життя (с. 37—38), марксистське розуміння проблеми цінності (с. 48—50), проблеми соціальної психології (розд. IV) та ін.

Безумовно, позитивною особливістю книжки є її багатий фактографічний ґрунт. Спираючись на лєнінські висловлювання про Г. В. Плеханова, всебічно використовуючи друковану спадщину першого російського марксиста, дослідник вдається до розробки великих пластів архівного матеріалу Будинку Плеханова. Перше до аналізу поглядів цього філософа-марксиста залучаються результати вивчення позначок на полях книжок, якими послуговувався Г. В. Плеханов. Завдяки цьому відкривається перспектива проникнення до творчої лабораторії мислителя.

Охоплено широке коло дослідницької літератури, яка вийшла в нашій країні і за кордоном і має стосунок до питань, що розглядаються в книжці. Б. О. Чагін доводить безпідставність багатьох оцінок спадщини Г. В. Плеханова, які дають сучасні буржуазні інтерпретатори. У зв'язку з цим критикуються погляди К. Поппера, Т. Блеклі, А. Камю, А. Л. Кребера, Г. Ріттерта, Г. Веттера, А. К. Брайденбауха, С. Берона, Т. Манро та ін. Тим самим рецензований твір робить істотний внесок у справу викриття поглядів сучасних представників буржуазної соціології, фальсифікаторів історії марксизму. Велике місце в книжці відведено полеміці з сучасними радянськими і зарубіжними істориками філософами-марксистами, позиція яких щодо окремих питань, пов'язаних з оцінкою спадщини й діяльності Г. В. Плеханова, викликає заперечення автора. Ця полеміка засвідчує творчий підхід Б. О. Чагіна до розв'язання низки складних проблем, створює ґрунт для подальшого дослідження спадщини видат-

ного теоретика марксизму, стимулює нові зусилля на шляху всебічного висвітлення світогляду піонера марксистської думки в Росії.

Але окремі місця монографії потребують, на наш погляд, уточнень і більш широких роз'яснень.

Цілком виправданим є прагнення автора, не заперечуючи певних помилок, наявних в загальносоціологічних поглядах Г. В. Плеханова, звертати увагу передусім на позитивний внесок, зроблений ним в розробку та поширення марксизму. Але ця тенденція подекуди зумовлює певну суперечливість оцінок тих чи інших висловлювань Г. В. Плеханова.

Говорячи про відому «п'ятичленку», до якої давався Плеханов для роз'яснення залежності надбудови від базису, Б. О. Чагін справедливо відзначає, що ця схема не позбавлена недоліків. «В ній,— пише автор,— показана залежність «надбудови» від «основи», але не розкритий зворотний її вплив на останню» (с. 95). А кількома реченнями нижче він твердить, що «ця схема говорить про складний механізм зв'язків суспільних відносин, їх послідовності, про діалектику їх» (с. 96). Це положення нам здається недосить обґрунтованим. Адже розуміння діалектичного характеру цих зв'язків і бракувало схемі, запропонованій Г. В. Плехановим.

Іноді окремі висловлювання Г. В. Плеханова, в яких занадто схематизовано, спрощено виступала картина взаємозв'язку певних соціальних явищ, наводяться автором без роз'яснень (див., напр., с. 112).

Оцінюючи в цілому монографію Б. О. Чагіна, слід сказати, що вона є вагомим внеском у вивчення філософської спадщини Г. В. Плеханова, у розкриття його ролі в розробці та пропаганді матеріалістичного розуміння історії.

В. С. ГОРСЬКИЙ, П. Т. МАНЗЕНКО

## ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ

Істотною особливістю сучасного науково-технічного, і взагалі культурно-історичного прогресу, яка характеризується перетворенням науки у безпосередньо продуктивну силу, є зростання ролі методологічного знання як своєрідної технології духовного виробництва та засвоєння її «алгоритмів» у практичній діяльності. Актуалізація методологічної ланки в системі духовно-практичних цінностей сучасної цивілізації, що посилюється процесами диференціації та інтеграції наук, призводить до ускладнення

та розширення форм методологічної рефлексії, до появи цілої ієрархії конкретних методологій, безпосередньо пов'язаних з виробництвом знань та їх застосуванням, ієрархії, яка узагальнюється і завершується матеріалістичною діалектикою як теорією пізнання і логікою творчої діяльності загалом.

Ця нова ситуація в стратегії наукового пізнання ставить перед марксистсько-лєнінською філософією нові питання, розв'язання яких має фундаментальне значення для

прискорення темпів науково-технічного прогресу та його методологічного забезпечення. Ось чому вихід у світ монографії В. П. Кузьміна \*, яка висвітлює деякі важливі форми «мислительної технології» духовного виробництва сучасної епохи та проблеми співвідношення в ній конкретних і загальнофілософських методологій, викликає особливий інтерес.

Праця В. П. Кузьміна є одним із свідчень того, що розв'язання нових філософських питань сучасної науки і практики потребує постійного звертання до першоджерел наукової методології марксизму-ленізму. Тому природно, що книжка, у якій ставиться мета «виділити системний аспект» змін в науковому пізнанні та світогляді «нашої» епохи (с. 21), стала водночас і серйозною працею з питань аналізу філософсько-світоглядної значущості для сучасної науки системного трактування історичної діяльності у «Капіталі» К. Маркса.

На прикладі «Капіталу» К. Маркса автор рецензованої монографії переконливо показує, що матеріалістична діалектика розвивається в органічному зв'язку з аналізом спеціальних закономірностей природи та суспільства і тому виключає таке розуміння своєї загальності, яке альтернативне конкретним методологіям суспільствознавства, природознавства та технічних наук.

Відомо, що нині кількісні та якісні методи дослідження, реляційний (тобто заснований на вивченні зв'язків, відношень), модальний (такій, що розкриває необхідність, можливість і дійсність явищ) підходи та інші категоріальні засоби методологічної рефлексії спираються на імовірнісний, структурний, функціональний та системний аналіз, передбачають використання математичного і логіко-математичного апарата. «В зв'язку з цим,— підкреслює В. П. Кузьмін,— навколо «класичної» системи категорій матеріалістичної діалектики наращується значний новий шар методологічних понять, без яких наука тепер вже обходитись не може» (с. 241).

Найтиповішим щодо цього методологічним поняттям є «системність», що фіксує досить інтегральний феномен діяльності. Навіть категорії діалектики та категоріальні параметри діяльності мають системний зміст, а дослідження діалектичного саморуку матерії потребує, як показав К. Маркс, розрізнення індивідуального та системного розвитку об'єктів. Водночас системність має конкретні, спеціальні соціологічні, технічні, логіко-математичні та інші характеристики. «Системність,— пише В. П. Кузьмін,— багатоманітна. У неї є свої світоглядні, методологічні і прикладні аспекти» (с. 15). Ця особливість усвідом-

лення системності дуже важлива, бо розрізнення її рангів та статусів є принциповим питанням системного аналізу.

Картина цієї диференціації рівнів системності може бути уявлена, на наш погляд, таким чином. Насамперед системність існує як феномен об'єктивної діяльності, як та «сіть явищ природи» (В. І. Ленін) і «формаційна» система якості суспільно-історичних процесів, відображення якої становить зміст діалектико-матеріалістичної концепції загального взаємозв'язку об'єктів матеріального світу. Це категоріальний, філософсько-світоглядний аспект системності, у якому вона виступає в статусі одного з принципів діалектико-матеріалістичного світорозуміння. З такого боку стверджувати особливий системний підхід можна лише в тому розумінні, в якому не заперечується можливість виділення і інших принципів матеріалістичної діалектики в окремі підходи, скажімо, «діяльнісно-цільовий», «конкретно-історичний», тощо. Адже при цьому йдеться не про самостійні методи, що існують окрім діалектики, а про її методологічні функції.

Проте системність має і науково-конкретний аспект, виступаючи особливим ракурсом інтеграційних процесів у науці, предметом усвідомлення єдності наукового знання, що пристоїть його диференціації. В цьому значенні системність відображається у конкретних формах спеціального міждисциплінарного напрямку розвитку наукових досліджень — у так званій загальній теорії систем, «системології», чи «системного підходу».

Такий ракурс системності теж не становить самостійного методу, бо він характеризує цілий напрям комплексного дослідження, який залучає різні спеціальні методи алгебри, математичної логіки, кібернетики, семіотики тощо. Не можна його тлумачити і як складову частину матеріалістичної діалектики, бо це призвело б лише до позитивістської редукції загальної філософської методології, до спеціальних форм комплексного використання конкретних наукових методів.

Зрозуміло, системологія, як і всі інші наукові, тим більше комплексні напрями досліджень, неодмінно послуговується певними філософськими настановами. Але ці настанови можуть бути не лише діалектичними, а й метафізичними, якщо протиставляти структурний план аналізу історичному, зводити феномен системності до систематики, яка засновується на проведенні жорстких розмежувальних ліній між явищами та родо-видовою класифікацією в її сумативному розумінні.

Отже, розглядаючи системність, треба строго визначити, в якому статусі вона аналізується — у філософсько-світоглядному чи конкретно-науковому; і якщо йдеться про її прикладний аспект, то потрібно мати певні гарантії його адекватного методологічного використання, тобто розкривати філософські настанови тієї чи іншої

\* Кузьмін В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса, М., 1976, 246 с.

теорії систем. Розглядаючи методологічні настанови марксизму, В. П. Кузьмін говорить не просто про системність як таку, а точно адресує свій аналіз до її філософсько-світоглядного аспекту.

Книжка є аргументованою працею, в якій фактично показано, що науково ефективним може бути не тільки емпіричний і логічний аналіз систем, а й вивчення системності як загального теоретичного принципу нового бачення об'єктів у діалектико-матеріалістичній картині світу епохи науково-технічної революції. Формулюючи цей підхід, автор пише: «Принцип системності, коли його характеризувати в найзагальнішому вигляді, означає, що явище об'єктивної дійсності, розглянуте з позиції закономірностей цілого та взаємодії його складових частин, утворює особливу ґносеологічну призму, чи особливий «вимір» реальності» (с. 10).

У філософсько-світоглядному аспекті системність досліджується в рецензованій монографії не тільки ґносеологічно, а й онтологічно, як особливий статус типовості об'єктів, як «сукупна реальність», що виявляє «кооперативні властивості» речей та явищ. Системність, як гадає В. П. Кузьмін, характеризує такий горизонт дійсності, за яким зникає обмеженість автономного буття речей і розкривається «надіндивідуальне», «видове» життя явищ (с. 31), що дозволяє ставити питання про закономірності руху «субстанцій». Тому, аналізуючи основні тенденції розвитку наукового пізнання, автор виділяє як провідну закономірність формування сучасної картини світу перехід від «ґносеологічного предметоцентризму» минулих часів до «системоцентризму» та ідеї «полісистемної» будови світу, коли кожне явище виступає вже як «багатовимірний різноманітний системний об'єкт» (с. 165). В такому розумінні «принцип системності, — пише В. П. Кузьмін, — стає неодмінним аспектом світорозуміння і загальної методології...» (с. 66).

У контексті цих теоретичних настанов автор згаданої монографії робить предметом спеціального аналізу особливий різновид усвідомлення результатів пізнання — системне знання. Він розглядає його як той рівень відображення дійсності, коли виявляється реальна спільність речей, їх зв'язки, загальна системна якість та закони неадитивної сукупності явищ. На цьому рівні об'єкт вже має бути поданим не тільки як індивідуальний факт, а й як представник свого роду та виду, тобто як частина системи.

Виявляючи справжню наукову тактовність дослідника, В. П. Кузьмін не абсолютизує, проте, системне знання, а оцінює його як проміжний етап між безпосередньо предметним і метасистемним знанням. Останнє характеризує, на його погляд, розкриття багатовимірності системної якості явищ, коли на першому плані пізнання виступає різноманітність та поліцентричність єд-

ність об'єктів і завдання вивчення взаємодії систем, різноманітного балансу сил, чинників, процесів, тенденцій тотальної картини дійсності.

«Хитрість» поняття системи, — підкреслює В. П. Кузьмін, — полягає в тому, що як тільки воно прийнято свідомістю..., увесь світ починає уявлятися складеним з різних макро-, мезо- та мікросистем. У результаті ключ до розв'язання багатьох проблем, що так важко був знайдений людством, починає уявлятися «витребенькою» (с. 116). Причиною цього і є те безмірне, неконкретне класифікаторство, яке історично пов'язане з метафізичним поглядом на дійсність.

Альтернативою такого погляду може бути вже не просто констатація системності, а виявлення підвалин систем, основних принципів їх розвитку, виділення таких системоутворюючих чинників, які б пояснювали субординацію явищ, закон єдності підсистем у межах цілісних організмів. Цінність монографії В. П. Кузьміна і полягає в тому, що в ній чітко відокремлюється усяке проголошення системності взагалі, системності самої по собі, від діалектико-матеріалістичного розуміння системи, засновником якого був К. Маркс.

Відкривши суспільно-економічну формуцію як фундаментальну основу соціальної типології історичних явищ, К. Маркс вирізняє особливий клас цілісних функціональних систем, де елементи не статичні речі, а діючі органи конкретного цілого, де діяльність виступає «механізмом» системоутворення. Це такі системи, які містять власні породжуючі механізми, тобто аналогічні сучасному кібернетичному розумінню систем.

Розкриваючи методологічні передумови сучасного розуміння системності, В. П. Кузьмін показує, що воно походить з «Капіталу» К. Маркса, в якому система набула конкретно втіленого, реального статусу. К. Маркс виявив «формативну» (системну) специфіку праці, власності, капіталу, законів народонаселення, а через аналіз позаредметного існування вартості, абстрактної праці, морального зносу тощо, відкрив надіндивідуальні основи системних якостей, їх істотну роль в системному бутті суспільних явищ.

Аналіз «Капіталу» в рецензованій монографії і був автору підставою для висновку про ключове значення в системології поняття системної якості (с. 70). Це положення добре узгоджується з сучасними уявленнями про роль так званих системних параметрів у визначенні буття системи.

Цінним у книжці є те, що її автор тісно пов'язує дослідження діалектико-матеріалістичного розуміння системності з методологічними проблемами аналізу сучасної соціальної практики, розв'язання системних завдань політичного керівництва соціалістичним суспільством. Розкриваючи системні критерії управління суспільними процесами, В. П. Кузьмін підкреслює, що за соціалізму кожне явище треба оцінювати на його доцільність, якість та відповідність певним со-

діально практичним завданням «не тільки за окремими спеціальними параметрами (наприклад, технічним, економічним, культурним, моральним тощо), але водночас обов'язково і за параметром загальносистемним» (с. 210).

Важливе місце у монографії посідає розкриття такої актуальної проблеми, як дослідження людської діяльності, суспільно-історичної діяльності зокрема. Вказуючи на фундаментальність соціально-економічної структури діяльності, автор також виділяє значний клас «змінних» структур, що модифікують людські потреби та цінності у широкому діапазоні залежно від ступеня розв'язання завдань матеріального існування людей. Ці модифікації і утворюють специфічну «піраміду прогресу», притаманну соціально-історичному розвитку.

Під таким кутом зору В. П. Кузьмін і викладає цікаві міркування про поліструктурність суспільства та змінність його системних основ в процесі історичного розвитку. Це і дозволяє йому продемонструвати органічний зв'язок системного аналізу з історичним.

У рецензованій праці порушується також низка інших творчих, оригінальних питань, в тому числі полемічного характеру. Як, на-

приклад, узгодити «функціональне» та «предметне» трактування систем, коли розуміти її, за визначенням автора, як «множину взаємодіючих елементів, що утворюють сталу єдність та цілісність» (с. 11), тобто не враховуючи породжуючих, діяльнісних механізмів буття системного об'єкта. Чи не потрібно узгодити спеціальне визначення структури як закону (алгоритму) взаємозв'язку системних елементів з її загальним трактуванням як інваріантів систем, коли ставиться питання про «закономірності структури»? (с. 11). І чи діють на загальнометодологічному рівні ті обмеження системності, які в конкретно-науковому аспекті пов'язують ефективність системного підходу зі сферою аналізу масових проблем?

Однак у монографії дослідження проводяться у творчому науковому плані й тому передбачає поєднання апарата наукового доведення положень з їх проблемною розробкою, в тому числі й постановку ще не розв'язаних питань. З цього погляду монографія В. П. Кузьміна втілює кращі нормативи сучасного наукового дослідження в галузі діалектико-матеріалістичної філософії.

С. Б. КРИМСЬКИЙ

## ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Бурхливі темпи сучасної науково-технічної революції, її зростаючий вплив на всі сторони матеріального і духовного життя зумовлюють ту величезну увагу, яка приділяється останніми роками дослідженню цього складного і багатопланового явища. Радянські філософи і соціологи вже провели велику роботу по з'ясуванню сутності науково-технічної революції, напрямів і перспектив її розвитку, зв'язку з тими соціальними умовами, в яких вона відбувається. Значним внеском у дослідження цієї проблематики є монографія «Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції», в якій узагальнюються результати комплексного дослідження проведеного науковцями Інституту філософії АН УРСР\*.

Спеціальний розділ книжки присвячений ґрунтовному розглядові політичного керівництва КПРС як вирішального фактора поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Автори підкреслюють, що партія розглядає науково-

технічну революцію як органічну складову грандіозних соціально-економічних перетворень у суспільстві розвинутого соціалізму.

У праці дається фундаментальне визначення сутності науково-технічної революції, розкриваються її найхарактерніші особливості. Підкреслюється, що найважливіший момент перевороту в продуктивних силах суспільства пов'язаний із зміною місця, а отже — і ролі науки в системі «наука — виробництво». До науково-технічної революції наука була переважно допоміжним засобом розвитку суспільного виробництва, пишуть автори, нині ж вона перетворилася на визначальний фактор не тільки його розвитку, а й нормального функціонування (с. 37).

Другим визначальним моментом перевороту в продуктивних силах, що його здійснює сучасна науково-технічна революція, є, на думку авторів, зміна місця людини в суспільному виробництві. «Із своєрідного «придатка машини», що доповнює її механічну роботу виконанням якоїсь допоміжної механічної операції, людина перетворюється у головного суб'єкта технологічного процесу, який програмує цей процес, спрямовує відповідно до своїх цілей» (с. 37). Форму-

\* Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, 479 с.

вання нових продуктивних сил включає як неодмінну складову становлення нового суб'єкта цих продуктивних сил.

Отже, висновують автори, науково-технічна революція виступає якісним переворотом у продуктивних силах суспільства, кінцевим результатом якого є зміна характеру праці і місця в технологічному процесі людини як головної продуктивної сили.

Автори справедливо підкреслюють, що орієнтованість на людину, на всебічний розвиток її здібностей є суттєвою характеристикою використання досягнень науково-технічної революції за соціалізму. На наш погляд, розуміння сутності науково-технічної революції, яке включає розвиток особистості, значно змістовніше, ніж те, де за специфічну ознаку береться автоматизація виробництва, автоматизація управління тощо.

Науково-технічна революція розгортається в умовах протиріччя двох протилежних соціальних систем, тому автори слушно загострюють увагу на проблемі взаємозв'язку науково-технічного і суспільно-історичного прогресу. У зв'язку з науково-технічною революцією розглядаються значення суспільного виробництва і суспільних відносин як вирішального фактора історичного розвитку, діалектика діяльності суб'єкта і об'єктивного історичного процесу, роль суспільних відносин у виділенні людини з природи. Особливо відзначимо аналіз нових форм людської спільності, що виникли в результаті соціалістичних перетворень — радянського народу, світової системи соціалізму — та їх ролі у розвитку науково-технічної революції. «Нові суспільно-економічні відносини, новий тип соціальності, — пишуть автори, — створюють нові форми використання і стимулювання науково-технічного прогресу» (с. 139).

За умов соціалізму науково-технічна революція набуває глибоко гуманістичного характеру, виступає одним із факторів універсального і гармонійного розвитку людського індивіда. У зв'язку з цим автори зазначають, що саме формування нового, всебічно розвиненого суб'єкта науково-технічної творчості є одним із шляхів подолання в рамках соціалізму і комунізму пережитків минулого та розв'язання соціальних суперечностей у розвитку науково-технічного прогресу, всієї людської культури.

Критикуючи буржуазну концепцію двох культур, автори переконливо доводять, що за умов соціалізму науково-технічний прогрес не тільки не призводить до заперечення гуманістичних цінностей, як це твердять буржуазні ідеологи, а, навпаки, виступає матеріальною передумовою культурної революції взагалі.

Значне місце у праці посідає висвітлення питань, що стосуються взаємозв'язку науково-технічної революції і розвитку суспільних відносин розвиненого соціалізму. Важливу особливість цього процесу автори вбачають у тому, що в умовах соціалізму наукові і технічні знання не лише матеріалізу-

ються у виробництві, втілюються в новітнє устаткування і передову організацію виробничого процесу, але й органічно входять у духовний світ безпосередніх виробників матеріальних благ. Це сприяє поступовій ліквідації істотних відмінностей між людьми розумової і фізичної праці, всебічному розвитку трудящих соціалістичного суспільства.

Автори підкреслюють, що необхідною умовою виконання наукою функції безпосередньої продуктивної сили є її планомірна організація (с. 165). Планування розвитку науки в умовах сучасної науково-технічної революції дозволяє прискореними темпами впроваджувати досягнення науки і техніки у виробництво, розробляти відповідно до планів розвитку соціалістичної економіки шляхи й засоби розв'язання найбільш перспективних проблем науково-технічного прогресу. У праці докладно розглядаються актуальні проблеми, що постали перед радянською наукою на сучасному етапі. Важливим завданням плануючих і управлінських органів, зазначається в книжці, є визначення головних напрямів наукового прогресу, з'ясування правильних пропорцій в розвитку тих галузей, які мають безпосереднє практичне значення, і перспективних фундаментальних розробок.

У спеціальному розділі автори спiniaються на тому, як науково-технічна революція, органічно поєднуючись з економічними, соціально-політичними і культурно-ідеологічними процесами соціалістичного суспільства, сприяє удосконаленню соціалістичного способу життя.

Докладно розглянута у праці проблема зв'язку НТР із способами духовного освоєння світу. Зокрема, глибоко й змістовно аналізується специфіка наукового пізнання в період науково-технічної революції. Авторі показують, що головну особливість стилю наукового мислення ХХ століття становить взаємодоповняльність протилежностей — інваріантності і варіантності, стохастичності і алгоритмічності, простоти і складності тощо.

Всебічно розглядається у книжці і питання про вплив науково-технічного прогресу на еволюцію релігійної свідомості і формування атеїстичного світогляду. Тут розвивається думка про те, що в умовах соціалізму науково-технічний прогрес сприяє розвитку наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду, раціоналізації світосприймання і світорозуміння, витісненню із свідомості людини релігійних передсудів і марновірства. Розкриваються, хоч і дещо побіжно, деякі складності і суперечності цього процесу. Зокрема, йдеться про те, що частині віруючих, особливо людям із низьким рівнем освіти і обмеженим життєвим досвідом, важко зрозуміти досягнення НТР, тому в них можливе навіть посилення релігійних настроїв. Але це явище тимчасове, воно не становить загальної тенденції. У цілому НТР за умов соціалізму супроводиться секуляризацією суспільного життя.

Як на наш погляд, надто стисло у цьому розділі (лише у двох абзацах) подається питання про вплив науково-технічної революції на релігійність у буржуазному суспільстві, де НТР «створює умови для посилення релігійності» (с. 425). Слід було б докладніше пояснити цей парадокс, спираючись на аналіз системи суспільних відносин, які опосередковують вплив НТР на свідомість релігійної людини.

Такі актуальні проблеми розвитку науково-технічної революції, що висвітлені у книжці. Треба зазначити, що вона не позбавлена і деяких недоліків. Авторському колективу не вдалося досягти єдності у

стилі викладу. Не рівноцінні окремі параграфи за глибиною висвітлення питань. Не можна, на наш погляд, погодитись із висловом «епоха науково-технічної революції» (с. 412), адже існує чітке і загальновизнане марксистське визначення нашої епохи.

Разом з тим ці недоліки не знижують загальної високої оцінки рецензованої праці як глибокого, комплексного, всебічного дослідження актуальних філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції.

Н. М. ДЯЧКОВА, В. Є. ДОЛЯ,  
М. М. ВЕРНИКОВ

### ДІЯЛЬНІСТЬ — ПІЗНАННЯ — МИСТЕЦТВО

Науково-технічний прогрес і зумовлені ним корінні зміни в характері освоєння людиною природної і соціальної дійсності, сприяючи дедалі ширшому розкриттю творчих можливостей людини, актуалізують дослідження соціально-світоглядних проблем сучасної науки і практики.

У радянській філософській літературі є чимало праць, де з діалектико-матеріалістичних позицій досліджується теоретичне і практичне освоєння людиною світу, взятого як предмет людської діяльності, досягнуто певних успіхів у розв'язанні теоретико-пізнавальних проблем. Діалектико-матеріалістична теорія людської діяльності має фундаментальне значення в марксистсько-ленінському світогляді: від осмислення і розробки її проблем значною мірою залежить дальший прогрес усіх сфер суспільного життя — науки, техніки, технології, мистецтва, освіти, виховання тощо.

Рецензована монографія \* В. П. Іванова — істотний внесок у дослідження і позитивне розв'язання принципових світоглядно-філософських і соціально-культурних проблем людської діяльності, пізнання та мистецтва. Відзначимо масштабність авторського підходу до розглядуваних питань, розуміння важливості їх суспільного і теоретико-пізнавального змісту.

Діапазон дослідницьких інтересів В. П. Іванова охоплює цілий комплекс кардинальних питань діалектико-матеріалістичного світогляду. Простежити всі відтінки і нюанси осмислення і розв'язання автором цих питань, зрозуміло, неможливо. Тому вибірково розглянемо основні з них, які найбільшою мірою уособлюють оригіналь-

ність підходу і репрезентують самостійність доробку В. П. Іванова стосовно їх розв'язання і розвитку.

Цінність монографії полягає в тому, що в ній наявне наукове обґрунтування методології виявлення соціального аналогу діалектики з погляду висвітлення діяльності і її матеріальних та духовних структур. Автор розробляє перспективний, значною мірою новий напрям аналізу, суть якого полягає у виявленні і розкритті універсальних механізмів людської діяльності, інваріантних стосовно локальних виявів людської активності і водночас загальних за своєю природою, з якими актуально і потенційно співвідносяться усі стани сущого, утворюючи історичний порядок формування світу щодо людини.

Осмислюючи багатий фактичний і теоретичний матеріал, В. П. Іванов показує специфіку світоглядного підходу до аналізу діяльності, розкриває його відмінність від природничонаукового і гносеологічного. Марксизм-ленінізм, відзначається у книжці, дав методологію світоглядного розуміння людини як продукту саморозвитку природи у сфері суспільної практики і водночас обґрунтував розуміння природи через предметні форми людської діяльності і історії (с. 11). Досліджуючи це положення, автор аналізує два взаємопов'язані моменти: а) розвиток самої природи до рівня людини; б) практичне освоєння людиною природи у сфері суспільної історії. Перший момент характеризує генезис людини як природної істоти; другий фіксує перетворення природи в «неорганічне тіло» діяльного суб'єкта. Ці два моменти, утворюючи єдність, репрезентують загальний процес «становлення природи людиною», тобто уособлюють об'єктивний взаємозв'язок людської історії як «дійсної частини історії природи» і водночас утверджують розуміння остан-

\* Іванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977, 249 с.

ньою як «суспільної дійсності». Послідовне розкриття і проведення цього діалектико-матеріалістичного положення має, на нашу думку, принципово важливе значення, оскільки воно в концентрованому вигляді акумулює в собі ту базисну об'єктивну обставину, згідно з якою людина є не просто продуктом природи, але й, що кінче потрібне для встановлення специфіки людського буття, суб'єктом, практична й духовна діяльність якого перетворює та організує весь освоюваний світ у предметну сферу власного саморозвитку людини.

Діяльність не індиферентна щодо генезису людини, вона утворює одну з загальних і невідмінних його передумов. Але це така передумова, яка включає до себе всю передісторію природи на шляху до формування людини. Тим самим діяльність виступає передумовою становлення людини і водночас її визначальною основою. Звідси випливає проблема людського «початку», його природних і соціальних визначеностей. Розглядувана в такому аспекті проблема виявляє свою світоглядно-філософську специфіку, тобто не обмежується природничонауковими уявленнями про антропогенез як суто природний процес. У цьому випадку йдеться не просто про антропогенез у традиційному розумінні, проблема стосується передусім загальних характеристик діяльності як людської сутності і способу людського буття.

Високо оцінюючи міркування В. П. Іванова у цій проблемній галузі, відзначимо невинуватдану, на наш погляд, загостреність авторського викладу. Не зовсім правильно, зокрема, змальовувати ситуацію таким чином, що поява людського «початку» є неопосередкованим феноменом з природничонаукового погляду. Адже успадкування доцільних, корисних змін відбувається за законами генетики; тут діє відбір. Більше того, протягом певного періоду темпи удосконалення зрядь праці повільніші, ніж темпи біологічного удосконалення. Ці застереження варто було б зробити для того, щоб уникнути можливих непорозумінь, тим більше, що загалом у своїх принципових моментах позиція, обстоювана в монографії, безперечно, правильна, відповідає досягненням сучасної науки.

У рецензованій праці ґрунтовно розкривається та реальна форма співжиття людей і основа пізнання, якою є суспільно-історична практика. Остання знаходить своє адекватне усвідомлення як універсум людського буття, лише набуваючи всесвітньо-історичного характеру, тобто виробляючи свої сталі, розвинуті структури як системна діяльність. Набуття людською практикою універсального характеру і адекватне теоретичне усвідомлення цього, як показує В. П. Іванов, «хронологічно» збігається з тим революційним переворотом, який здійснили у філософії основоположники марксизму.

Практика — це діяльність в її історичних формах і конкретних соціально-класових

особливостях протікання та розвитку. Діяльність, на відміну від практики, змістовно і понятійно виражає реальності вищого ступеня загальності. Якщо, скажімо, практика виражає певний конкретно-історичний спосіб матеріального перетворення буття, то діяльність — загальну людську суб'єктивну здатність до такого перетворення. Діяльність співвідноситься з практикою як сутність зі своїм існуванням: вона репрезентує загальні межі і властивості практичного процесу.

Акцентуємо увагу на тому, що в нашій філософській літературі співвідношення практики і діяльності майже не досліджено, і ці поняття функціонують і вживаються як синоніми. Достойністю розглядаваної книжки полягає в тому, що в ній розвинене концептуальне уявлення про їх зв'язки і розрізнення. Автор визначає діяльність не через її конкретні і операціональні форми, а насамперед через її співвідношення з людською сутністю загалом, основну характеристику якої становить колективність, суспільність.

Діяльність в її загальності і необхідності, тобто як здатність людини до будь-якої дії — неподільна, хоча й становить основу для можливих конкретних форм дії. Реальним еквівалентом діяльності як такої, прототипом її тотального існування є суспільність людського відношення до світу (с. 68). Суспільність — це не результат узагальнення споріднених рис діяльності, а передусім реальна основа, яка виражає людську природу загалом. Суспільність характеризує зв'язок індивідів, що акумулюється конкретними суб'єктами, продукується і відтворюється ними.

Для адекватного розуміння діяльності важливо розрізнити її двоїсту визначеність: 1) як загальної основи історичного процесу і 2) як засобу формування світу, що асимілює природні процеси і перетворює їх в предметні властивості, утворюючи «технологічний» аспект культури. Якщо перший момент пояснює об'єктивність історичного процесу загалом, то в другому на перший план виступає міра оволодіння суб'єктом діяльністю. Людина має опановувати людський спосіб відношення до світу, тобто діяльність як свою суспільну сутність, утвердити їх як організуючу передумову і мотивацію практичного життя. Це здійснюється з допомогою об'єктивації діяльності і її предметного закріплення в культурно-історичному досвіді людства. Освоєння цього досвіду з боку суб'єкта виявляється як привласнення ним своєї загальної соціальної природи — родової діяльної сутності і водночас як спосіб її саморозвитку.

У зв'язку з цим відзначимо вперше здійснений у нашій філософській літературі В. П. Івановим аналіз соціально-культурної, практичної і світоглядної ролі досвіду в життєдіяльності людини, розробку ним відповідної концептуальної «сіті» понять, в яких закріплюється і актуалізується досвід. Останнє стосується, зокрема, таких

понятійних форм, як «синтезуюча функція досвіду», «розумність», «інтерсуб'єктивність», «прилучення», «співучасть» тощо. Досвід розглядається автором як суб'єктивна форма освоєння світу, визначальною рисою якої є здатність людини асимілювати явища природного і суспільного буття. Виходячи з цього досвід аналізується в єдності суспільно-історичних, діяльно-практичних і індивідуальних характеристик, розкриваються умови виникнення досвіду, можливості його реалізації і внутрішня структура.

Головною характеристикою досвіду є те, що в ньому кристалізуються інваріантні життєві ситуації, їх усталений необхідний зв'язок. У ньому ж зосереджується і об'єктивна організація людської діяльності, її предметний «каркас» і суб'єктивна форма здійснення — норма, порядок. У повторюваних життєвих ситуаціях фільтруються і «осідають» найбільш раціональні і ефективні моменти життєдіяльності, спрямовані на самозбереження і утвердження суб'єкта діяльності. Досвід не може бути істинним або хибним, оскільки він вчить дії, не створюючи спеціального знання. Атрибуту істинності людського знання у досвіді відповідає така його змістовна визначеність, як розумність.

Мистецтво немовби «довершує» загальну необхідність і розумність людського досвіду в освоєнні дійсності і розвитку універсальної сутності людини. Як показує В. П. Іванов, мистецтво в узагальненому вигляді репрезентує «досвід про досвід», оскільки в мистецтві механізм утворення досвіду і механізм його передачі суть єдині — чуттєві осягнення загального як дійсного. Відповідно до цього мистецтво є важливою формою обміну внутрішнім загальнолюдським досвідом. Воно трансформує людську рефлексію про суще в роди буття, життєву реальність, доступну для суб'єктивного сприйняття і здатну спрямовувати на себе усі емоційно-вольові, пізнавальні і мотиваційно-регулятивні чинники людської діяльності. За допомогою цього мистецтво надає людині можливості увійти у світ,

створений діяльністю інших людей, засвоїти їх досвід, залишаючись у своєму життєвому середовищі. Таким чином мистецтво сприяє гармонізації загальної складу і структури людської діяльності, довершує її цілісність, зміцнює колективність.

Такими загалом є провідні положення монографії В. П. Іванова, її вузлові моменти. Можна не погоджуватися з деякими аспектами авторської позиції щодо тих чи тих розглядуваних питань. Це, зокрема, стосується ставлення автора до так званих системно-структурних методів аналізу культурних явищ, які, на нашу думку, недооцінюються ним. Ми вже відзначали ту роль, яку В. П. Іванов цілком слушно відводить мистецтву в структурі спадкоємності людського досвіду і механізмах його передачі, в освоєнні «смыслових полів» культури минулого. Але в такому випадку, чи можемо ми зрозуміти твори, наприклад, давньогрецького мистецтва, не розуміючи ролі золота як символічного еквіваленту тілесної матерії влади? Як розкрити значення різноманітних «троїстих структур» у фольклорі та поезії, не звертаючись до здобутків структурної індоєвропеїстики? Тут, як ми гадаємо, потрібний скрупульозний аналіз фактів, встановлення їх структурної організації, вивчення семантики культур інших народів.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що рецензована праця — не лише цікавий і плідний доробок, але й стимул для дальших досліджень актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії. Читання такої літератури дає можливість виявити специфіку світоглядних проблем, поглибити їх розуміння. Це має актуальне теоретичне і практичне значення у світлі рішень XXV з'їзду КПРС, який конкретизував історичні завдання всебічного розвитку особи, вдосконалення системи комуністичного виховання для озброєння кожної людини найпередовішим світоглядом і переконаннями.

ІОЛОН П. Ф.

## КОМУНІСТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ І ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Боротьба за світогляд, за думки і почуття людей проти буржуазної ідеології і за поширення й утвердження марксистсько-ленінської ідеології — це поле гострого протистояння соціалізму й капіталізму, важливий чинник дальшого розвитку світового революційного процесу. Історія переконливо показує, що в цьому протистоянні перемогу дістає соціалізм, комуністична ідеологія, яка виражає корінні інтереси широких

трудящих мас, показує їм той історичний шлях, який закономірно приведе до комунізму.

Утвердження передових, марксистсько-ленінських ідей, комуністичного світогляду відбувається в умовах розвинутого соціалістичного суспільства завдяки наполегливій і цілеспрямованій роботі розгалуженої мережі ідеологічних установ і ланок, забезпечується міцним з'єднанням ідейно-полі-

тичного, трудового і морального виховання радянських людей.

Реалізація комплексного підходу до постановки всієї справи виховання потребує поглибленого дослідження як найважливіших напрямів ідейно-виховної роботи, так і особливостей функціонування тих основних каналів, завдяки яким комуністична ідеологія стає доступною широким масам, панівною в усіх групах і верствах соціалістичного суспільства. В цьому зв'язку привертає увагу монографічне дослідження М. І. Михальченка\*, де аналізується сутність комуністичної ідеології, механізм її поширення, особливості ідеологічної боротьби в сучасному світі.

Вихідні положення і структура праці цілком відповідають меті, поставленій автором: у всьому спектрі форм і видів комуністичної ідеології виокремлені головний її компонент — ідеологію політичну, розкриті найважливіші форми репрезентації останньої у свідомості трудящих мас, проаналізувати особливості дії провідних каналів поширення політичної інформації в розвинутому соціалістичному суспільстві, обґрунтувати необхідність рішучої боротьби з ідеологічною експансією сучасного імперіалізму.

Висвітлення обраних для дослідження проблем автор починає з визначення політики. Відповідно до висловлювань В. І. Леніна, він розглядає політику як вияв боротьби класів за задоволення їхніх корінних інтересів, за завоювання державної влади. Автор показує міцний зв'язок політики з економічним становищем даного класу, його місцем і функціями в системі суспільного виробництва, аналізує зумовленість політики розстановкою соціальних сил, що об'єктивно склалася у суспільстві, вплив на неї з боку різних груп, класів, націй.

У розвинутому соціалістичному суспільстві, підкреслює автор, політична діяльність партії, держави, громадсько-політичних організацій виражає вже не боротьбу антагоністичних класів, а об'єктивні вимоги дальшого розвитку єдиного народногосподарського комплексу, є формою усвідомлення і реалізації спільних корінних інтересів дружніх класів і соціальних груп, соціалістичних націй, виступає могутнім засобом дальшого зміцнення світової соціалістичної співдружності, засобом боротьби за мир і мирне співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом.

Значне місце М. І. Михальченко приділяє аналізу класової природи ідеології і розкриттю особливостей комуністичної ідеології як духовної зброї пролетаріату. Зачіпаючи проблеми ідеології загалом, автор чітко протиставляє буржуазній ідеології, захарашеній ілюзіями, домислами, спотвореними уявленнями про сучасний світ, ідеологію робітничого класу, зацікавленого в

об'єктивному, науковому пізнанні закономірностей історичного розвитку. У праці критикуються різні види сучасних буржуазних соціальних теорій і політичних доктрин.

У марксистсько-ленінській ідеології робітничий клас і його союзники дістають не тільки теорію суспільного розвитку, але й чітку програму боротьби за революційну перебудову світу на справді революційних началах. Автор висвітлює творчу функцію комуністичної ідеології, функцію, яка реалізується в науково-обґрунтованому формуванні ідеалів і цілей, стратегії і тактики, прийомів і способів розв'язання конкретних завдань революційного руху і комуністичного будівництва. Наголос на конструктивно-творчій природі комуністичної ідеології вигідно відрізняє рецензовану працю від тих публікацій, де ідеологія зводиться до теоретично узгальненої, логічно упорядкованої форми вираження життєвих інтересів соціального класу чи групи, внаслідок чого ідеологічний статус конкретних лозунгів, заяв, звернень тощо лишається нез'ясованим. Сила і дієвість комуністичної ідеології, слухно відзначає М. І. Михальченко, полягає в тому, що загальні світоглядні принципи, ідеали і цілі боротьби в ній пов'язуються з конкретною програмою діяльності в реальних конкретних умовах.

Звертаючись до питання про специфіку політичної ідеології як складового компонента комуністичної ідеології, М. І. Михальченко справедливо критикує тих авторів, які обмежують своє розуміння політичної ідеології тим, що вона відображає політичні інтереси класів і є теорією політики. Але він і сам не уникає неточності. На думку автора, специфічна суть політичної ідеології марксистсько-ленінізму виявляється в таких її особливостях: по-перше, вона виражає у концентрованому вигляді корінні економічні інтереси класів, тоді як інші види ідеології (правова, моральна, релігійна, естетична) — так можна розуміти цю думку М. І. Михальченка — відображають економічні інтереси класів лише побічно, і, по-друге, політична ідеологія найгостріше ставить питання про політичну владу, дає теоретичну розробку проблем державної влади, механізмів її функціонування, її співвідношення з іншими політичними організаціями і установами (с. 17—18).

Нам здається, що це визначення мало в чому перевершує критикований автором погляд. Особливе незадоволення викликає розмежування політичної і правової ідеології. Співвідношення політичної і правової ідеологій за схемою М. І. Михальченка можна розуміти і як їх рядопокладеність, і як включення правової в політичну, і як їхнє взаємне переплетення. Але цілком очевидно, що радянські закони виражають основні напрями політики Комуністичної партії і загальнонародної держави. Тому було б правильно правову ідеологію розглядати як складовий компонент ідеології політичної.

\* Михальченко Н. И. Коммунистическая идеология и деятельность масс. К., 1976, 191 с.

Сама ж спроба показати комуністичну ідеологію як внутрішньо складне, багатократно-розчленоване духовне утворення заслуговує схвалення і є елементом нового підходу до дослідження комуністичної ідеології.

Розвиваючи в другому розділі книжки тезу про соціально-регулятивну, практично-спрямовуючу роль комуністичної ідеології, дослідник розкриває важливі сторони процесу формування комуністичних переконань у широких мас. Він виділяє основну форму закріплення в масовій свідомості політичних ідей і уявлень — соціальні норми, правила і стереотипи поведінки. Через норми трудової, суспільно-політичної, культурно-творчої діяльності людей, пояснює автор, досягається створення адекватних комуністичним ідеям соціальних відносин, структури потреб, мотивів.

Прагнучи осмислити регулятивно-орієнтаційну функцію ідеології, М. І. Михальченко виділяє два різновиди впливу на маси: неопосередкований, неопосередкований і опосередкований — через систему норм (с. 43). Він вважає кінце потрібним також вищелити як особливий різновид соціальних норм «ідеологічні норми». Під ними автор розуміє насамперед закріплені в статутних документах громадсько-політичних організацій норми внутрішнього життя тих чи тих соціально-політичних утворень. Можна сперечатися про вдалість самого поняття «ідеологічна норма» (в строгому значенні слова ідеологічні норми — це ті, які регулюють рух ідей, спрямовують логіку ідеологічного мислення), але безперечно, що статуарні норми, які регламентують функціонування суспільних організацій, мають свою специфіку. Вони не належать до правових у строгому розумінні слова і водночас істотно відрізняються від моральних, оскільки фіксуються письмово і передбачають відповідну систему санкцій.

У третьому, головному розділі рецензованої книжки М. І. Михальченко аналізує процеси управління ідеологічним життям у різних соціальних системах, висвітлює під кутом зору раніше висловлені ідей структурні і функціональні особливості механізмів збору, обробки і поширення соціально-політичної інформації. Автор вдало поєднує розгляд інформаційних потоків у філософсько-гносеологічному аспекті, висвітлення низки організаційно-технічних проблем, розглядає питання про підбір і виховання ідеологічних кадрів, шляхи підвищення оперативності і дієвості засобів масової інформації. Аналізуючи методи ідеологічного впливу на маси, автор показує принципову відмінність між характерними для соціалістичних засобів ідеологічного впливу методами переконання, розрахованими «на логічно осмислене сприйняття людьми ідей і принципів, підтвердження логічною стрункою системою фактів і доводів» (с. 74) і методами «маніпулювання» свідомістю мас, які застосовуються імперіалістичною пропагандою і спрямовані на те, щоб перешкодити аудиторії критично усвідомити повідомлен-

ня, і які, по суті, є ідеологічним насильством над нею.

Значне місце в третьому розділі книжки відводиться виявленню специфіки передачі інформації по каналах масової інформації і пропаганди за соціалізму. Автор простежує той «поділ праці», що визначився нині між різними засобами комунікації, робить спробу розробити класифікаційну схему, яка дозволила б орієнтуватися в складній мережі інформаційних служб і засобів ідеологічного впливу. Чимало положень, висловлених М. І. Михальченком в цьому зв'язку, не викликають сумніву і сприятимуть глибшому розумінню специфічного призначення, особливостей виразних засобів і інформаційних можливостей каналів масової інформації і пропаганди. Але що стосується самої класифікаційної схеми, запропонованої автором на сторінках 97—98, то вона, на нашу думку, має досить спірний характер. За нею всі засоби ідеологічного впливу поділяються на сім основних груп, серед яких (як особливі і рядопокладені канали) називаються «міжособові канали інформації», «система виховання», мистецтво та ін. Нам уявляється, що коли йдеться про канали передачі інформації, то мають бути на увазі тільки різновиди інструментального, тобто технічно опосередкованого, інформаційного спілкування, — такі, як радіо, телебачення, преса, кіно, телефон, телеграф та ін. Серед усіх каналів передачі інформації тільки деякі є засобом масової комунікації, а саме — ті, що мають таку техніку фіксації, розмноження і перенесення у часі і просторі повідомлень, яка дозволяє тому, хто передає повідомлення (джерело інформації), звертатися відразу до потенційно необмеженої маси людей без одночасного зворотного зв'язку того ж роду. Якщо дотримуватися такого розуміння засобів масової інформації (автор, на жаль, не дає чітких визначень понять «канал впливу», «засіб інформації», «комунікатор» та ін.), то ні міжособове спілкування, ні лекційна пропаганда, ні театр, ні навіть мистецтво загалом не можна поставити поруч з каналами масової інформації в строгому розумінні слова. Тим паче не правомірно виділяти як особливий «канал впливу» систему виховання. Система виховання, в нашому уявленні, — це сукупність напрямів виховної роботи (ідейно-політичне, моральне, трудове та ін.), педагогічних форм і методів цілеспрямованого впливу на особу безвідносно до характеру використовуваних при цьому каналів поширення інформації. Система виховання — не якась особлива установа чи особливий канал впливу, а одна з найважливіших функцій, сторін і завдань діяльності всіх соціальних інститутів, установ і ланок соціалістичного суспільства.

Безперечно, виявлення специфіки каналів і засобів ідеологічного впливу, їх строга класифікація — проблема виняткової важливості. І ми бачимо велику заслугу автора уже в тому, що він сміливо взявся за її розв'язання і висловленими міркуван-

нями дав новий поштовх її розгорнутому обговоренню.

Останній, четвертий розділ книжки цілком присвячений критиці буржуазної політичної ідеології. Автор показує еволюцію антикомуністичних доктрин за останні десятиріччя, розкриває найновіші прийоми, до яких удаються наші ідеологічні супротивники у своїй підривній, антикомуністичній пропаганді і робить висновок про неминучість перемоги комуністичної ідеології.

М. М. Михальченко розглядає низку малорозроблених і дискусійних питань, зокрема тих, що стосуються ідейно-політичної функції засобів масової інформації, показує мас-

штабність сучасних ідеологічних процесів і гостроту ідейної боротьби.

Книжка «Комуністична ідеологія і діяльність мас» загалом відзначається логічною послідовністю, високим ідейно-політичним рівнем. Вона неодмінно приверне увагу широкого кола спеціалістів і практичних працівників.

Незважаючи на окремі огріхи і наявність спірних положень, монографія М. І. Михальченка становить в цілому цікаве, змістовне дослідження низки проблем, що стоять у центрі сучасної ідеологічної боротьби.

М. О. СЕЛЕЗНЬОВ,

В. О. ВАСИЛЕНКО

## Наші автори

- |                                             |                                                                                                                                                                  |
|---------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>ТАРАСЕНКО</b><br>Валентин Іванович       | — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР                                                                                                              |
| <b>БЕЗПАЛЬЧИЙ</b><br>Володимир Федорович    | — доктор філософських наук, професор, ректор Київського інституту театральних мистецтв                                                                           |
| <b>КОСОЛАПОВ</b><br>Віктор Васильович       | — доктор філософських наук, професор, завідувачий сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС |
| <b>МАЗЕПА</b><br>Володимир Іванович         | — доктор філософських наук, завідувачий відділом Інституту філософії АН УРСР                                                                                     |
| <b>БИЧКО</b><br>Ігор Валентинович           | — доктор філософських наук, професор, завідувачий кафедрою історії філософії Київського державного університету                                                  |
| <b>АНДРОС</b><br>Євген Іванович             | — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР                                                                                                              |
| <b>ДМИТРИЧЕНКО</b><br>Володимир Савелійович | — кандидат філософських наук, доцент Київського державного університету                                                                                          |
| <b>НІЧИК</b><br>Валерія Михайлівна          | — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР                                                                          |
| <b>ТАНЧЕР</b><br>Віктор Володимирович       | — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР                                                                          |
| <b>ЛЯХ</b><br>Віталій Васильович            | — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР                                                                                  |

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), В. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОШВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, І. ФІНАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОЗНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 44.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор І. М. Галушка  
Технічний редактор Л. М. Кравченко  
Коректор І. Я. Самофленко

Здано до набору 23.11.77. Підп. до друку 16.01.78. БЗ32663. Формат 70×108<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,68. Тираж 2400 прим. Зам. - 6699.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, лінійна, 3. Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 1. 1978. (На українській мові). Научно-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Виходить 16 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республканского производственного объединения «Полнграфкнига» Госкомдатья УССР. 252004, Киев-4, Репина, 4.

## ***Вітаємо лауреатів!***

Президія Академії наук Української РСР нагородила Грамотою старшого наукового співробітника Інституту філософії АН УРСР, кандидата філософських наук В. Г. Табачковського за наукову працю «Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості».

ЦК ЛКСМ України, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Академія наук УРСР нагородили старшого наукового співробітника відділу історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР, кандидата філософських наук Ю. Д. Прилюка Дипломом лауреата республіканського туру IV Всесоюзного конкурсу праць молодих учених по суспільних науках за монографію «Регулятивна функція соціальної комунікації».

(17)

40 коп.

Индекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філосо. думка, 1978, № 1, 1—136